

Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina

Tomislav Jonjić
Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno 12. listopada 2016.)
UDK 316.243(497.4)(091)
316.244(497.5)(091)
141.74(497.5)(091)

Usprkos obilju literature koja se bavi nastankom, razvitkom i zastranjenjima rasnoga učenja, učenja prema kojemu je rasni čimbenik nezaobilazan, pa čak i ključan čimbenik u životu pojedinca, naroda i države, i u hrvatskoj intelektuanoj javnosti prevladava pogrešno uvjerenje kako su te teorije nastale tek u drugoj polovici 19. stoljeća. Zadaća je ovog teksta pokazati kako se to učenje počelo razvijati u prvoj polovici 17. stoljeća, a već u prvoj polovici 19. stoljeća bitno obilježava politički i društveni život zapadnoga svijeta. Čitavo to vrijeme u tome kompleksu postoje rasističke teorije odnosno teorije prema kojima postoje superiorni narodi kojima pripada pravo na dominaciju, pa i po cijenu eliminacije inferiornih pojedinaca, skupina i naroda. Evolucionističke teorije koje su obilježile 19. stoljeće pomogle su razvitak filozofsko-socioloških i političkih uvjerenja da je sustavnim eugeničkim djelovanjem moguće »popraviti rasu«. To učenje doživljava dramatičan razvitak krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Sve te teorije imale su zakašnjeli i oslabjeli odjek i u hrvatskim zemljama, ali je hrvatska historiografija uglavnom propustila primijetiti da postoji mnoštvo dokaza da je »srbohrvatstvo« i jugoslavenstvo bilo jedina rasistička teorija koja je na južnoslavenskome prostoru do uoči Drugoga svjetskog rata bila dosljedno smišljena i ozbiljno provedena.

Ključne riječi: rasno učenje, rasizam, socijalni darvinizam, eugenika, rasna higijena, jugoslavenstvo

Uvod

*Svaki je narod smesa razliĉnih narodab, razliĉne kervi. O nijednom Her-
vatu nemože se reći, da neima kervi n. p. rimske, ili gerĉke, ili koje bar-
barske, a može se reći, da danas neima nigde same i ĉiste kervi Hervatab
iz VII. vieka, kako ni one od niednoga naroda iz onoga doba. (...) Narod-
nost je kako i sol ili kvas, pametno, naravno, upotrebljena: ona obuzme
svu hranu, pak itako njih samih, ĉistih, neima u hrani. Narodnost hervat-
ska, gospodivšega naroda, nadabnula je celo puĉanstvo naše domovine,
premda ove narodnosti ĉiste danas nigde neima. Za ono nadabnuĉe bte-
lo se je vremena, ja se ne bi bojao reći, da n. p. još u VII. veku, nebiaše u
puĉanstvu Hervatske, ni petina pravih po jeziku Hervatab. A danas, osim
novih pojedinih došlacab, neima u našoj domovini, po jeziku, po narod-
nosti, naroda osim naroda hervatskoga.*

Dr. Ante Starĉević (1867.)¹

Optimistiĉna oĉekivanja prema kojima je pred kraj 20. stoljeća svjetskim slomom komunizma i prestankom Hladnoga rata nastupio »kraj povijesti«,² vrlo brzo su se pokazala nerealnima. Povijest nije pokazala volju da zauvijek uzmakne i zatvori se u školske i sveučilišne predavaonice, profesorske kabinete i niskonakladne knjige, nego je u neku ruku nahrupila u javnost, postavši prisutnija, a svakako vaŹnija i utjecajnija nego ikada prije. I kao što se pokazala istinitom ona klasiĉna sentenca Georgea Orwella da onaj tko nadzire prošlost nadzire i budućnost, a da budućnost nadzire onaj koji nadzire sadašnjost, tako i suvremeni svijet potresaju sukobi — oruŹani i neoruŹani — koji su sve brojniji i sve raznolikiji. Diljem svijeta se ratuje radi novca, nafte, plina i vode, ratuje se radi teritorija, ideologija i religija, ali se ratuje i radi mitova i površnih predodŹaba, s ciljem da se nadzire prošlost i tako osigura dominacija u budućnosti.

Posljednjih godina ipak oŹivljavaju društveni prijepori i rasplamsavaju se sukobi zbog tema koje su se jedno vrijeme ĉinile nadvladanima i zauvijek prevladanima, zbog ukidanja rasne nejednakosti i apertheida na zakonodavnoj razini i u državama koje su sve do najnovijeg doba grĉevito ustrajale na oštroj podjeli društva prema rasnome ili etniĉkom kriteriju. No, ĉovjeĉanstvo svjedoĉi procesima koji pokazuju da ti problemi nisu riješeni: rasni nemiri sve ĉešće poga-

¹ A. STARĀEVIĆ, »Bi-li k slavstvu ili ka hrvatstvu. Dva razgovora«, *Zvekan*, Zagreb, 1867., u: *Djela Dra Ante Starĉevića. Knjiga III.: Znanstveno-politiĉke razprave*. Izdaje Klub Stranke prava, Zagreb, 1894., 39.-40.

² Pojam »kraja povijesti« u pravilu se povezuje s pojednostavljenim tumaĉenjem ĉlanka ameriĉkoga filozofa japanskog podrijetla Francisa Fukuyame koji je pod naslovom »Kraj povijesti?« (*The End of History?*) sredinom 1989. objavljen u ameriĉkom ĉasopisu *The National Interest*. Tri godine poslije isti je autor objavio knjigu *The End of History and the Last Man* (Penguin Books, 1992.), koja je uskoro u prijevodu pod naslovom *Kraj povijesti i posljednji ĉovjek* objavljena u Hrvatskoj (Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.).

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

daju sjevernoamerički kontinent, napose Sjedinjene Američke Države (SAD); u nizu nekadašnjih europskih kolonijalnih velesila množe se incidenti koji u korijenu imaju ksenofobiju i rasne predrasude, diljem Europe jačaju grupacije koje zagovaraju rasnu i etničku isključivost, a višegodišnje masovne migracije pučanstva iz Afrike i Azije, koje se obično nazivaju »europskom izbjegličkom krizom«, drastično mijenjaju demografsko, pa samim time i političko i kulturno lice Staroga kontinenta.

Posljedice tih procesa nesagledive su: sustav koji je simbolizirao negodovanje protiv Berlinskoga zida i njegovo rušenje danas se ograđuje visokim, neprobojnim zidovima i ogradama od bodljikave žice u Americi, Europi i na Bliskome istoku. Ti zidovi i žice, međutim, ne izazivaju zazor i negodovanje koji bi sve donedavno bili spontano buknuili. Pod dojmom ratova u europskom susjedstvu, nove svojevrstne »seobe naroda« i terorističkih incidenata, sve veći je stupanj ograničenja ljudskih prava i sloboda. Na ta ograničenja dragovoljno pristaje sve više ljudi, pa i onih koji su svoje političke, akademske i uopće društvene karijere izgradili na ponavljanju mantre o liberalnoj demokraciji kao najsavršenijem obliku političke organizacije društva, o slobodi govora i kretanja te o ljudskim pravima uopće. U zemljama u kojima je javnost naviknuta sama sebi tepati o svojoj odanosti demokraciji i ljudskim pravima nema javnih prosvjeda ni studentskih demonstracija zbog zidova i žica.

Drugim riječima, temeljitu preispitivanju i drastičnoj kritici podvrgavaju se vrijednosti koje su sve donedavno smatrane ideološkim stupovima zapadnoga svijeta. Kontroverzni pojam »sukoba civilizacija«, koji je u svome modernome značenju, kao sukob determiniran primarno vjersko-kulturnim a ne ideološko-političkim razlikama — upravo kao odgovor na Fukuyaminu tezu o »kraju povijesti« — u jednom predavanju 1992. promovirao američki politolog Samuel P. Huntington, koji je iduće godine o tome pisao u časopisu *Foreign Affairs*,³ a nešto kasnije objavio i knjigu sličnog naslova,⁴ prema nekim se gledištima iščahuruje i kao nova inačica rasnoga sukoba.

Neki od tih tekstova zagovaraju i otvoreno protudemokratska i rasistička gledišta. U tom se smislu množe i tekstovi koji, primjerice, ilustrativnim smatraju gledište grofa Richarda Nikolausa von Coudenhove-Kalergija (1894.—1972.), istaknutoga slobodnog zidara i utemeljitelja Paneuropskog pokreta.⁵ I sam izda-

³ S. P. HUNTINGTON, »The Clash of Civilizations?«, *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3, Summer 1993., 22.-49.

⁴ ISTI, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996. Hrvatsko izdanje: *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Izvori, Zagreb, 1988.

⁵ Na internetu je moguće pronaći tisuće slično intoniranih tekstova kao što su, primjerice: »Die Masseneinwanderung, Merkel und der Coudenhove-Kalergi-Plan«, <http://www.politaia.org/wichtiges/die-masseneinwanderung-merkel-und-der-coudenhove-kalergi-plan/>, pristup 6. X. 2016.; »The Coudenhove-Kalergi Plan: White Genocide Via Mass Immigration«, <https://redgreenalliance.com/2016/04/06/the-coudenhove-kalergi-plan-white-genocide-via-mass-immigration/>, pristup 6. X. 2016.; »Coudenhove-Kalergi, l' UE et le génocide du peuple européen«, <http://www.autochtonisme.com/2016/01/coudenhove-kalergi-l-ue-et-le-genocide-du-peuple-europeen.html>, pristup 6. X. 2016.; Zrinka K. »Ovo morate znati o 'migrantima': Ute-

nak austrijsko-japanskoga braka, Coudenhove-Kalergi je nakon sloma Austro-Ugarske u kojoj mu je otac bio diplomatski službenik postao najprije čehoslovački, a dvadesetak godina poslije francuski državljanin. Malo nakon Prvoga svjetskog rata pisao je o tome kako vidi razvitak čovjeka i čovječanstva: »Čovjek daleke budućnosti bit će mješanac. Današnje rase i kaste iščeznut će zbog nadi-laženja vremena, prostora i predrasuda. Euroazijsko-negroidna rasa budućnosti, vanjstinom nalik staroegipatskoj, raznolikost će naroda zamijeniti raznolikošću pojedinaca.«⁶

U tom kontekstu ponovno raste zanimanje za eugeniku, učenje o »popravljanju rase« intervencijom u prirodni proces nasljeđivanja ljudskih svojstava. To učenje je, kao što ćemo vidjeti, svojedobno imalo mnoštvo pristaša i u jugoslavenskoj medicini i sociologiji.⁷ Vjerojatno u tome treba tražiti razlog da ono ni u literaturi nastaloj ili prevedenoj u komunističkoj Jugoslaviji nije nailazilo na načelnu osudu, iako se o tim temama u to doba nije previše pisalo.⁸ Tvrtko Švob jednostavno ju je i neutralno opisao riječima: »Eugenika je nauka koja istražuje mogućnost stvaranja što boljeg hereditarnog sastava ljudi«,⁹ ne objašnjavajući što bi imao značiti komparativ »bolji«. Ponekad se eugenici pristupalo s blagim rezervama, ali se i tada izbjegavalo spomenuti da je to učenje nerijetko bilo isto-značno s pojmom »rasne higijene«.¹⁰ Tek u kasnije doba nastojalo se naglasiti razliku između tzv. pozitivne i tzv. negativne eugenike, pa je potonja otklanjana, a prva se prilično otvoreno zagovarala, uz općenitu ogradu da je valja primjenjivati oprezno i skrupulozno, uzimajući u obzir brojne etičke rezerve i isključujući rasnu i drugu diskriminaciju kao tobožnje eugeničke mjere.¹¹ No, rasprave ko-

meljitelj Europske unije najavio je 'izbjegličku krizu' prije 100 godina», *dnevno.hr*, 23. IX. 2016., <http://www.dnevno.hr/planet-x/ovo-je-ono-sto-morate-znati-o-migrantima-utemeljitelj-europske-unije-najavio-je-izbjegličku-krizu-prije-100-godina-833615>, pristup 6. X. 2016.

⁶ R. N. COUDENHOVE-KALERGI, *Adel*, Verlag Der neue Geist — Dr. Peter Reinhold, Leipzig 1922., 17.; ISTI, *Praktischer Idealismus: Adel — Technik — Pazifismus*, Paneuropa Verlag, Wien, Leipzig, 1925., 22.-23.

⁷ Opš. Darko POLŠEK, *Sudbina odabranih. Eugeničko nasljeđe u vrijeme genske tehnologije*, Zagreb, 2004.; Martin KUCHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini i njezin utjecaj na javnost u razdoblju od 1859. do 1945.* Disertacija obranjena na Odsjeku za povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2015.; Tanja RUDEŽ, »Štampar je htio napraviti bolje Hrvate, i onda shvatio da to, ipak, nije moguće. Razgovor s Martinom Kuharom«, *Magazin*, 15/2014., br. 819, *Jutarnji list*, 17/2014., br. 5865, 29. XI. 2014., 53.-54.

⁸ Usp. IV. odjeljak 8. poglavlja («Primenjena biologija») zbornika *Panorama savremenih ideja, u opštoj redakciji Gaetana Pikona*, Beograd, 1960., 522.-544., kao i: Albert VAJS, *Razvitak civilizacije*, Visoka škola političkih nauka, Beograd, 1965., 272.-274.

⁹ T. ŠVOB, *Čovjek i njegova nasljednost*, Jugoslavenska medicinska naklada, Zagreb, 1979., 208.

¹⁰ Tako je u *Općoj enciklopediji Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda*, sv. 2, Zagreb, 1977., 629. eugenika nazvana »jednostranim« shvaćanjem, dok je negativnu ocjenu na tome mjestu dobila samo nacionalsocijalistička zloupotreba »rasne higijene«. Ni jednom riječju nije spomenuto da je »rasna higijena« bila popularna i primjenjivana i u Jugoslaviji i da je taj pojam, kao što navodi Andrija ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, Hrvatska bogoslovska akademija, Zagreb, 1933., V. u međuratnom razdoblju bio istoznačan pojmu »eugenika«.

je se o tome u Hrvatskoj vode u posljednje vrijeme odlikuje snažna obilježena ideološkim predodžbama, pa one počesto vrlo jasno odaju svjetonazorske, nekad čak i političke predodžbe i uvjerenja autora.¹²

Tema, međutim, postaje sve aktualnija i sve prisutnija: hrvatska je javnost polarizirana raspravama o istospolnim zajednicama, definiciji braka i obitelji, a pitanje dopuštenosti pobačaja, eutanazije i dopuštenosti medicinske intervencije u izbor spola i genskog materijala nerođenog djeteta mobilizira sve veći broj ljudi i njihov sve žustriji angažman. U tom je kontekstu s gotovo nepodijeljenim simpatijama u hrvatskome tisku dočekana vijest objavljena koncem rujna 2016. prema kojoj je u Meksiku rođeno prvo dijete s genima troje roditelja. Hrvatska je televizija ovako preuzela vijest koju je objavio BBC (*British Broadcasting Corporation*): »Američka ekipa, koja je putovala u Meksiko kako bi izvela postupak jer u toj zemlji nema zakona koji bi to zabranio, koristila se metodom koja popravljala mitohondrij u jajašcu majke prije nego što se izvede oplodnja *in-vitro* očevom spermom. Tako su uzeli majčino jajašce s oštećenim mitohondrijem i jajašce donorice sa zdravim mitohondrijem. Većina genskog materijala bila je uklopnjena iz oba jajašca. U sljedećoj fazi majčin genski materijal usađen je u jajašce donorice koje zatim može biti oplodeno očevom spermom.«¹³ Najavljuju se i pothvati u bliskoj budućnosti koji će umanjiti ulogu čovjeka, a samim time i ulogu obitelji.¹⁴

Iako naizgled nudi odgovore, opisani razvitak otvara mnoštvo filozofskih, pravnih, socioloških, psihologijskih i drugih pitanja. To su najvažniji *općeniti* razlozi zbog kojih je potrebno dati panoramu ideja koje su tijekom povijesti oblikovale rasno učenje s njegovim različitim rasističkim zastranjenjima, a usporedno s time nužan je i prikaz eugenike koja je nerijetko bila u službi rasističkih ideologija i politika. No, nisu to jedini razlozi: ima ta panorama i neke svoje *posebne*, hrvatske razloge i motive. Ona pokazuje da je u hrvatskim zemljama —

¹¹ »Eugenika«, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda FNRJ*, sv. 2: *Castelo — Firenzuola*, Zagreb, 1956., 626.; T. ŠVOB, *Hereditet i nasljedne bolesti*, Medicinska knjiga, Beograd — Zagreb, 1975., 94.-96.; ISTI, *Čovjek i njegova nasljednost*, 209.-210.; ISTI, *Milenijski mitovi mržnje. Biološka kritika rasizma*, Durieux, Zagreb, 1995., 111.-114.; Vladimir BAZALA, *Pogled na probleme suvremene znanosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., 117.-119.

¹² U tom su pogledu ilustrativne polemike i rasprave koje su se u Hrvatskoj posljednjih godina vodile između Darka Polšeka, profesora na studiju antropologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na jednoj te Tončija Matulića, profesora na Katoličkome bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na drugoj strani. Niz kritičkih opservacija o Polšekovim pogledima s katoličkoga je gledišta objavio i don Josip Mužić, pročelnik Katedre filozofije na Katoličkome bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Splitu, u opsežnoj studiji koju je pod naslovom *Rat protiv čovjeka. Ideologije i prakse raščovječenja* 2015. u Zagrebu objavio Glas Koncila.

¹³ »Rođeno prvo dijete s genima troje roditelja«, *HRT vijesti*, 27. IX. 2016., <http://vijesti.hrt.hr/353899/roeno-prvo-dijete-s-genima-troje-roditelja>, pristup 6. X. 2016.

¹⁴ »Do 2025. imat ćemo prve seks-robote, a već 2050. više ćemo se seksati s robotima nego s ljudima!«, *jutarnji.hr*, 29. IX. 2016.: <http://www.jutarnji.hr/arhiva/do-2025.-imat-emo-prve-seks-robote-a-vec-2050.-vise-emo-se-seksati-s-robotima-nego-s-ljudima/305800/>, pristup 6. X. 2016.

zbog niza kompleksnih okolnosti — rasno učenje svoje pristaše i pobornike u velikoj većini imalo ne među pristašama hrvatske nacionalističke («samohrvatske») ideologije, nego u onim intelektualnim krugovima koji su zagovarali tzv. hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo koje je u stvaranju jugoslavenskoga naroda i jugoslavenske države imalo naći svoj državnopravni izraz. Štoviše, pomnjevija raščlamba odjeka rasnog učenja u Hrvatskoj i okolnim zemljama pokazuje da su »srbohrvatstvo« i jugoslavenstvo bili zapravo jedina rasistička koncepcija koja je do Drugoga svjetskog rata bila dosljedno smišljena i ozbiljno provedena.

U službu njezine provedbe bila je pozvana i eugenika odnosno »rasna higijena« koja je jedno vrijeme bila i dio službene politike prve jugoslavenske države. A budući da je ovaj tekst namijenjen časopisu koji nosi ime Ive Pilara (1874.—1933.), u te *posebne* razloge pripada i potreba da se Pilarov interes za rasno učenje i eugeniku promotri u svjetlu te zapostavljene i prešućivane, rasističke komponente jugoslavenstva. Kao što ćemo pokazati na drugome mjestu, Pilarovo je zanimanje za rasno učenje i eugeniku bilo periferno, ali je vrijeme njegove smrti — malo nakon što su na vlast u Njemačkoj došli Adolf Hitler i Nationalsocijalistička njemačka radnička stranka (NSDAP) — pogodan međaš u periodizaciji ovoga sažetog pregleda rasnog učenja: iako su uglavnom tek preuzeli teorije i prakse koje su se već bile udomaćile u znanstvenoj, pa i općoj javnosti zapadnoga demokratskoga svijeta, nacionalsocijalisti su im dali novu dimenziju, dimenziju koja je rezultirala dotada neupamćenim zločinima.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

1. Općenito o rasnome učenju i rasizmu

In this paper I shall set forth two proposition: the one self-evident; the other not transparent at the first sight, but equally demonstrable. The blood of a nation determines its history. This is the first proposition. The second is, The history of a nation determines its blood.

David Starr Jordan (1902.), suutemeljitelj i prvi predsjednik Sveučilišta Stanford (Kalifornija, SAD)¹⁵

Rasa je skupina pripadnika iste prirodne vrste koji se, osim u obilježjima svoje vrste, podudaraju još u stanovitom broju daljnjih nasljednih osobina te se po tim osobinama razlikuju od drugih sličnih skupina. To znači da su za rasu mjerodavna nasljedna svojstva, a ne raznolike njihove varijacije proizvedene utjecajem okoline. Tako je pojam rase definiran u *Hrvatskoj enciklopediji* koja je tiskana 1942. godine,¹⁶ a slična je i definicija jugoslavenske *Enciklopedije Leksikografskog zavoda*.¹⁷ Opis iz jugoslavenske leksikografije u biti je preuzet i u novu *Hrvatsku enciklopediju*.¹⁸

Sam naziv »rasa« potječe od arapske riječi *ra's* odnosno *ra'z* (glava, predvodnik, podrijetlo) ili od latinske riječi *radix* (korijen),¹⁹ iako ima mišljenja i da etimologiju treba tražiti u latinskome *ratio* (priroda, kakvoća).²⁰ Ima autora koji drže da bi riječ mogla potjecati od starofrancuskoga *haraz* (uzgoj konja)²¹ jer se pojam rase vrlo rano susreće upravo u svezi s uzgojem konjskih pasmina. U svo- me rječniku stranih riječi Bratoljub Klaić navodi da se korijen riječi nalazi u španjolskoj riječi *raza*, koja znači soj, vrstu, sortu, tragu, a ljudske rase taj rječnik opisuje kao »historijski nastale grupe ljudi, obilježene određenim skupom drugorazrednih vanjskih fizičkih osobina (bojom kože, očiju, kose, formacijom gla-

¹⁵ D. S. JORDAN, *The Blood of the Nation. A Study of the Decay of the Races Through the Survival of the Unfit*, 4. Ed., American Unitarian Association, Boston, 1906., 7. U prijevodu: »U ovom ću radu izložiti dvije postavke; prva je razumljiva sama po sebi, druga nije očita na prvi pogled, ali je jednako dokaziva. *Krv nacije određuje njezinu povijest*. To je prva postavka. Druga je: *povijest nacije određuje njezinu krv*.« Sva isticanja u izvorniku. Jordanova je knjiga u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <https://archive.org/details/bloodnationastu04jordgoog>.

¹⁶ *Hrvatska enciklopedija*, sv. IV — *Cliachit — Diktis*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1942., 347.

¹⁷ *Enciklopedija Leksikografskog zavoda FNRJ*, sv. 6: *Perfekt — Sindhi*, Zagreb, 1962., 349.-350.

¹⁸ *Hrvatska enciklopedija*, sv. 9: *Pri — SK*, Leksikografski zavod Miroslava Krleža, Zagreb, 2007., 198.-199.

¹⁹ Christian GEULEN, *Geschichte des Rassismus*, C. H. Beck, München, 2007., 13.-14. Usp. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, sv. 9: *Pro — Silj*, Jutarnji list, Novi liber, Zagreb, 2005., 88.-89. Kako bi se razlikovalo od prvoga (jednosvesčanog) izdanja *Hrvatskoga enciklopedijskog rječnika* (Novi liber, Zagreb, 2002.), ovo će se izdanje citirati kao *Hrvatski enciklopedijski rječnik 2005*.

²⁰ *Enciklopedija Leksikografskog zavoda FNRJ*, sv. 6, 349.

²¹ *Hrvatska enciklopedija*, sv. 9: *Pri — SK*, Zagreb, 2007., 198.

ve, uzrastom i sl.).²² Toj se etimologiji priklanjaju i autori jugoslavenskoga *Rječnika sociologije*: i njima riječ »rasa« dolazi iz španjolskoga, a predstavlja »antropološki termin koji označava prirodno stvorene zajednice ljudi istog porijekla i relativno sličnih i nasljednih morfoloških svojstava«, pri čemu postoje četiri osnovna svojstva koja određuju antropološki pojam rase: visina tijela, oblik lubanje, boja očiju i boja kose.²³ Navodeći različita značenja koja ta riječ ima u nizu europskih jezika, ugledni je hrvatski jezikoslovac Tomislav Ladan držao kako je posrijedi riječ arapskog podrijetla (*ra's*) koja je u europske jezike došla preko španjolskoga ili hebrejskoga u kome riječ *rōš* ima slično značenje.²⁴

Antropološki pojam »rase«, dakle, nije jedini pojam koji se označava tom riječju. Prema Anićevu rječniku hrvatskog jezika, riječ »rasa« ima četiri osnovna značenja: (a) u antropološkom pogledu označava »povijesno nastao tip ljudi koji ima neke zajedničke nasljedne osobine (boju kože, oblik lubanje, rast i sl.)«; (b) u zoologiji se pod njom razumijevaju istovrsne životinje koje imaju zajedničko podrijetlo i slične tjelesne osobine, a prilagođene su određenim životnim uvjetima; (c) u razgovornom jeziku misli se na »ljude koji se odlikuju ili se razlikuju od drugih nekim posebnim osobinama, soj«, a također je »rasa« i (d) »pasmina, soj plemenite životinje dobiven selekcijom i određen propisanim mjerama tijela i standardom u pogledu drugih traženih odlika«.²⁵ *Hrvatski enciklopedijski rječnik* također precizira kako riječ »rasa« ima četiri osnovna značenja, te od Anića preuzima doslovni opis prva dva i četvrto (antropološko, zoološko i razgovorno), ali nudi poseban opis te riječi u njezinu biologijskome značenju: u biologiji se riječju »rasa« opisuje klasifikacijska jedinica niža od podvrste (*subspecies*), a viša od varijeteta (*varietas*).²⁶ Ladan, međutim, poseže za nešto drukčijim tumačenjem. On razlikuje biologijsko značenje te riječi (razredbena jedinica niža od podvrste, a viša od varijeteta) od njezina antropološkog značenja (skupina ljudi koja se po nasljednim značajkama razlikuje od ostalih sličnih skupina, a te su značajke: boja kože, oblik kose, visina tijela, oblik lica i lubanje te oblik i boja očiju), dok se — navodi on — *Homo sapiens* javlja u četiri skupine s nekih 16 loza s nekih pedesetak rasa.²⁷

²² B. KLAJČ, *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*. Priredio i dopunio Željko Klaić, Zora, Zagreb, 1972., 1108.; ISTI, *Veliki rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*. Priredio Željko Klaić, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987., 1132.

²³ Milan BOSANAC, Oleg MANDIĆ, Stanko PETKOVIĆ, *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informativ, Zagreb, 1977., 524.

²⁴ T. LADAN, *Život riječi. Etimologija i uporaba*, Novela, Zagreb, 2009., 472.-473.

²⁵ Vladimir ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb, 1991., 598.

²⁶ *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi liber, Zagreb, 2002., 1094. Usp. *Hrvatski enciklopedijski rječnik 2005.*, sv. 9, 88. U ovom izdanju rječnika priređivačima se potkrala pogreška (jer je i *varietas* prevedena kao podvrsta!), a sama definicija pojma »rasa« u biološkom smislu u biti je preuzeta iz *Leksikona Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda*, Zagreb, 1974., 815.

²⁷ T. LADAN, *Život riječi*, 473.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

Vrlo često je pojam »rasa« zapravo označavao tek narod odnosno etničku skupinu, a počesto se njegovo značenje i danas svodi na to. Američki je pravnik Leone Levi, primjerice, sredinom druge polovice 20. stoljeća tumačio kako politički sustavi pojedinih država ovise o rasi i o narodnosti njihova pučanstva, podsjećajući na to da sama imenica »nacija« dolazi od latinskog pridjeva *natus*, što i etimološki upućuje na rađanje, podrijetlo odnosno na pripadnost istoj rasi ili jeziku.²⁸ Nabrojena značenja, međutim, nisu jedina značenja riječi »rasa«, jer ona u nekim drugim područjima ima i neka druga, dodatna ili različita značenja. Tako, primjerice, u filozofskoj terminologiji ne znači samo biološku, nego i kulturno-duhovnu kategoriju.²⁹ U ezoteriji pojam »rasa« ne označava samo »prirodnu skupinu ljudi sa sklopom zajedničkih fizičkih i nasljednih osobina bez obzira na jezik, običaje ili narodnost«, nego ima i posebno okultističko značenje, pa se »prema okultizmu XIX. st. čovječanstvo [...] naizmjenično ostvaruje kroz pet Rasa (Rasa Majki /.../). One su istodobno 'geografski' Kontinenti, 'historijske' Epohe, 'antropološke' Vrste.« Pritom »ezoterizam rasu smatra oblikovnom silom, unutrašnjom energijom što označuje pojedinca ili skupinu«.³⁰ No, ta specifična i u neku ruku egzotična značenja tog pojma ovdje nas ne će zanimati.

Spominjanje riječi ili pojma »rasa« u djelu nekog autora, dakako, samo po sebi ne upućuje na njegovo pristajanje uz rasno učenje. Kako je u svojoj zbirci eseja o modernim rasnim teorijama još 1904. upozorio engleski sociolog i povjesničar austrijskog podrijetla, tada i istaknuti pristaša austrijske Socijaldemokratske stranke Friedrich Hertz (1878.—1964.), rasprava o rasama odavno je postala pomodna stvar (*Modesache*), ali se, kaže on, u posljednje vrijeme ipak probijaju i znanstveni pogledi na to pitanje. Međutim, ne može se svaka teorija koja u obzir uzima rasu odmah proglasiti rasnom teorijom jer u takve pripadaju samo one koje rasu poimaju kao *ključan čimbenik* povijesnog razvitka.³¹ Ondje gdje se rasa, rasna pripadnost ili rasne teorije spominju uzgred, kao jedan od mogućih čimbenika razvitka, u pravilu se ne radi o pristajanju uz rasne teorije. Uz to valja istaknuti da su rasne teorije osobitu ekspanziju doživjele u 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća, pa su se i gledišta mnogih autora koji su se njima bavili različitim intenzitetom s vremenom mijenjala, modificirala i dopunjavala, ovisno o različitim (prirodnoznanstvenim, sociološkim, političkim i drugim) čimbenicima.

²⁸ L. LEVI, *International Law, With Materials for a Code of International Law*, D. Appleton & Co., New York, 1888., 2., 80.

²⁹ Walter BRUGGER, *Philosophisches Wörterbuch*. Unter Mitwirkung der Professoren der Philosophischen Fakultät der Hochschule für Philosophie, München und anderer. 16. Aufl., Herder, Freiburg, Basel, Wien, 1981., 312.

³⁰ Pierre A. RIFFARD, *Rječnik ezoterizma*, August Cesarec, Zagreb, 1989., 329.-331.

³¹ »Nicht jede in bezug [sic!] auf die Rasse geäußerte Theorie kann als Rassentheorie bezeichnet werden, sondern nur eine solche, die die Rasse als Hauptfaktor der geschichtlichen Entwicklung auffasst.« (F. HERTZ, *Moderne Rassentheorien. Kritische Essays*, C. W. Stern (Buchhandlung L. Rossner Verlag), Wien, 1904., 2. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <https://ia902606.us.archive.org/17/items/modernerassenth00hertgoog/modernerassenth00hertgoog.pdf>.)

Zato je svakoj ocjeni o odnosu pojedinoga pisca prema rasnome učenju potrebno pristupiti oprezno i skupulozno, uzimajući u obzir vrijeme u kojem je taj odnos nastao i postojao, ali i društveno-političke odnosno znanstvene okolnosti koje su ga uvjetovale ili utjecale na njegovo oblikovanje.

Hertzovo tumačenje »rasnog učenja« *mutatis mutandis* vrijedi i za rasizam. Njega se može opisati kao »doktrinu prema kojoj je rasa temeljna odrednica ljudskih sposobnosti, uslijed čega između različitih rasnih skupina postoji hijerarhija u kojoj se jedna skupina smatra nadmoćnom ostalima«. ³² Promatranje rase kao ključne odrednice kako društvenog razvitka tako i ljudskih sposobnosti (sposobnosti pojedinca) ovdje je nadograđeno još uvjerenjem o hijerarhiji rase odnosno o postojanju rasnih svojstava koja jedne čine superiornima, a druge inferiornima. Pritom valja još na umu imati i to da postoje određene, često suptilne razlike između shvaćanja pojma »rasizam« u raznim jezicima i tradicijama. Ladan je, primjerice, upozorio na takve razlike u engleskome i u francuskom jeziku. Prema engleskom je poimanju rasizam »vjera ili nazor ili nauk da je rasa prvotna odredbenica ljudskih značajki i sposobnosti i da rasne razlike proizvode prirodenu, bitnu superiornost stanovite rase«, dok u francuskom jeziku rasizam označava »teoriju o hijerarhiji rase, iz koje slijedi zaključak o potrebi da se očuva rasa koja je navodno superiorna od svakog križanja ili miješanja, i koja ima pravo da dominira (vlada) drugim rasama«. ³³ Zato je potrebno istaknuti da učenje o ljudskim rasama, njihovim svojstvima i razlikama ne mora uvijek završiti u rasističkim interpretacijama odnosa među ljudima i narodima, ali mu je nužna pretpostavka: nema rasizma bez svijesti o postojanju rase i njihovih razlika, bez rasne teorije, ali i bez uvjerenja o tobožnjoj njihovoj različitoj vrijednosti (superiornosti odnosno inferiornosti).

Mnoštvo je raznolikih klasifikacija ljudskih rasa, pa se zato ponekad i uvelike razlikuju podatci o njihovom broju. ³⁴ Iako se znanstvenici često drastično razilaze u ocjenama o tome koji su ključni elementi za nastanak rasističkih teorija, ³⁵

³² »Racism — The doctrine that *race* is the basic determinant of human abilities and that therefore the various racial groups constitute a hierarchy in which one group is properly regarded as superior to all others.« (Thomas Ford HOULT, *Dictionary of Modern Sociology*, Littlefield, Adams & Co., Totowa, New Jersey, 1977., 262.)

³³ T. LADAN, *Život riječi*, 473.

³⁴ Tako je, primjerice, Stjepan RATKOVIĆ, *Što je narod: rasa, pleme, narodnost, nacija?* Tiskara Narodne prosvjete, Zagreb, 1935., 8. tvrdio kako je nemoguće odrediti koliko rase ima na Zemlji. S druge strane, M. BOSANAC i dr., *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, 524. smatraju kako »u svemu postoje 52 ljudske rase«, dok Th. F. HOULT, *Dictionary of Modern Sociology*, 261. citira mišljenje prema kojemu rase uopće ne bi postojale: »Today scientists and scholars generally agree that popular beliefs about race are superstitious survivals of an unenlightened past.« To mišljenje nije usamljeno. Matthew Frye JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour. European Immigrants and the Alchemy of Race*, 4th. Ed., Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2000., XI. navodi duhovitu opasku sveučilišnog profesora Brewtona Berryja iz 1942., prema kojoj se jedva dva znanstvenika slažu o tome, koliko rase ima i što jednu rasu čini rasom, pa Berry — navodeći nekoliko primjera — zaključuje da te proturječnosti u gledištima znanstvenika zapažaju čak i neki od njegovih najglupljih (*dullest*) studenata.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

za suvremenu znanost nema dvojbe da ljudska rasa predstavlja biološku odnosno antropološku, a ne socijalnu, etničku ili lingvističku kategoriju.³⁶ No, nije uvijek bilo tako, i baš zato što nije bilo tako, nego su se rasom podjednako označavale i zoološke pasmine odnosno botaničke sorte, ali i pojedini narodi i jezici odnosno skupina naroda i jezika, a ponekad i uža skupina ili društveni sloj unutar pojedinog naroda, oko pojma rase, njegova sadržaja i značenja, kao i oko njegovih kulturno-vjerskih i socijalno-političkih implikacija stoljećima traju nedoumice, prijepori i zloupotrebe koje su posljednjih stoljeća kulminirale u rasizmu odnosno u rasističkom tumačenju društvenog razvitka. Prema tim neznanstvenim i etički apsolutno neprihvatljivim tumačenjima postoje superiorne i inferiorne rase odnosno rase koje imaju pravo (pa čak i poslanje) vladati i dominirati, te rase koje bi već po svojim biološkim (rasnim) svojstvima bile predodređene za služenje, pa moraju trpjeti da se nad njima vlada ili čak da ih se zbog rasne inferiornosti istrijebi.

Svijest o različitosti ljudskih skupina u Europi postojala je već u antičko doba, a oslanjala se — kao i u starome Egiptu — u prvom redu na boju kože.³⁷ Tako su, primjerice, stari Egipćani prema boji kože razlikovali tri odnosno četiri rasna tipa.³⁸ Iako ima gledišta da se korijen rasizma javlja u antičko doba, kod Grka i Židova, a da ga se može pronaći i u vjerskim knjigama odnosno biblijskim legendama (napose onoj prema kojoj je Noin sin Jafet — otac bijelaca — Božji miljenik, dok je otac crnaca Ham prokletnik),³⁹ ipak su se ljudi tog vremena razlikovali ponajprije po tome jesu li, primjerice, bili atenski ili rimski građani, ili »barbari«. U potonju su kategoriju pripadali neovisno o rasnoj pripadnosti. To znači da je njihova društvena ravnopravnost bila uvjetovana drugim čimbenicima, a ne rasnim odlikama. Ondašnja svijest koja je uočavala različite rase, u skladu s tadašnjim stupnjem razvitka znanosti nije uočavala sve elemente po kojima se ljudske rase razlikuju, a osobito nije uključivala predodžbe ili uvjerenja o različitoj vrijednosti pripadnika raznih rasa. Budući da, osim pigmentacije kože i još nekih vanjskih tjelesnih obilježja, nije obuhvaćala druge antropološke čimbenike, može se reći da nije imala primarno biološku, nego uglavnom društvenu odnosno socijalno-ekonomsku, dijelom i vjersko-kulturnu podlogu. Zato se ne može smatrati rasističkom, baš kao što se u staroindijskome sus-

³⁵ Richard McMAHON, *The Races of Europe: Anthropological Race Classification of Europeans 1839-1939. Thesis submitted in assessment with a view to obtaining the degree of Doctor of History and Civilisation from the European University Institute*, Firenca, 2007., 1.

³⁶ »Čovjek«, *Hrvatska enciklopedija*, sv. IV, Zagreb, 1942., 365.; Zvonimir DUGAČKI, »Zemlja i njezino stanovništvo«, *Znanje i radost: enciklopedijski zbornik*. Knjiga I., Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1942., 201.-203.; Tvrtko ŠVOB, *Milenijski mitovi mržnje. Biološka kritika rasizma*, Durieux, Zagreb, 1995., 9.-10., 39.

³⁷ »Čovjek«, *Hrvatska enciklopedija*, sv. IV, Zagreb, 1942., 352.

³⁸ S. RATKOVIĆ, *Što je narod: rasa, pleme, narodnost, nacija*, 5., 8.; *Enciklopedija Leksikografskog zavoda FNRJ*, sv. 6, 350.

³⁹ T. LADAN, *Život riječi*, 473.

tavu kasta ne mogu tražiti korijeni niti uzori suvremenoga rasističkog učenja.⁴⁰ Ondje je ono sasvim drugačijega, religijskoga i tradicijskog podrijetla, pa ako je bilo modernih rasista koji su se ugledali na nj i na oštru podijeljenost indijskoga društva, oni su u sustavu kasta tražili i nalazili tek tehnička rješenja, a ne filozofsko-svjetonazorsku podlogu i model.⁴¹

Zato se ni progoni (pa i istrjebjenja) nekih starih naroda ne mogu tumačiti rasističkim motivima. Bez obzira na to kako sami sebe doživljavali,⁴² ni u rase-ljavanju Židova u predrimsko i u rimsko doba niti u protužidovskim fragmentima antičkih pisaca nije bilo rasno-biološke, nego tek gospodarsko-političke i osobito vjersko-kulturne motivacije: židovska jednobožačka religija »izabranog naroda« kao sustav ne samo religijskih nego i društvenih normi bila je u oštroj suprotnosti s mnogobožačkom strukturom tadašnjih robovlasničkih država na Bliskome i Srednjem istoku, pa i s mnogobožačkom strukturom Egipatskoga i Asirskoga odnosno Babilonskoga, potom i Rimskoga Carstva. Ni kad je kršćanstvo postalo državnom religijom Rimskoga Carstva, imperija koji je dominirao većim dijelom Europe i nemalim dijelovima Azije i Afrike, stoljetni progoni Židova koji su slijedili nisu imali rasnu nego vjersku i socijalnu potku. S druge strane, židovska pripadnost »izabranom narodu«, koja je — kako se u predgovoru Dubnovljevoj povijesti Židova izrazio Andrija Gams — po definiciji uključivala »dogmatizam i netrpeljivost prema drugim religijama«,⁴³ također nije imala rasno-biološke korijene, iako je ponekad znala stvarati i predodžbe o tobožnjoj židovskoj superiornosti.⁴⁴ Na vjersko-kulturnim i tradicijskim, a ne na rasno-biološkim razlozima počivaju i starozavjetne zapovijedi odnosno zabrane Židovima da sklapaju brakove s pripadnicima drugih plemena i naroda,⁴⁵ koje će, uostalom,

⁴⁰ Ch. GEULEN, *Geschichte des Rassismus*, 16.-25.

⁴¹ Usp. Oliver CROMWELL COX, »Caste, Class, and Race«, *Racism: Essential Reading*, Ed. by. Ellis Cashmore & James Jennings, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 2001., 49.-74.

⁴² Židovstvo, navodi Hans Joachim SCHOEPS, *Jüdische Geisteswelt*, 2. Aufl., Hanau, 1986., 9.-10., nije tek konfesija niti je rasa ili moderna nacija, nego je nešto između svega toga te spada na mjesto koje je teško definirati, a za koje nema analogija ni usporedbi. Odnosno — židovstvo samo sebe poima kao religijsku zajednicu jedinstvenoga biološkog podrijetla koja je nastala stvoriteljskim činom kao narod izabran od Boga. Usp. Simon DUBNOV, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, 2. izd., Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, s. a. [1982.], 7. i d. T. ŠVOB, *Milenijski mitovi mržnje*, 109. ističe kako Židovi »nisu rasa već narod koji se sastoji od cijelog niza raznih mendelskih populacija«, što vrijedi i za druge narode.

⁴³ A. GAMS, »Pogovor«, u: S. DUBNOV, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, 247.

⁴⁴ Komentirajući teze da su neke rase »izabrane« ili superiorne, a druge inferiorne, Werner SOMBART, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 1911., XIII. ocijenio je kako ima »nešto stvarno komično« (*etwas wirklich Komisches*) i u raširenu shvaćanju da bi Germani ili Židovi bili nadmoćna ili »izabrana rasa«. Sombartova je knjiga u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj stranici: <https://ia800301.us.archive.org/1/items/Sombart-Werner-Die-Juden-und-das-Wirtschaftsleben/SombartWerner-DieJudenUndDasWirtschaftsleben1911503S.Scan-text.pdf>.

⁴⁵ Usp. zapovijedi i zabrane formulirane u *Knjizi izlaska*, 34:16 i u *Prvoj knjizi o kraljevima*, 11:2 (*Biblija: Stari i Novi zavjet*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1987., 71., 281.)

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

od njih u obliku preporuka preuzeti i kršćanstvo te će se one u najrazličitijem obliku održati do najnovijeg doba.

Židovska stradanja u srednjemu vijeku i osobito u doba križarskih ratova, osim težnje da se otmu materijalna dobra iz ruku židovskih trgovaca i novčara, bila su motivirana u prvom redu mržnjom prema Židovima kao onima koji su razapeli Krista i nastojanjem da ih se prisili primiti kršćanstvo.⁴⁶ Kršćanski ekskluzivizam koji je i sam prolazio kroz razne hereze i raskole, a brzo ga je, zahvaljujući ekspanziji Arapa i Osmanlija, počeo ugrožavati i islam, nije mogao u svojim njedrima trpjeti još jednu monoteističku religiju, religiju čiji su pripadnici pokazivali iznimnu solidarnost i tvrdokoran otpor svakom prozelitizmu. Nekad oštrij a nekad blaži apeli srednjovjekovnih papa da se sa Židovima prestane nečovječno postupati nisu samo ilustracija opsežnosti i okrutnosti progona Židova, nego također pokazuju da se pripadnike židovskog naroda i židovske religije nije smatralo drugačijima u rasnome smislu, već samo kao pripadnike naroda koji se tvrdoglavo opire asimilaciji i primanju kršćanstva.⁴⁷ Protužidovske mjere u Engleskoj i Francuskoj prije izгона Židova iz tih zemalja u 13. odnosno u 14. stoljeću imale su slične ili iste motive,⁴⁸ a usprkos mjestimičnim tvrdnjama o «nečistoći» maurske (arapske) i židovske krvi koje se daju pronaći u pamfletima iz tog doba, u rasnome smislu Židove nije smatrao zasebnima ni edikt Ferdinanda i Izabele Kastiljske (Katoličke) od 31. ožujka 1492. kojim su Židovi protjerani iz Španjolske u kojoj je židovstvo dotad doživljavalo izniman procvat.⁴⁹

Rasno i rasistički nisu u prvo vrijeme bili motivirani ni brojni nečovječni postupci španjolskih, portugalskih, engleskih i drugih osvajača Novoga svijeta prema urođeničkom stanovništvu dviju Amerika, a kasnije i Australije. To je stanovništvo bilo gospodarski i kulturno slabije razvijeno, pa su ga osvajači razmjerno lako i brzo pokorili, a u nekim dijelovima i istrijebili, postupajući tako ne zbog uvjerenja da su urođenici rasno nevjedni, nego težeći gospodarskoj eksploataciji područja koja su oni nastavali i uklanjajući zaprjeke toj eksploataciji u međusobnom nadmetanju da se što veći kolonijalni posjedi osvoje za europske vladare odnosno države.⁵⁰

⁴⁶ S. DUBNOV, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, 116.-120., 131.-133. i d.; H. J. SCHOEPS, *Jüdische Geisteswelt*, 142. i d.

⁴⁷ Opš. *Nekoji nazori i zapovijedi sv. otaca papa glede nepravednog proganjanja Izraeličana* (Pretisak), Prir. T. Jonjić, Naklada Trpimir, Zagreb, 2010.

⁴⁸ S. DUBNOV, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, 134.-138.

⁴⁹ Tekst edikta v. u: H. J. SCHOEPS, *Jüdische Geisteswelt*, 154.-157. Čini se da T. ŠVOB, *Milenijski mitovi mržnje*, 14. misli drugačije, jer uz spomen protjerivanja Židova iz Španjolske dodaje: «U katoličkoj Španjolskoj uzimala se u obzir 'čistoća krvi' sve do devetnaestog stoljeća, pa su samo oni Židovi i Mauri bili tretirani kao 'stari kršćani', čiji su se preci 'obratili' još prije 1391. godine.» Ne navodeći izvor, Švob je time zapravo preuzeo formulaciju iz natuknice «Rasizam», objavljene u *Enciklopediji LZ*, sv. 6, 352.-353. No, čini se prilično očitim kako sama formulacija tog teksta upućuje na to da za «čistoću krvi» u Španjolskoj nije bio presudan biološki, nego vjerski kriterij (odnosno vrijeme prelaska Židova na katolicizam), iako je doista dokasno bilo progona i židovskih pokrštenika. Njih se, međutim, sumnjalo u prvom redu za to da su kršćanstvo primili samo prividno.

Zato ni prve klasifikacije ljudskih rasa, koje su nastajale od konca 17. stoljeća, osloncem primarno na boju kože (François Bernier, Carolus Linnaeus, George Louis Leclerc de Buffon, Johan Friedrich Blumenbach i dr.), nisu obuhvaćale nikakve hipoteze niti ocjene o superiornosti odnosno inferiornosti pojedinih rasa. Štoviše, ima mišljenja da rasne ideje i svjesnoga rasnog učenja ni nema prije doba Francuske građanske revolucije.⁵¹ Izuzme li se shvaćanje o rasnoj nadmoći (»plavoj krvi«) visokog plemstva, na kome je europska aristokracija u nemaloj mjeri temeljila svoj povlašteni položaj, prve jasno definirane izraze uvjerenja o tobožnjoj rasnoj superiornosti određenih skupina ili »rasa« može se pratiti tek od prve polovice 17. stoljeća, i to mahom u zapadnoeuropskome, poglavito u anglosaksonskome krugu, s razaznatljivim korijenima u 16. stoljeću odnosno u vremenu nastanka samostalne Anglikanske crkve.

Opravdavajući politiku kralja Henrika VIII. i raskol s Katoličkom crkvom, čitav niz engleskih pisaca iz 16. stoljeća formulirao je korijene shvaćanja o Englezima kao »izabranome narodu«, narodu koji je i u rasnome i u etičkom smislu superioran te je upravo zato pozvan ponovno uspostaviti autentično kršćanstvo iskvareno korumpiranim i licemjernim papinstvom.⁵² To učenje će se u idućem razdoblju širiti, popularizirati i granati, pa će među pojedinim autorima koji su ga oblikovali, zastupali i promicali biti i krupnih razlika, a mjestimice i prijepora. No, svi će dijeliti glavnu crtu odnosno shvaćanje o rasnoj, etičkoj i intelektualnoj superiornosti Germana, navlastito njihova anglosaksonskog odvjetka. Sličnu tendenciju moglo se pratiti i u njemačkim zemljama od doba reformacije: u djelima zagovornika reformacije raskid s univerzalizmom Katoličke crkve uspoređivan je s nekadašnjom germanskom odnosno gotskom navalom na univerzalno Rimsko Carstvo, koje je u međuvremenu postalo dekadentno i trošno, vrijedno jedino da ga se razori i uništi. U tim usporedbama i nategama potezani su i argumenti na koje će se u 19. i 20. stoljeću naslanjati moderni »ultra-teutonizam«.⁵³

Zato ne će biti slučajno da će ta moderna rasna i rasistička shvaćanja postati popularna ponajprije u protestantskim zemljama Europe (a onda i u postrevolucionarnoj, sekularnoj Francuskoj), odakle će se lako prelići u Novi svijet: univerzalizam Katoličke crkve će, usprkos procesima sekularizacije društva i slabljenja crkvenog utjecaja, još dugo nakon Francuske građanske revolucije predstavljati zapreku širenju rasno-biološkog učenja, što će se odraziti i u neusporedivo

⁵⁰ Drugačije T. ŠVOB, *Milenijski mitovi mržnje*, 15. I ovdje je autor, ne navodeći izvor, preuzeo formulu iz *Enciklopedije LZ*, sv. 6, 353.

⁵¹ Tako engleski državnik i povjesničar Lord Bryce (1838.—1922.), prema: Louis L. SNYDER, »The Idea of Racialism: Its Meaning and History«, *Racism: Essential Reading*, 91.-92. Geulen, međutim, rasizam u pravome značenju te riječi nalazi već u 15. i 16. stoljeću te ga povezuje s velikim zemljopisnim otkrićima, pojavom tiskarskog stroja i reformacijom. Usp. Ch. GEULEN, *Geschichte des Rassismus*, passim.

⁵² Reginald HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1981., 10.-12.

⁵³ Isto, 11.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

slabijim izljevima rasizma u pretežno katoličkim zemljama Latinske Amerike, nasuprot institucionalizaciji rasističkih teorija u nekim razdobljima sjevernoameričke povijesti. To, dakako, ne znači da je protestantizam u teološkom smislu pogodovao tom učenju, jer su i protestanti — kao i svi ostali kršćani — baštinili kreacionizam i starozavjetnu predaju o Noi koji je preko svoja tri sina (Sema, Hama i Jafeta) praotac sviju ljudi,⁵⁴ pa bi se od Sema razvila crvena, od Hama crna, a od Jafeta bijela rasa. Nije, dakle, protestantizam svojim teološkim postavkama u užem smislu prouzročio nastanak i razvitak rasnog učenja i rasističkih teorija (uostalom, upravo osloncem na spomenutu biblijsku predaju i vjersko uvjerenje o jednakosti svih ljudi, kvekeri u američkoj saveznoj državi Pennsylvaniji dokinuli su ropstvo već 1774. godine!),⁵⁵ nego je svojom etičkom i filozofskom sastavnicom, nadograđenom racionalizmom i prosvjetiteljstvom druge polovice 17. i početka 18. stoljeća, pogodovao stvaranju društvenih, intelektualnih, političkih i gospodarskih okolnosti koje su za te teorije predstavljale plodno tlo, upravo onako kako je »protestantska etika« pogodovala jačanju »duha kapitalizma« iako nije sama stvorila taj duh.⁵⁶ No, ako je takav protestantizam, praćen napretkom prirodnih znanosti i tehnike, pogodovao svakom obliku pobune protiv religijskih i znanstvenih dogmi, onda je u judeokršćanskoj Europi otklon od kršćanstva išao korak dalje: on je otvarao vrata uvjerenju o nejednakosti ljudskih rasa. Zato se takve ideje primjećuju ponajprije kod onih pisaca koji se u raznim oblicima distanciraju od kršćanstva. To se jasno može vidjeti kod velikog broja mislilaca iz 18. i 19. stoljeća koji su zastupali deistička ili ateistička gledišta, a s drastičnim pokušajem oživotvorenja tog učenja suočit će se 20. stoljeće, u kojem će glavni protagonisti ideje o rasnoj superiornosti pojedinih rasa nerijetko otvoreno nastupati protiv kršćanstva i osobito protiv Katoličke crkve, istodobno koketirajući s predkršćanskim, nekad i protukršćanskim poganskim mitovima, pa i sotonističkim kultovima.

Na temelju bibliografije koju su prikupili drugi autori, a i on sam, Richard McMahon je u svojoj disertaciji »Europske rase: antropološka klasifikacija rasa Europljana 1839.—1939.« analizirao popise djela koja se bave rasnom tematikom, uzimajući posebno u obzir pisce koji su u svoje doba slovili kao znanstveno-stručni autoriteti i koji su obilnije citirani u literaturi. Opširno objašnjavajući metodologiju koju je primijenio, istaknuo je kako se pri računalnoj obradi tih podataka napose ravnao pojmovima kao što su antropologija, etnologija odnos-

⁵⁴ *Knjiga postanka*, 10: 1-32. (*Biblija: Stari i Novi zavjet*, 7.)

⁵⁵ Friedrich TIEDEMANN, *Das Him des Negers mit dem des Europäers und Orang-Outangs verglichen*, Heidelberg, 1837., 69. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/Data/tmp/pdf/tiedemann1837.pdf>.

⁵⁶ Opš. Max WEBER, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša — Svjetlost, Sarajevo, 1989. U jednome pismu iz rujna 1845., pisanome malo prije nego što je napustio studij bogoslovije u St. Sulpiću, Ernest Renan je požalio što se nije rodio »u nekoj zemlji gde su veze pravoverja labavije nego u zemljama katoličkim, jer, pošto poto, hoću da budem hrišćanin, ali ne mogu da budem [katolički] pravoverac.« (E. RENAN, *Uspomene iz detinjstva i mladosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1930., 183.)

no *Völkerkunde* i *Rassenkunde* (*raciology*) te kako obrađene podatke ipak valja tumačiti oprezno jer su djela istočnoeuropskih odnosno slavenskih autora zbog jezične barijere uvelike ostala nepoznata na Zapadu, osim ako su pisana na svjetskim jezicima.⁵⁷ I uz takve rezerve njegovi preliminarni zaključci pokazuju kako je većina djela s tom tematikom u prvo vrijeme pisana na njemačkom jeziku, dok će kasnije primat preuzeti Francuska i Engleska, a za njima će kasnati europska periferija odnosno Poljska, Rusija i Italija.⁵⁸ McMahon je konstatirao kako se nakon 1815. žarište rasnog učenja iz Njemačke u velikoj mjeri (*dramatically*) premjestilo u Francusku,⁵⁹ no lingvistika će i dalje, još desetljećima, ostati dominantno »njemačka« disciplina⁶⁰ što je osobito važno za razdoblje u kojem je jezik shvaćan kao ključna determinanta rase. Britanci će se osobito istaknuti u promicanju teze o nadmoći tzv. anglosaksonske rase, što će objeručke prihvatiti brojni njihovi američki kolege. U svakom slučaju, McMahon naglašava kako doprinos francuskih, njemačkih i britanskih autora raspravi o rasnim i antropološkim pitanjima u razdoblju od 1774. do 1905. nikad ne pada ispod 60 %, a u razdoblju 1853.—1888. iznosi čak 79 %. S druge strane, bibliografski podatci pokazuju da su, ne računajući spomenuta tri velika jezika, doprinos tim teorijama veći od 2 % u određenim razdobljima dali samo autori na talijanskome, švedskom, ruskom i poljskom jeziku.⁶¹

Osim što pokazuju zanimljivu geografsku odnosno jezično-narodnosnu pripadnost pisaca koji su dali svoj doprinos nastanku rasnih teorija, ti podatci sami po sebi potkapaju uvriježene predodžbe kako su rasno učenje i njegove rasiističke zlouporabe pojava novijeg vremena. Jer, prilično rano su shvaćanje o nejednakosti ljudskih rasa prihvaćali i najveći mislioci svog doba. Tako je, primjerice, francuski povjesničar i politički pisac Henry de Boulainvilliers (1658.—1722.) smatrao da germanski Franci čine rasnu podlogu francuskog plemstva, dok seljaštvo potječe od galskog elementa.⁶² Škotski je filozof David Hume (1711.—1776.) bio duboko uvjeren da su sve ljudske rase inferiorne u odnosu na bijelce, a da su među bijelcima osobito superiorni Anglosaksonci.⁶³

To uvjerenje koje je Hume dijelio s mnogim svojim anglosaksonskim suvremenicima gradilo se na usporedbi kulturnih i civilizacijskih postignuća pojedini-

⁵⁷ Usp. R. McMAHON, *The Races of Europe*, 16.-24. i dr.

⁵⁸ Isto, 25.

⁵⁹ Isto, 35.

⁶⁰ Isto, 25.

⁶¹ Isto, 26.

⁶² Andreas A. M. KINNEGING, *Aristocracy, Antiquity and History. Classicism in Political Thought*, Transaction Publishers, New Brunswick, London, 1997., 267.-268.

⁶³ R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 48.; R. McMAHON, *The Races of Europe*, 201.; Joe R. FEAGIN, *White Racial Frame. Centuries of Racial Framing and Counter-Framing*. Second Edition, 2013. (<https://books.google.hr/books?id=gSyAAAAQBAJ&pg=PT99&dq=david+hume+white+race&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEWjN6rSo48DOAhVnKywKHbr-DusQ6AEIGzAA#v=onepage&q=david%20hume%20white%20race&f=false>, 24. VII. 2016.)

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

nih naroda i plemena (»rasa«), a u pomoć su mu prizivani i pomno probrani pisani izvori iz davne povijesti. Tako je, primjerice, Tacitova *Germania* iz 1. stoljeća, s opisom plemena Germana kao rase koja je nadmoćna upravo zbog rasne čistoće odnosno zbog nemiješanja s drugim rasama, postala standardan rekvizit germanske odnosno anglosaksonske političke mitologije. Tacit je, naime, pisao o narodima Germanije kao o rasi nezaprležnoj ženidbama s drugim rasama, ukorijenjenima u tlo i čistima, neusporedivima s drugima.⁶⁴ Takvu će ulogu njegovo djelo zadržati i u idućim desetljećima i stoljećima, zajedno s nizom sličnih mitova i legendi,⁶⁵ zahvaljujući tomu što je mogla poslužiti kao jedan od instrumenata borbe za ograničavanje kraljevske moći u Engleskoj uz pomoć shvaćanja da su normanska osvajanja u 11. stoljeću samo razvodnila i pokvarila izvornu rasno čistu (*racially pure*) germansku podlogu nadmoćne anglosaksonske kulture koja je bila jamac slobode, društvene jednakosti i napretka. Normanska invazija je, prema tome, značila nazadak u rasnome smislu, pa je samim time dovela i do negativnih društvenih, pravno-političkih i kulturnih posljedica.⁶⁶

Odatle do poziva na rasno »pročišćenje« trebao je samo jedan korak, pa će među autorima koji su se posebno bavili teorijama o germanskoj odnosno anglosaksonskoj rasnoj superiornosti biti i onih koji će Tacitov spis proglasiti jednim od najopasnijih štiva u povijesti čovječanstva, iako, naravno, nije bio opasan spis sam po sebi, nego njegovo stavljanje u funkciju modernih političkih ideja. A nije nezanimljiv McMahanov podatak da geografska analiza bibliografije djela s rasnom problematikom pokazuje podudarnost s širenjem industrijalizacije i, u pravilu, s gospodarsko-političkom moći.⁶⁷ Prema tom bi shvaćanju u razvijenijim i gospodarsko-politički moćnijim državama i narodima postojala veća spremnost da se taj položaj tumači i opravdava i rasnom superiornošću, iz čega bi se izvodilo i pravo na nastavak dominacije koja je u pravilu uključivala i eksploataciju.

Iako i tom podatku treba pristupiti oprezno, mnoštvo tiskanih knjiga i članaka objavljenih u raznim časopisima i novinama pokazuje kako su već u 17. i 18. stoljeću široku popularnost u Zapadnoj Europi, a napose u Njemačkoj i u Velikoj Britaniji, dobila djela u kojima se germanske vrline tumače svojstvima takoz-

⁶⁴ TACITUS, *The Agricola and Germania*, Methuen & Co., London, 1894., 57. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <https://ia802703.us.archive.org/22/items/tacitusagricolag00taciiala/tacitusagricolag00taciiala.pdf>.

⁶⁵ U englesku je predaju duboko ukorijenjena anegdota o tome kako je papa Grgur Veliki koncem 6. stoljeća, ugledavši među robovima na nekome rimskom trgu »mlade, plavokose ljude neobično bijele boje kože«, pa kad je upitao tko su i dobio odgovor da su posrijedi »Angli iz Britanije«, brzo dobacio: »Non Angli, sed Engeli — Ne Angli, nego anđeli«. (André MAUROIS, *Povijest engleske politike*, Naklada Ante Velzeke, Zagreb, 1940., 37.)

⁶⁶ U istom je kontekstu korisno primijetiti kako M. WEBER, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, 67. napominje da se još od 15. stoljeća mogu pratiti prijevori o dva tipa Engleza (»kavalira« i »okrugloglavaca«) koji se nisu osjećali kao dvije sukobljene stranke, nego više kao dvije različite ljudske vrste (!).

⁶⁷ R. McMAHON, *The Races of Europe*, 24.-25.

vane nordijske rase. Čitav niz autora u nju svrstava i Skandinavce, a neki i Kelte, pa se od tog vremena diljem Europe širi i interes za germanske i nordijske studije.⁶⁸ Staroengleski junački ep *Beowulf*, nazvan po istoimenome nordijskom junaku i nastao vjerojatno u 8. stoljeću, u to vrijeme doživljava novu popularnost, na kojoj će uskoro niknuti engleski historijski romani Waltera Scotta (1771.—1832.) i njegovih sljedbenika i oponašatelja: književnost i uopće umjetnost u velikoj će mjeri pridonijeti širenju i oblikovanju svijesti o etičkoj superiornosti nordijske rase i o njezinu junaštvu i nadmoći, kao što će kasnije potvrditi i *Prsten Niebelunga* i uopće glazbeno djelo Richarda Wagnera (1813.—1883.), velikoga njemačkog skladatelja: uvjerenju o njemačkoj rasnoj nadmoći više će pridonijeti njegova glazba nego njegovi spisi nadahnuti rasnim učenjem i antisemitizmom.

Najizrazitijim predstavnicima te nordijske rase sve brojniji pristaše tog shvaćanja smatraju anglosaksonska plemena, a tu mitsku sliku engleske prošlosti kakva je razvijana od 1530. do 1730. godine naslijedili su i potom dalje promicali engleski kolonizatori Sjeverne Amerike jer im je odgovarala u novim društvima uvjetima na novome kontinentu.⁶⁹ Ona je opravdavala njihova u pravilu brutalna i krvava osvajanja, a legitimirala je i njihovu dominaciju u Novome svijetu ne samo prema urođeničkom stanovništvu, nego i u odnosu na europske suparnike poput Španjolaca, Francuza i drugih. U skladu s time je i teza izražena u spisu *Historical Essay on the English Constitution (Povijesni esej o engleskom ustavu)*, tiskanom 1771. u Londonu, prema kojoj je sustav vladavine što su ga bili uspostavili stari Saksonci onaj sustav koji bi odabrao i sam Svemogući Bog, našla izravnog odjeka u korijenima američkog pokreta za neovisnost odnosno Deklaracije o neovisnosti, pa i samoga američkog ustava.⁷⁰ Sličnu je misao ugledni američki protestantski svećenik i abolicionist Theodore Parker (1810.—1860.) nekoliko desetljeća poslije formulirao na sljedeći način: »Ni jedno ljudsko pleme nije učinilo takvu uslugu slobodi, kao što su to učinili Anglo-Saksonci u Britaniji i u Americi.«⁷¹

Već prvi američki propisi o useljavanju iz 1790. godine predviđali su mogućnost useljavanja i stjecanja državljanских prava samo »slobodnim bijelcima« (*free white persons*),⁷² ali je već pola stoljeća poslije ta općenita odrednica fragmentirana na rasnoj osnovi koja se pozivala na znanstvena utvrđenja: samo Anglo-Saksonci su bili dobrodošli i punovrijedni, a na sve ostale primjenjivana su veća ili manja ograničenja.⁷³ Jer, uvjerenje o etičkoj, kulturnoj i pravnoj superior-

⁶⁸ R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 29.

⁶⁹ Isto, 15. i d.

⁷⁰ Isto, 17.-23.

⁷¹ M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 45.

⁷² Isto, 7., 15.-38., 68.

⁷³ Isto, 7.-8.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

nosti pojedinih naroda i rasa, impliciralo je, naravno, i predodžbu o biološki nižoj vrijednosti ostalih rasa (i »rasa«). Trebalo je učiniti samo mali korak da se to otvoreno kaže, i da se u skladu s tim uvjerenjem pokuša organizirati politički i gospodarski poredak. Taj je korak učinjen u Europi u posljednjim desetljećima 18. i prvim desetljećima 19. stoljeća, a usporedno je do njega došlo i u Sjevernoj Americi. Zato je bilo posve logično da u to doba jedan od utemeljitelja SAD-a, glavni autor Deklaracije o neovisnosti i treći predsjednik te države, Thomas Jefferson, ustvrdi kako »barbarstvo« američkih Indijanaca opravdava njihovo uništenje (*justified extermination*),⁷⁴ hladnokrvno dodajući: oni će ubiti neke od nas, ali mi ćemo istrijebiti njih sve!⁷⁵ Nije se radilo o izjavi koja je odudarala od općega Jeffersonova uvjerenja: u svojim *Bilješkama o državi Virginiji* (*Notes on the State of Virginia*) on je bez ustezanja izražavao uvjerenje kako su crnci po prirodi inferiorna rasa (*by nature an inferior race of beings*).⁷⁶ A ako su inferiorni, onda je logično da im pripadaju i manja prava.

Proces je tekao usporedno s mijenama u filozofskome mišljenju. Pojam čovječanstva i, eventualno, vjerske zajednice, u to doba nepovratno uzmiče pred pojmom naroda i narodne države. Univerzalističke tendencije kojima su prožeti programski dokumenti Francuske građanske revolucije i napoleonska osvajanja samo su naizgled paradoksalno pothranjivali narodne partikularizme i potrebu za identifikacijom te nacionalnom integracijom koja ima biti okrunjena stvaranjem nacionalne države. U tom je kontekstu mlada i poletna ideologija nacionalnog romantizma u Njemačkoj, a onda i u drugim germanskim zemljama, upravo na temelju ranijeg shvaćanja o germanskoj »rasnoj« nadmoći posegnula za čitavim spektrom raznolikih instrumenata nacionalne homogenizacije koja se nije trebala zaustaviti samo na ujedinjenju i stvaranju države, nego je imala i ekspanzivnu tendenciju. U tome su svoje mjesto našli stari predkršćanski mitovi protumačeni na nov način i za nove potrebe, kao i filozofski opisi te tumačenja »narodnoga duha« (*Volksggeist*) odnosno »narodne duše« (*Volkseele*)⁷⁷ na temelju pučke predaje i narodne književnosti. Posebno važnu ulogu imale su romantična historiografija, književnost i uopće umjetnost koja je pothranjivala predodžbe o pojedinim narodima kao izravnim izdancima davno oblikovanih rodovskih zajednica i plemena, međusobno uvjetovan porast interesa za etnografska i etnološka, a uskoro i za antropološka i antropogeografska istraživanja, kao i jezikoslovne studije, rječnici i leksikografski priručnici. Mitovi su uvijek privlačili lju-

⁷⁴ Michael MANN, *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, New York, 2005., VII.

⁷⁵ Isto, 70.

⁷⁶ M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 29.

⁷⁷ Pojmovi »narodni duh« odnosno »narodna duša« pojavljuju se u filozofskom mišljenju, ali i u pravu, politici, psihologiji i drugdje, od početka 18. do sredine 20. stoljeća. Opš. *Historisches Wörterbuch der Philosophie, Band 11: U — V*, Hrsg. von Joachim Ritter et al., Schwabe & Co. Verlag, Basel, Stuttgart, 2001., 1102.-1108.

de, a romantična je mistika lako nalazila pojedince koji će na njoj graditi svoje književne, znanstvene i uopće društvene karijere. Međutim, novo, racionalističko doba tražilo je argumente i teorije koji su zvučali racionalno i znanstveno dokazivo. To je nametao razvitak prirodnih znanosti i tehnologije, a činilo se da taj razvitak i omogućuje znanstveno opravdanje postojećih društvenih nejednakosti te njihovo nastavljanje i produbljanje.

Od kraja 18. stoljeća množe se spisi u kojima se pradomovina europskih naroda traži na Srednjem istoku, osobito u Perziji i Indiji. Škotski povjesničar i kartograf John Pinkerton (1758.—1826.) u svojoj knjizi o podrijetlu i povijesti Skita ili Gota, tiskanoj 1787. u Londonu, tumačio je kako su Goti narod koji se raširio iz Perzije i postao podlogom svim velikim narodima, dok su Kelti rasno inferiorna skupina.⁷⁸ U svojoj popularnoj i utjecajnoj knjizi *Researches into the Physical History of Man (Istraživanja o fizičkoj povijesti čovjeka)*, koja je u prvotnom obliku objavljena 1813. a poslije (1836.—1847.) tiskana u proširenom izdanju u pet svezaka pod naslovom *Researches into the Physical History of Mankind (Istraživanja o fizičkoj povijesti čovječanstva)*, engleski je liječnik i etnolog James Cowles Prichard (1786.—1848.) tumačio kako je »po moralnoj energiji germanska rasa superiorna ostalom čovječanstvu«, dodajući da je Gote kao narod odlikovala visoka civilizacija, mudrost i sposobnost rasuđivanja odnosno intelektualna svojstva najvišega ranga.⁷⁹ I poznati i utjecajni škotski pisac, povjesničar i filozof Thomas Carlyle (1795.—1881.) bio je uvjeren kako su saksonska postignuća izravan plod njihove rasne superiornosti. Za nj je »teutonska rasa« bila amalgam Germana, Nordijaca i Anglosaksonaca, a upravo toj rasi — ne tek narodima koji joj pripadaju, nego baš rasi — namijenjena je sudbina vladara svijeta.⁸⁰ U svojoj raspravi o crnačkom pitanju, koja je 1849. objavljena najprije anonimno u časopisu *Fraser's Magazine*, Carlyle je objašnjavao kako sveukupno crnačko pučanstvo karipskog područja (Zapadne Indije) u intelektualnom smislu, sposobnostima i ljudskim kvalitetama vrijedi manje od jedne ulice u jorkširskom gradu Ridingu.⁸¹ I oksfordski profesor povijesti Thomas Arnold (1795.—

⁷⁸ J. PINKERTON, *Dissertation on the Origins and the Progress of the Scythians or Goths, being an Introduction to the Ancient and Modern History of Europe*, London, 1787. Prvotisak Pinkertonove knjige, u kojoj autor vrlo često upotrebljava pojam »rasa« i jasno naglašava svoje uvjerenje o različitoj vrijednosti pojedinih rasa, u digitalnom je obliku dostupan na mrežnoj adresi: https://ia802607.us.archive.org/12/items/bub_gb_0CoPAAAAAAJ/bub_gb_0CoPAAAAAAJ.pdf.

⁷⁹ R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 52.-53. Pet svezaka Prichardova glavnog djela (*Researches into the Physical History of Mankind*) u digitalnom je obliku dostupno na mrežnoj adresi <https://ia801407.us.archive.org/23/items/researchesintop07pricgoog/researchesintop07pricgoog.pdf>, a oba sveska Prichardove knjige *The Natural History of Man* u četvrtome, proširenom izdanju koje je priredio Edwin Norris iz Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (London, 1855.) u istom obliku mogu se pronaći na adresi <https://ia601407.us.archive.org/4/items/naturalhistorym00unkngoog/naturalhistorym00unkngoog.pdf>.

⁸⁰ R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 63.-65.

⁸¹ Th. CARLYLE, »Occasional Discourse on the Negro Question«, *Fraser's Magazine for Town and Country*, Vol. XL, London, July to December 1849., 670.-679. Taj je članak dostupan na mrežnoj adresi: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=inu.30000080778727;view=1up;seq=690>.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

1842.) dijelio je mišljenje o superiornosti »teutonske« rase kao tobože najmoralnije rase u povijesti čovječanstva, rase koja je opstala kao takva zahvaljujući činjenici da je nenatrunjena utjecajem Rima ili miješanjem s kojom drugom rasom.⁸²

Dok je uvjerenje o superiornosti Germana tako stjecalo sve više pristaša u zapadnoeuropskim intelektualnim krugovima, postajući polako i modom, njemački će jezikoslovci u prvoj polovici 19. stoljeća prvi sustavno povezati jezike s narodima, rasama i religijama, odlazeći daleko u indo-germansku pretpovijest.⁸³ Njemački je liječnik i antropolog Johan Friedrich Blumenbach (1752.—1840.) već 1775. u svojoj raspravi *O prirodnim različitostima ljudskoga roda* zastupao gledište da su ljudi s Kavkaza — pa i njihove lubanje — »najljepša«, k tome i »izvorna« (*ursprungliche*) ljudska rasa.⁸⁴ Nešto kasnije, 1808. godine njemački je pjesnik, filolog i indolog Karl Wilhelm Friedrich Schlegel (1772.—1829.) u Heidelbergu objavio knjigu *Über die Sprache und Weisheit der Indier: Ein Beitrag zur Begründung der Althertumskunde (O jeziku i mudrosti Indijaca: Prilog utemeljenju učenja o starini)*.⁸⁵ U njoj je ustvrdio kako je mnoštvo europskih i indijskih jezika poteklo iz sanskrta. Ideja je, kako će se poslije izraziti jedan židovsko-njemački autor, prihvaćena s oduševljenjem: narodi te jezične skupine svrstani su u jednu porodicu nazvanu Indoeuroljanima odnosno, prema sanskrtskomu *arya* (otmjen, plemenit) — arijcima. U tu bi »plemenitu« skupinu ulazili Kelti, Germani, Slaveni, Italici, Grci, Armenci, Iranci i Indijci, a iz nje bili isključeni Turci odnosno pripadnici turkomanske skupine naroda, Hamiti, Semiti i drugi.⁸⁶

To Schlegelovo tumačenje zapravo nije bilo sasvim novo. Nacijepilo se na ranija shvaćanja o tome da je ljudski rod nastao u području između Inda i Gangesa, koje je bilo osobito rašireno u engleskim intelektualnim krugovima te je došlo do izražaja u mnoštvu članaka i knjiga objavljenih krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Analogija je bila razmjerno jednostavna: ako je sanskrit prajezik iz kojega su se razvili europski jezici i jezične skupine, onda su izvorni govornici tog prajezika zapravo jezgra iz koje su nastali europski narodi. S druge strane, ako je Indija bila izvoriste, onda su — prema tim poimanjima — Iran (Perzija) i Kavkaz bili područje na kojem su se, na rubu Rimskoga Carstva, oblikovale rase i narodi prije nego što su provalili u Europu i podvrgnuli je svojoj vlasti. Nje-

⁸² R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 66.

⁸³ Isto, 29.

⁸⁴ J. F. BLUMENBACH, *Über die natürlichen Verschiedenheiten im Menschengeschlechte*, 3. Ausg., Breitkopf und Härtel, Leipzig, 1798., 204., 205.-213. http://edoc.hu-berlin.de/ebind/hdok2/h211_blumenbach_1798/pdf/h211_blumenbach_1798.pdf. Usp. M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 1.

⁸⁵ Prvotisak te Schlegelove knjige u digitalnom je obliku dostupan na mrežnoj adresi: <https://ia801409.us.archive.org/32/items/ueberdiesprache00schlgoog/ueberdiesprache00schlgoog.pdf>.

⁸⁶ Fritz KAHN, *Die Juden als Rasse und Kulturvolk*, 3. Aufl., Weltverlag, Berlin, 1922., 23. To izdanje Kahnove knjige u digitalnom je obliku dostupno na mrežnoj adresi: <https://ia800200.us.archive.org/33/items/diejudenalsrasse00kahnuoft/diejudenalsrasse00kahnuoft.pdf>.

mački filozof George Wilhelm Friedrich Hegel (1770.—1831.), koji je i sam bio uvjeren u nadmoć germanske rase, gledišta englesko-velškoga filologa i orijentalista Sir Williama Jonesa (1746.—1794.) koji je 1784. osnovao *Asiatic Society*, a malo potom pokrenuo časopis *Asiatic Researches* i u njemu potanko tumačio indijsko podrijetlo europskih jezika, prozvao je »otkrićem novoga svijeta«.⁸⁷

Činilo se da su u znanosti doista otkriveni novi svjetovi i da sanskrt i Indija nude formulu za objašnjenje najstarije europske povijesti odnosno povijesti njezinih naroda koji su upravo bili u procesu formiranja modernih nacionalnih država te im je trebala spona s davnim vremenima i utemeljenje u njima. Potpuno iskonstruirani mit o indoeuropskoj odnosno arijskoj rasnoj nadmoći i plemenitosti, koji su razradili brojni kasniji jezikoslovci, bio je zabluda s dalekosežnim posljedicama: znanost će poslije posve pokopati veliku većinu tih zabluda, a navlastito će opovrgnuti uvjerenje da govornici istoga jezika pripadaju istoj rasi, da je izgrađenost jezika dokaz superiornosti te rase i da raširenost jezika svjedoči o civilizatorskim sposobnostima pojedine rase shvaćene kao skupina govornika istog jezika.⁸⁸ No, njemački su filolozi bili ponudili rješenje koje je izgledalo primamljivo zbog znanstvenog prizvuka koje je nosilo, pa je već oko 1840. u zapadnoeuropskim intelektualnim krugovima bilo općenito prihvaćeno shvaćanje o jedinstvu jezika i rase, a kako je već bilo oblikovano uvjerenje o »germanskoj« odnosno »teutonskoj« superiornosti, bilo je neminovno samo daljnje diferenciranje unutar te arijske (indoeuropske) skupine, s tim da je sada jezik postao bitnim obilježjem rase.

Prichard je bio među onima koji su dijelili uvjerenje da je jezik jedna od determinanti rasne pripadnosti, svakako važnija od tjelesnih svojstava.⁸⁹ U sličnome je duhu 1841. njemački ekonomist Friedrich List (1789.—1846.) u svome glavnom djelu *Das nationale System der politischen Ökonomie* (*Nacionalni sustav političke ekonomije*) pisao o trima europskim rasama: germanskoj, romanjskoj i slavenskoj, ocjenjujući da je Providnost vodeću ulogu namijenila germanskoj rasi. Njezina je zadaća predvoditi svijet, civilizirati divlje i barbarske zemlje te napučiti područja koja su još nenapučena.⁹⁰ Slično su u to doba pisali i Norvežanin Christian Lassen (1800.—1876.) koji je u Bonnu predavao indijsku književnost, kao i njemački folklorist i filolog Franz Felix Adalbert Kuhn (1812.—1881.) koji je pokrenuo i uređivao *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen* (*Časopis za usporedno istraživanje indogermanskih jezika*).⁹¹

⁸⁷ Opš. Urs APP, »William Jones's Ancient Theology«, *Sino-Platonic Papers*, Nr. 191, Philadelphia, 1991. dostupno na mrežnoj adresi: http://sino-platonic.org/complete/spp191_william_jones_orientalism.pdf.

⁸⁸ L. L. SNYDER, »The Idea of Racialism: Its Meaning and History«, *Racism: Essential Reading*, 92.-93.

⁸⁹ R. McMAHON, *The Races of Europe*, 37., 101.

⁹⁰ Navedeno prema: R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 35.

⁹¹ Časopis je dostupan na mrežnoj adresi <https://www.jstor.org/journal/zeitvergspraindo>.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

Još veću ulogu u širenju i popularizaciji tog shvaćanja imala je *Deutsche Mythologie* (Njemačka mitologija) koju je 1835. objavio iznimno utjecajni njemački književnik i filolog Jacob Grimm (1785.—1863.).⁹² Na engleskom je jeziku ona objavljena pod naslovom *Teutonska mitologija* (*Teutonic Mythology*).⁹³ K tome je Grimm i u svojoj povijesti njemačkog jezika, objavljenoj 1848., snažno zastupao shvaćanje o azijskom podrijetlu europskih jezika i naroda te je u skladu s time tumačio i njihovu ulogu u povijesti i u budućnosti svijeta: oni koji su prvi krenuli iz Azije, ti su doprli najdalje na Zapad jer su bili najsnažniji i jer njima pripada vodeća uloga.⁹⁴ U skladu s takvim tumačenjima renomirani je *Edinburgh Revue* — osvrćući se na Micheletovu *Povijest Francuske* — u siječnju 1844. pisao kako nijedan razuman istraživač više ne dvojiti o tome da rasna pripadnost ima veliku ulogu u stvaranju nacionalnoga karaktera,⁹⁵ a iduće je godine isti taj časopis objašnjavao kako je u davnini, stoljećima prije Krista, postojao i jedinstveni »teutonski jezik«, dakako i jedinstvena »teutonska vjera« koju su dijelila teutonska plemena: Germani, Anglosaksonci i Skandinavci.⁹⁶

U drugoj polovici 19. stoljeća nazivi »teutonska«, »germanska« ili »indogermanska« rasa polako će uzmicati pred pojmom »nordijska rasa«, za što će posebne zasluge imati francuski antropolog Joseph Deniker (1852.—1918.).⁹⁷ No, važnije od toga bilo je to da je mit o nordijsko-germanskoj nadmoći nastao i da je postao sastavnim dijelom europskoga kulturnog života. On je ubirao svoje plodove i množio svoje žrtve, bez obzira na to što za nj — jednako kao i za ostale slične mitove — nije bilo niti je moglo biti znanstvenog uporišta ili potvrde. To je, uostalom, bio jedan od razloga da su mu razni autori pristupali na različite, ponekad i djelomično suprotstavljene načine. Tako je, primjerice, među brojnim engleskim pristašama rasnoga mita vladala trajna skepsa prema njegovoj nordijskoj komponenti jer su Englezi, osloncem na mitove iz svoje saksonske prošlosti, upravo sebe smatrali superiornom skupinom unutar germanskog svijeta.⁹⁸ Odatle jednim dijelom potječe i njihov animozitet prema Njemačkoj i njemačkim ambicijama.⁹⁹ Na taj će se animozitet poslije nadograditi osjećaj su-

⁹² Prvotisk je u digitalnom obliku dostupan na mrežnoj adresi: <http://archive.org/stream/deutschemytholo08grimgoog#page/n6/mode/2up>.

⁹³ Engleski prijevod četvrtog izdanja Grimmove knjige iz 1882. u digitalnom je obliku dostupan na mrežnoj adresi: <https://ia800202.us.archive.org/19/items/teutonicmytholo04grim/teutonicmythologrim.pdf>.

⁹⁴ R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 36. Grimmova *Geschichte der deutschen Sprache* iz 1848. u digitalnom je obliku dostupna na mrežnoj adresi: <https://archive.org/details/geschichtederde14grimgoog>.

⁹⁵ »Of the great influence of the Race in the production of National Character, no reasonable inquirer can now doubt«, nav. prema: R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 43., 60.

⁹⁶ R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 67.

⁹⁷ »Čovjek«, *Hrvatska enciklopedija*, sv. IV, Zagreb, 1942., 363.

⁹⁸ R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 38.-42.

⁹⁹ U svojoj klasičnoj *Povijesti Engleske* Maurois će — prema hrvatskom prijevodu u kojem je knjiga naslovljena *Povijest engleske politike* — 1937. ustvrditi kako duboke razlike između Engleza i Nijemaca potječu odatle što je za Engleze normanska invazija bila drugo latinsko osvajanje (prvo je bilo rimsko!), kao

parništva i geopolitički razlozi jer je Njemačka svojim položajem, gospodarskom snagom i brojnošću pučanstva potkapala tradicionalnu britansku (englesku) političku taktiku ravnoteže sila i ugrožavala gospodarske i političke interese Londona u Europi, ali i izvan nje. I s njemačke su strane, dakako, isticane gospodarske i političke posljedice engleskog uvjerenja o anglosaksonskoj rasnoj superiornosti koje je rezultiralo najvažnijim svjetskopolitičkim događajem 19. stoljeća: svjetskom supremacijom Anglosaksonaca.¹⁰⁰

U svakom slučaju, iz tih maglovitih predodžaba o davnome indijsko-perzijskom podrijetlu postupno se probijao i pojam »arijstva« koji se u prvo vrijeme često pojavljivao i u obliku »arijanstvo« odnosno kao *Aryan* (engl.), *Arier* (njem.) odnosno *Aryen* (franc.), s pripadajućim izvedenicama. Ta će terminološka dvojba dovesti i do nedosljednosti u manjim jezicima odnosno kod pisaca koji su — kao hrvatski — bili izloženi kulturnome i jezičnom utjecaju velikih europskih naroda, pa su »arijac« i »arijanac« znali koristiti kao istoznačnicu. Sama riječ *arijac* i *arijski* ne dolazi od naziva jedne ranokršćanske hereze,¹⁰¹ nego — kao što je 1808. istaknuo Schlegel — iz sanskrita gdje bi značila »plemenit« (*edel, noble*) ili »istaknut« (*hervorragend, distinguished*).¹⁰² U Europi ju je prvi upotrijebio francuski orijentalist Abraham Hyacinthe Anquetil-Du Perron (1731.—1805.) u svom prijevodu *Aveste*, zbirke staroiranskih svetih tekstova koji je pod naslovom *Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre* 1771. objavljen u Parizu.¹⁰³ U njemačkoj je literaturi taj pojam osobito popularizirao njemački protestantski teolog i kultur-

-i odatle, što se s krvlju germanskih osvajača miješala u dosta velikom razmjeru i krv rasa, koje su došle prije njih.« (A. MAUROIS, *Povijest engleske politike*, 28.)

¹⁰⁰ Opš. Gerhart von SCHULZE-GAEVERNITZ, *Britischer Imperialismus und englischer Freihandel zu Beginn des zwanzigsten Jahrhundert*. Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 1906. Sam autor, međutim, naglašava kako rasne teorije ostavlja postrance jer ih smatra nepouzdanima. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <https://ia802707.us.archive.org/23/items/britischerimperi00schuuoft/britischerimperi00schuuoft.pdf>.

¹⁰¹ Izvorno, arijanizam predstavlja učenje aleksandrijskog prezbitera Arija (256.—336.) o Trojstvu, prema kojemu je Bog jedan, nestvoren i nepromjenljiv. On rada Sina koji dakle nije istobitan niti istodoban s Ocem, što znači da mu nije ni jednak. To je učenje osobito u doba cara Konstantina (337.—361.) zahvatilo kršćanski Istok i Zapad, a osobito se primilo među Ostrogotima i Vizigotima te među Vandalima u Africi, Svevima u Španjolskoj, Burgundima u Galiji i Langobardima u Italiji. Osuđeno je na Aleksandrijskoj sinodi (318.—319.), na ekumenskom koncilu u Niceji 325. godine te konačno na Prvome carigradskom koncilu (381.). (*Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslava Krleža, Zagreb, 2002., 51.-52.; *Historisches Wörterbuch der Philosophie, Band 1: A — C*, Hrsg. von Joachim Ritter, Schwabe & Co. Verlag, Basel, Stuttgart, 1971., 506.; *Philosophisches Wörterbuch. Bd. I: A — Kybernetik*, Hrsg. von Georg Klaus & Manfred Buhr, 12. Aufl., VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1976., 125.)

¹⁰² U avestskom jeziku ta se riječ pojavljuje u obliku *airiia*, u staroperzijskome kao *ariya*, a u novoperzijskome kao *āryāī*, dok joj je etimologija nesigurna.

¹⁰³ *Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre, contenant les Idées Théologiques, Physiques et Morales de ce Législateur, les Cérémonies du Culte Religieux qu' il a établi, & plusieurs traits importants relatifs à l'ancienne Histoire des Perses*. Traduit en François sur l'Original Zend, par M. Anquetil Du Perron, Librairie N. M. Tilliard, Paris, 1771. Prvotisak knjiga je u digitalnom obliku dostupan na mrežnoj adresi: <https://ia600306.us.archive.org/17/items/zendavestaouvrag02anqu/zendavestaouvrag02anqu.pdf>. Autorovo se prezime ponekad u literaturi nalazi i u obliku »Duperron«.

ni povjesničar Johann Gottlieb Rhode (1762.—1827.) u svojim knjigama o filozofiji, mitologiji i religiji starih naroda Indije i Perzije.¹⁰⁴ Velik doprinos njegovu širenju dao je spomenuti norveški indolog Christian Lassen koji je odgonetnuo staroperzijsko klinasto pismo, a bavio se i kulturnom poviješću Indije i Srednjega Istoka. Prema tumačenju koje je nastalo u Europi u prvoj polovici 19. stoljeća na temelju djela spomenutih istraživača i drugih autora koji su se naslanjali na njihova djela, pojam »arijski« odnosno »arijanski« imao bi se odnositi na pučanstvo koje je govorilo arhaičnim indoeuropskim prajezikom i u pretpovijesno doba nastanjivalo područje starog Irana i sjevernih dijelova Indijskoga potkontinenta. To pučanstvo je bilo svijetle puti te je zauzelo staru Indiju i potom presudno oblikovalo indijsku kulturu i vedsku religiju. Pojam se je, dakle, ponajprije odnosio na jezik a ne na rasu, ali će se to značenje proširiti usporedno s postovjerenjem jezičnih skupina i rasa. Zato će jedno vrijeme »arijstvo« odnosno »arijanstvo« biti istoznačno s indoeuropskim jezicima, dok će mu se značenje poslije suziti na indoiranske odnosno indoarijske jezike,¹⁰⁵ a još kasnije — napose u nacionalsocijalističkoj inačici rasne teorije — označivat će tobožnju plemenitu, superiornu rasu koju odlikuju svijetla put, svijetla kosa i oči te duguljast (dolihocefalni) oblik glave.¹⁰⁶

Za širenje pojma »arijstva« odnosno »arijanstva« osobito je zaslužan njemački orijentalist i filolog Max Müller (1823.—1900.), koji je većinu svog života proveo u Engleskoj, gdje je na Oxfordu predavao moderne europske jezike, potom filologiju, a 1855. je i službeno postao britanskim državljaninom. Poput Schlegela, koji se u svojoj knjizi bavio i indijskom filozofijom i religijom te istraživao (i usput uvelike precjenjivao) indijski utjecaj na europsku filozofiju i kršćansku religiju, i Müller je zagovarao tumačenje da su indijskog podrijetla ne samo europski jezici, nego i poganske, pretkršćanske religije staroga kontinenta. U tom je smislu snažno promicao »arijstvo« odnosno »arijanstvo«, suprotstavljajući arij(ans)ku tradiciju i religiju semitskima, dakle i kršćanskoj religiji i tradiciji. Serijom svojih članaka i knjiga koje su pred kraj 19. stoljeća okrunjene panoramom njegovih pogleda uvezanih u četiri knjige sabranih djela s više nego rječitim naslovima: *Prirodna religija (Natural Religion)* iz 1889., *Fizička religija (Physical Religion)* iz 1891., *Antropološka religija (Anthropological Religion)* iz 1892. te *Teozofija, ili psihologijska religija (Theosophy, or Psychological Religion)* iz 1893., Müller je sada na velika vrata u europsku intelektualnu javnost uveo »arijstvo«

¹⁰⁴ J. G. RHODE, *Die heilige Sage und das gesamte Religionssystem der alten Baktrer, Meder und Perser, oder des Zendvolks*, Verlag von Hermannschen Buchhandlung, Frankfurt a/M, 1820. Prvotisak Rhodeove knjige je u digitalnom obliku dostupan na mrežnoj adresi: <https://ia601406.us.archive.org/32/items/dieheiligesageu01rhodgoog/dieheiligesageu01rhodgoog.pdf>. Njegova dvosveščana knjiga *Über die religiöse Bildung, Mythologie und Philosophie der Hindus, mit Rücksicht auf ihre älteste Geschichte* (F. A. Brockhaus, Leipzig, 1827.) dostupna je na adresi: <https://archive.org/details/ueberreligiösebi01rhod>.

¹⁰⁵ <https://www.britannica.com/topic/Aryan>, pristup 3. VIII. 2016.

¹⁰⁶ T. ŠVOB, *Milenijski mitovi mržnje*, 31. istiće 1995. godine: »Arijska rasa zapravo uopće ne postoji, može se govoriti samo o arijskim jezicima.«

odnosno »arijanstvo« kao pojam u kojem je sublimirana rasna, jezična i vjersko-kulturna podloga niza europskih, »arijskih« naroda (*Aryan nations*).¹⁰⁷ Kao u slučaju Anquetil-Du Perrona i njegova prijevoda *Aveste* u 18. stoljeću, ovdje se posebno važnom pokazala činjenica da je Müller preveo indijske *Vede* i tako ih učinio dostupnima europskoj publici: na toj je podlozi diljem Europe, a osobito u Engleskoj između 1860. i 1890. procvao »kult arijevstva«, koji je imao opravdati britansku dominaciju u Indiji i potkresati judaistički utjecaj na kršćanstvo,¹⁰⁸ pa samim time i židovski utjecaj u Europi. Müller je također tumačio kako je »teutonski jezik« tek dijalekt unutar »arijske« skupine jezika.¹⁰⁹ Iako nije zastupao rasistička gledišta, nego im se otvoreno protivio i čudio se pokušajima da se rasa poistovjeti s jezikom, Müller je time nehotice u velikoj mjeri pomogao njihovu oblikovanju, pa će od tada »arijevstvo« (odnosno »arijanstvo«) postati vrlo čestim, gotovo neizbježnim elementom rasnog učenja i rasističkih rasprava.¹¹⁰

Osobit doprinos tomu dat će francuski antropolog Georges Vacher de Lapouge (1854.—1936.). On je 1899. u Parizu objavio vrlo popularnu i utjecajnu studiju pod naslovom *L'Aryen: son Rôle social (Arijac: njegova društvena uloga)*, u kojoj je dolihocfalnu (arijsku) rasu suprotstavio tobože inferiornim brahicefalnim rasama, kategorizirajući ljudske rase u tri osnovna tipa: *homo europaeus*, *homo alpinus* i *homo mediterraneus*.¹¹¹ Lapouge će s njemačkim antropologom Ottom Amonom (1842.—1916.) koncem 19. i početkom 20. stoljeća zasnovati antroposociologiju kao »elitističku disciplinu« kojoj je cilj pokazati kako su društvene razlike uvjetovane rasnim momentom,¹¹² a u svom je glavnom djelu taj rasni moment proglasio ključnim čimbenikom predstojeće borbe za svjetsku dominaciju.¹¹³ U članku »Psihologija američkih rasnih predrasuda«, objavljenom 1915. u američkom *The Journal of Race Development*, George W. Ellis upozorio je da su utemeljitelj eugenike Francis Galton i Lapouge najzaslužniji za širenje uvjerenja da su Grčka i Rim propali zbog toga što je brahicefalni tip pučanstva nadjačao dolihocfalni, pa su po istome modelu Englezi i Nijemci odnosno dolihocfalni arijski narodi poput Belgijaca, Nizozemaca, Skandinavaca, Nijema-

¹⁰⁷ Spomenute su četiri Müllerove knjige u digitalnom obliku dostupne na sljedećim mrežnim adresama: <https://ia800209.us.archive.org/35/items/naturalreligion00ml/naturalreligion00ml.pdf>, <https://ia800205.us.archive.org/6/items/physicalreligion00ml/physicalreligion00ml.pdf>, <https://ia800300.us.archive.org/25/items/anthroreligion00mulluoft/anthroreligion00mulluoft.pdf>, <https://ia600203.us.archive.org/26/items/theosophyorphsych00mull/theosophyorphsych00mull.pdf>.

¹⁰⁸ R. McMAHON, *The Races of Europe*, 194.

¹⁰⁹ M. MÜLLER, *Natural Religion*, Longmans, Green and Co, London, New York, 1889., 203. i dr.

¹¹⁰ R. McMAHON, *The Races of Europe*, 194.

¹¹¹ Spomenuta je knjiga u digitaliziranom obliku dostupna na mrežnoj adresi: https://ia800501.us.archive.org/0/items/LaryenSonRoleSocial/LaryenSonRoleSocial_Lapouge_594pgs51393937.pdf.

¹¹² R. McMAHON, *The Races of Europe*, 79.-80.

¹¹³ G. VACHER DE LAPOUGE, *L'Aryen: son Rôle social. Cours libre de science politique*, Éditeur Albert Fontemoing, Paris, 1899., 491.-502. i dr.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

ca i Engleza danas ugroženi od brahicefalnih Francuza, Poljaka, Turaka i Talijana.¹¹⁴

Mnoštvo je potvrda da su anglosaksonskim autorima rasna i rasistička ideologija služile kao uporište za svjetsku ekspanziju i dominaciju, odnosno kao podloga uvjerenja da — kako se izrazio američki pisac i geopolitičar Homer Lea (1876.—1912.), jedan od ključnih promicatelja teze o »žutoj pošasti« (Yellow Peril) — upravo zbog svojih vrijednosti »saksonska rasa polaže pravo na političku dominaciju na više od polovice svjetskoga kopna i svih svjetskih mora«.¹¹⁵ A rasa je, kako je 1924. ustvrdio američki politolog, povjesničar i eugičar Lothrop Stoddard (1883.—1950.) ono što čovjek u fizičkome smislu doista jest; nacionalnost je ono što ljudi u političkome smislu žele biti.¹¹⁶ Potonje se, dakle, može mijenjati, prvo je nepromjenljivo i čovjeka trajno određuje.

Bilo je, dakako, razlika, nesuglasica, pa i proturječja u tekstovima mnoštva anglosaksonskih, mahom američkih autora koji su propovijedali pravo na teritorijalnu, gospodarsku i kulturnu ekspanziju, a istodobno strahovali od onečišćenja anglosaksonske («kavkaske», »nordijske«, »teutonske») rase,¹¹⁷ no svakako se pretjeranom može smatrati ocjena da je to za anglosaksonske pisce tipično, dok bi njemačkoj inteligenciji rasna i rasistička ideologija (odnosno »ideje o teutonskoj veličini«) bile tek u funkciji stvaranja jedinstvene njemačke nacije (i države).¹¹⁸ Ako ne i ranije, onda je najkasnije iz nacionalsocijalističke verzije rasističkog tumačenja povijesti također izviraio zahtjev za europskim, pa i svjetskim gospodstvom,¹¹⁹ a upravo je njemački nacionalsocijalizam ozakonio rasističku (i imperijalističku) koncepciju kao nacionalnu i državnu politiku. To je jasno nagoviješteno već u Programu Nacionalsocijalističke njemačke radničke stranke iz 1923. godine: Njemačka traži teritorijalno proširenje odnosno »Land und Boden (Kolonien)«, a državljanin Reicha mogao je biti samo onaj tko je »njemačke krvi«.¹²⁰

Teorije o rasnoj superiornosti nastajale su, naravno, i u intelektualnim krugovima drugih naroda, redovito kao sredstvo nacionalne homogenizacije i eks-

¹¹⁴ G. W. ELLIS, »Psychology of American Race Prejudice«, *Racism: Essential Reading*, 12.

¹¹⁵ H. LEA, *The Day of the Saxon*, Harper & Brothers Publishers, New York, London, 1912. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi <https://ia800303.us.archive.org/13/items/dayofsaxonhomer00leahuoft/dayofsaxonhomer00leahuoft.pdf>.

¹¹⁶ »Race is what people physically really are; Nationality is what people politically think they are.« Nav. prema M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 68.-69.

¹¹⁷ Opš. M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 201.-222.

¹¹⁸ Usp. R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 77.

¹¹⁹ Makar je zazivao »germansku državu njemačke nacije«, iz rasnih i rasističkih teza Adolfa Hitlera sasvim jasno je proizlazio zahtjev ne samo za okupljanjem Nijemaca u jednu državu, nego i za svjetskom dominacijom »arijske rase«. (A. HITLER, *Mein Kampf — Moja borba*, Kvruga izdavaštvo, s. l. & s. a. /Split, 2000. (?) / 287.-302., 329. i dr.)

¹²⁰ »Die 25 Punkte des Programms der NSDAP, München, den 24. Februar 1920.«, u: Walter HOFER, *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933-1945*, Frankfurt am Main, 1957, 28.-31.

panzije.¹²¹ Radilo se malne o općoj pojavi: antropocentrička slika svijeta rađa la je potrebu da određene skupine ili kategorije ljudi ostvare ili opravdaju svoje tobože urođeno pravo na prevlast. Kao što je spomenuto, na ruku su im objektivno išli čak i oni autori koji su se u biti protivili rasističkim teorijama i manipulacijama, ali su svojim djelovanjem ipak pridonosili popularizaciji rasnog učenja kao jednog od ključnih pokretača društvenih i kulturnih zbivanja. Tako je, primjerice, u uglednoj *Revue des Deux Mondes* 1854. godine nesuđeni svećenik i stručnjak za semitske jezike Ernest Renan (1823.—1892.) objavio čuveni članak o pjesništvu keltskih rasa.¹²² Osjećajući »nesavladivu sklonost prema Revoluciji« i zazor prema katolicizmu, on je u keltskim rasama vidio mnoge »urođene vrline«.¹²³ Iako je poslije znao napisati i niz antisemitskih tekstova, Renan je zapravo bio protivnik rasističkih shvaćanja. No, to ga nije priječilo da — poistovjećujući Bretonce u rasnome smislu s Britancima, ali oštro lučeći keltsku od teutonske rase — primijeti da su, primjerice, u nekim područjima Irske ljudi sačuvali »čistu rasu« zahvaljujući nemiješanju sa stranom krvlju¹²⁴ i da izvrsnost rase općenito ovisi o čistoći krvi i nacionalnom karakteru.¹²⁵

U takvome kontekstu već od posljednjih desetljeća 18. stoljeća pristaše rasnog tumačenja povijesti posežu za antropometrijom, nastojeći svoja uvjerenja poduprijeti rezultatima mjerenja dijelova ljudskoga tijela, osobito lica i glave. Iako je sam pojam antropometrija 1870. prvi upotrijebio flamanski astronom, matematičar, statističar i sociolog Lambert Adolphe Jacques Quételet (1796.—1874.), prva antropometrijska mjerenja provedena su davne 1600. godine.¹²⁶ Antropometrijske se metode usavršavaju u 17. i 18. stoljeću, a pionirima antropometrije u modernom smislu smatraju se švicarski književnik, filozof i pastor Johann Kaspar Lavater (1741.—1801.), nizozemski liječnik, zoolog i paleontolog Pieter Camper (1722.—1789.) te već spominjani Johan Friedrich Blumenbach. Švedski anatom, profesor na sveučilištu u Lundu i član Švedske akademije znanosti Anders Retzius (1796.—1860.) prvi je na temelju mjerenja ljudskih lubanja

¹²¹ Bilo je, dakako, i slučajeva kad su pripadnici drugih naroda i jezičnih skupina stvarali teorije o rasnoj nadmoći naroda kojima sami nisu pripadali. Tako je, primjerice, njemačko-estonski kulturni povjesničar Victor Hehn (1813.—1890.) zastupao gledište da su Talijani u duhovnome i uopće rasnom pogledu superiorni Englezima. Nav. prema W. SOMBART, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, XIII-XIV.

¹²² E. RENAN, *Poetry of the Celtic Races, and Other Essays by Ernest Renan*, London, New York, 1896. Knjiga izabranih Renanovih eseja je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj stranici <https://ia802706.us.archive.org/12/items/poetryofcelticra00renauoft/poetryofcelticra00renauoft.pdf>.

¹²³ E. RENAN, *Uspomene iz djetinjstva i mladosti*, 61., 67.

¹²⁴ »...The districts of Ireland where the race has remained pure from all admixture of alien blood.« (E. RENAN, *Poetry of Celtic Races*, 2.)

¹²⁵ »...The excellence of races is to be appreciated by the purity of their blood and the inviolability of their national character...« (E. RENAN, *Poetry of Celtic Races*, 4.)

¹²⁶ F. I. [Franjo IVANIČEK], »Antropometrija«, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1: A- Autom, Zagreb, 1941., 498.-499.

izveo klasifikaciju na dolichocefalni i brahicefalni tip, koju je dopunio francuski liječnik i antropolog Paul Broca (1824.—1880.).¹²⁷

Unutar antropometrije razvile su se osteometrija (mjerjenje ljudskih kostiju), odnosno kranimetrija (mjerjenje lubanje) i frenologija, koja je zastupala gledište da se na temelju oblika lubanje mogu utvrditi čovjekove mentalne sposobnosti i karakterna svojstva. Potonja je osobit procvat doživjela u prvoj polovici 19. stoljeća, a pravu eksploziju u raspravama talijanskoga kriminologa židovskog podrijetla Cesarea Lombrosa (1835.—1909.) u kojima je postavljena specifična teorija kriminalističke antropologije. Ona će diljem Europe, pa i u Hrvatskoj, izazvati iznimno veliku pozornost,¹²⁸ a bez pristaša ne će ostati ni Lombrosova inačica rasnog učenja.¹²⁹ Ocem frenologije smatra se njemački liječnik Franz Joseph Gall (1758.—1828.), a među glavnim pobornicima tog učenja bio je i njemački liječnik Johann Gaspar Spurzheim (1776.—1832.). Škotski pravnik George Combe (1788.—1858.) u Edinburghu je 1820. utemeljio i dva desetljeća predvodio Frenološko društvo (*Edinburgh Phrenological Society*), a 1823. pokrenuo je i časopis *Phrenological Journal and Miscellany*.¹³⁰

U svome glavnom djelu o ustrojstvu čovjeka, objavljenom 1828., Combe je zastupao gledište da čovjekova mentalna svojstva ovise o veličini, obliku i konstituciji mozga, pri čemu se ta svojstva prenose nasljeđivanjem.¹³¹ Već spominjani njemački anatom Friedrich Tiedemann (1781.—1861.) objelodanio je 1836. godine raspravu o usporedbi crnačkoga mozga s mozgom bijelca i orangutana,¹³² a Englez William Frédéric Edwards (1777.—1842.), koji je većinu života proveo u Francuskoj gdje je studirao medicinu i postigao značajnu znanstvenu karijeru, objavio je 1829. esej o fiziološkom karakteru ljudskih rasa (*Des caractères physiologiques des races humaines considérés dans leurs rapports avec l'histoire*). Deset godina poslije osnovao je Etnološko društvo u Parizu (*Société*

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ C. LOMBROSO, *Crime: Its Causes and Remedies*, Little, Brown, and Co., Boston, 1911. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <https://archive.org/stream/crimeitscausesre00lomb#page/n5/mode/2up>. Engleski prijevod Lombrosove knjige *Criminal Man*, s autorovim predgovorom i sažetkom njegove kćeri Gine Lombroso Ferrero (G. P. Putnam's Sons, New York, London, 1911.) u digitalnom je obliku dostupan na mrežnoj stranici: <https://archive.org/stream/criminalmanaccor1911lomb#page/n11/mode/2up>. U tom je kontekstu korisno napomenuti da je Gina Ferrero — kasnije supruga hrvatskog publicista Bogdana Radice, dugogodišnjeg pristaše jugoslavenskog rješenja hrvatskog pitanja — surađivala u časopisu *The Monist*.

¹²⁹ C. LOMBROSO, *Man of Genius*, Walter Scott, London, 1891. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj stranici: <https://archive.org/stream/manofgenius00lombuoft#page/n11/mode/2up>.

¹³⁰ Prvi svezak časopisa dostupan je u digitalnom obliku na mrežnoj adresi: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/Q7UZY7EN6H7BZS4EUNDDMBMQJSYKPPD>.

¹³¹ G. COMBE, *The Constitution of Man Considered in Relation to External Objects*, 6. Ed., Edinburgh, 1851. dostupna je u digitalnom obliku na mrežnoj adresi: <https://ia902604.us.archive.org/31/items/6thconstitutiono00combuoft/6thconstitutiono00combuoft.pdf>

¹³² F. TIEDEMANN, *Das Hirn des Negers mit dem des Europäers und Orang-Outangs verglichen*, Heidelberg 1837.

Ethnologique de Paris) te se smatra ocem francuske etnologije koja je — kako se ističe u literaturi — malo kasnije postala »sinonimom za rasnu znanost«. ¹³³ Edwards se posvetio studiju povijesnih jezika i rasne prošlosti Francuske, nastojeći opravdati francuski nacionalizam. Obično se ističe kako je on prvi antropolog koji se bavio rasama kao takvima, što će uskoro nastaviti Pariško antropološko društvo (*Société d'Anthropologie de Paris*) koje je 1859. osnovao spomenuti Paul Broca. Prihvaćajući »edvardijanski program«, to društvo je fizičku antropologiju pretpostavljalo arheološkim i lingvističkim istraživanjima. ¹³⁴

Nove su teorije danomice stjecale sve više pristaša, a u atmosferi u kojoj je rasno učenje sa svim svojim inačicama i rukavcima postalo općeprihvaćeno, bilo je gotovo neizbježno da takve i slične koncepcije dobiju i otvoreno rasističku komponentu. Frenolozi su dosljedno zastupali gledište da je kavkaska rasa — a osobito njezin »teutonski« odvajetak — mentalno i moralno superiorna, pa im je bilo posve logično i jasno kako neznatna manjina njezinih pripadnika može u pokornosti držati milijune pripadnika drugih rasa od Indijskog potkontinenta do tihooceanskih obala Amerike. ¹³⁵ Do sličnih je ocjena došao i Samuel George Morton (1799.—1851.), koji je na temelju mjerenja lubanja zaključivao o superiornosti bjelačkih doseljenika u Ameriku, a napose onih anglosaksonskog podrijetla, te je o tome objavio knjigu koja je doživjela veliku popularnost. ¹³⁶ On je, zajedno s Retziusom, bio jedan od autora koji su zastupali gledište da su kranioološka mjerenja ključna podloga za rasnu klasifikaciju. ¹³⁷ Ta klasifikacija prema obliku lubanje u idućim će desetljećima predstavljati jedan od osnovnih elemenata za određivanje rasne pripadnosti, odnosno gotovo neizbježna sastavnica rasnog učenja i njegovih rasističkih varijacija, osobito nakon što francuski antropolog Joseph Deniker (1852.—1918.) i američki ekonomist i sociolog William Zebina Ripley (1876.—1941.) primijene tzv. kartografsku metodu odnosno unesu antropometričke podatke na zemljovid. ¹³⁸ Deniker je u Parizu 1899. objavio knjigu o rasnome sastavu svjetskog pučanstva koja je ponovno tiskana 1926. godine, a 1899. i 1908. godina izišla je i njegova studija o rasnome sastavu Europe na temelju mjerenja oblika glave. ¹³⁹

¹³³ »Following Edwards, French ethnology 'became a synonym of raciology'...« navodi R. McMAHON, *The Races of Europe*, 15.

¹³⁴ R. McMAHON, *The Races of Europe*, 15.-16, 23. i dr.

¹³⁵ R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 58.-59.

¹³⁶ Samuel George MORTON, *Crania Americana, or a Comparative View of the Skulls of Various Aboriginal Nations of North and South America: To Which is Prefixed an Essay on the Varieties of of the Human Species*, Philadelphia — London, 1839. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <https://ia600501.us.archive.org/0/items/Craniaamericana00Mort/Craniaamericana00Mort.pdf>.

¹³⁷ R. McMAHON, *The Races of Europe*, 36.

¹³⁸ Isto, 14.

¹³⁹ J. DENIKER, *Les races et les peuples de la terre*, Paris, 1899.; ISTI, *Les races d' Europe*, Paris, 1908. Prva je Denikerova knjiga u engleskome prijevodu iz 1913. dostupna na mrežnoj adresi: <https://ia700407>.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

Sva ljudska povijest može se tumačiti samo rasnim momentom, jer »sve je u rasi« (*All is race*), pisao je 1852., nastavljajući se diviti nadmoći tobožnje kavkaske rase i napose Židova koje su mimoišla rasna »miješanja«, engleski državnik židovskog podrijetla Benjamin Disraeli (1804.—1881.), iza kojega je već bio prvi od dva premijerska mandata.¹⁴⁰ Tri godine prije, on je u britanskom parlamentu izjavio kako »rasa uključuje različitost, različitost podrazumijeva superiornost, a superiornost vodi do dominacije.«¹⁴¹ Da je u rasi sve, te da književnost, znanost i umjetnost, pa i cijela civilizacija ovise o njoj, tumačio je 1850. i poznati škotski zoolog i anatom Robert Knox (1793.—1862.) u svome iznimno popularnom djelu *Ljudske rase* (*The Races of Men*), objavljenom u Londonu.¹⁴² On je s rasom poistovjećivao ne samo narode, nego čak i političke programe,¹⁴³ a nije se ustezao otvoreno dati i praktičnu preporuku koja bi i bez toga proizlazila iz njegova (i uopće rasističkog) tumačenja povijesti: sigurnost Engleske zahtijeva da inferiorne rase odnosno potomci Kelta napuste njezino tlo, jer — tu se ne radi o pravednosti, nego o primjeni Machiavellijeva poučka: vlastiti su interesi najviši zakon.¹⁴⁴ Prema Knoxu, to je pravilo primjenljivo na sve inferiorne rase i izvan Engleske, jer: pripadnici obojenih rasa nalik su na životinje, pa je u biti svejedno na koji će način doći do njihova istrjebjenja (*extinction*).¹⁴⁵

Jednakom je otvorenosti svoje misli izlagao književnik i povjesničar Charles Kingsley (1819.—1875.) koji je, usprkos tomu što je bio anglikanski svećenik, neskriveno propovijedao veličinu germanskih poganskih božanstava, ističući duhovni i rasni kontinuitet između njih i Anglikanske crkve. »Bog je odredio da teutonska rasa bude rasa koja vlada svijetom«, pisao je Kingsley,¹⁴⁶ a što se tiče »inferiornih« poput američkih Indijanaca, nema nikakva zla u tome da se istrijebi pleme ako to zahtijeva dobrobit kontinenta; uostalom — tko može dokazati da se uopće radi o ljudima (»Prove that it is a *human* life«), a ne možda o beštijama, životinjama?¹⁴⁷ Zato je boguugodno ako ta teutonska rasa, po potrebi i »preko tijela [pripadnika] inferiornih rasa« nametne svjetsku vladavinu mira, reda i morala te tako inferiorne rase poštedi samouništenja.¹⁴⁸ Takve i slične ocjene

[us.archive.org/6/items/deniofmanoutlinraces00rich/deniofmanoutlinraces00rich.pdf](https://archive.org/6/items/deniofmanoutlinraces00rich/deniofmanoutlinraces00rich.pdf), a potonja na adresi: <https://archive.org/stream/lesracesdeleuro00sciegoog#page/n4/mode/2up>.

¹⁴⁰ R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 69.-70.

¹⁴¹ »The Race implies difference, difference implies superiority, and superiority leads to predominance«. Nav. prema R. McMAHON, *The Races of Europe*, 116.

¹⁴² »Race is everything: literature, science, art, in a word, civilization, depend, on it.« (R. KNOX, *The Races of Men. A Philosophical Enquiry into the Influence of Race Over the Destinies of Nations*, London, 1850., 7. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <http://www.bl.uk/collection-items/the-races-of-men-19th-century-racial-theory>).

¹⁴³ R. McMAHON, *The Races of Europe*, 38.

¹⁴⁴ R. KNOX, *The Races of Men*, 253.-254.

¹⁴⁵ Isto, 302.

¹⁴⁶ R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 76.

¹⁴⁷ Isto, 77.

nisu spriječile Kingsleyja da postane predavačem povijesti na Cambridgeu i odgajateljem princa od Walesa.

Rasnu, a u nemaloj mjeri i rasističku podlogu imao je i olimpijski pokret koji je pred kraj 19. stoljeća — na valu silne ekspanzije rasnog učenja — potaknuo francuski pedagog i povjesničar Pierre de Coubertin (1863.—1937.). Dijelom zbog svojih modernističkih shvaćanja, a dijelom zbog povrijeđenoga ponosa koji je osjećao nakon francuskoga poraza u ratu s Pruskom, de Coubertin je prigrlio većinu socijalno-darvinističkih teza te pogleda na rasnu problematiku koje je formulirao francuski književnik i diplomat grof Joseph Arthur de Gobineau, a napose onu o superiornosti bijelaca. Smatrajući kako bijela rasa ima predvoditi i civilizirati svijet, de Coubertin je rasistička načela nastojao unijeti i u sport. U tome je u nemaloj mjeri i uspio, što je dodatno populariziralo rasne teorije. Naime, već u sklopu trećih Olimpijskih igara u St. Louisu 1904. godine održani su »Antropološki dani« na kojima su upriličena natjecanja pripadnika »nižih rasa«. De Coubertin će poslije sa simpatijama gledati nacionalsocijalističke rasističke poglede, ali Hitlerov pokušaj da ga nakon 1936. kandidira za Nobelovu nagradu za mir ipak će se izjaloviti.¹⁴⁹ S vremenom je rasna dimenzija sportskih natjecanja postajala sve raširenija.¹⁵⁰

A s obzirom na prodor rasnog učenja ne samo u akademske, nego i u najšire krugove, nije bilo iznenađujuće ni to da je učenje o nejednakosti ljudskih rasa nerijetko sadržavalo i izrazitu antisemitsku, protužidovsku notu. Bilo je iznimaka — kao u spomenutom slučaju Benjamina Disraelija koji je, i sam židovskog podrijetla, Židove smatrao superiornima — ali je prevladavalo drugačije mišljenje, ono koje se u nemaloj mjeri naslanjalo na ranije protužidovsko osjećaje. Njih su potpirile teorije o »arijskim jezicima« i »arijskoj rasi« koja je plemenita i superiorna, a semitski su narodi iz nje isključeni. Te su teorije rasističku antisemitsku notu dobile osobito u drugoj polovici 19. stoljeća. Njemački je ekonomist i filozof socijalističke orijentacije Eugen Dühring (1833. —1921.) tumačio 1881. kako postoje židovska »rasna« svojstva, dakle — osobine koje su nerazdvo-

¹⁴⁸ R. McMAHON, *The Races of Europe*, 223.-224.

¹⁴⁹ Nate DiMEO, »Olympic-Sized Racism«, *Slate*, 21. August 2008. (http://www.slate.com/articles/sports/fivering_circus/2008/08/olympicsized_racism.html); Susann BROWNELL (Ed.), *The 1904 Anthropology Days and Olympic Games. Sport, Race and American Imperialism*, University of Nebraska Press, Lincoln, London, 2008.; Antoine PERRAUD, »Racism and Sport, a Sorry Story of Modern Times«, *Mediapart*, 14. November 2011. Tekst je dostupan na mrežnoj adresi: <https://www.mediapart.fr/en/journal/france/130511/racism-and-sport-sorry-story-modern-times>; Dikaia CHATZIEFSTATHIOU, »Reading Baron Pierre de Coubertin: Issues of Gender and Race«, *Aethlon. The Journal of Sport Literature*, Vol. XXV, No. 2, Spring — Summer 2008., 95.-115. Članak je u digitalnom obliku dostupan na mrežnoj adresi: <http://library.la84.org/SportsLibrary/Aethlon/2008/AethlonXXV2/aethlonXXV2i.pdf>; William J. MURRAY, »France, Coubertin and the Nazi Olympics: the Response«, *Olympika. The International Journal of Olympic Studies*, Vol. I, 1992., 46.-69. Članak je dostupan na mrežnoj adresi: http://library.la84.org/SportsLibrary/Olympika/Olympika_1992/olympika0101d.pdf.

¹⁵⁰ O rasističkoj dimenziji olimpijskog pokreta i profesionalnog sporta v. i: Ljubodrag SIMONVIĆ, *Sport, kapitalizam, destrukcija*, Lorca, Beograd, 1995.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

jive od pripadnika židovstva,¹⁵¹ a francuski književnik i novinar Édouard Drumont (1844.—1917.) izazvao je pravu antisemitsku hysteriju svojim spisom *Židovska Francuska*, tiskanim kod uglednog nakladnika Flammariona. U njemu je objašnjavao kako je »arijska rasa« jedina koja ima osjećaj pravde, smisao za dobro i dar za slobodu, vrijednosti koje ponajviše ugrožavaju »talmudski Židovi«,¹⁵² a francuska i uopće europska intelektualna publika gutala je to štivo uskoro tiskano u nekoliko desetaka izdanja. Generalni inspektor za zdravstvo pri francuskoj mornarici Jules Eugène Rochard (1819.—1896.) objašnjavao je 1884. kako narodu koji svoju snagu mora dopunjavati uz pomoć stranaca prijeti nestanak.¹⁵³

Poput čitava niza europskih i američkih znanstvenika, *The New York Sun* je 1893. tumačio da ostale rase gube neka svoja svojstva miješanjem, dok kod Židova to nije slučaj: »židovsko lice i karakter ostaju isti kao što su bili u doba faraona«. ¹⁵⁴ Berlinski je Jüdischer Verlag 1903. objavio njemačko izdanje knjige J. M. Judta *Die Juden als Rasse (Židovi kao rasa)*, u kojoj je autor s antropološkoga gledišta analizirao svojstva »židovske rase« i posljedice njezina miješanja s drugim rasama kroz povijest, usput donoseći vrijednu bibliografiju radova koji su se tom problematikom bavili.¹⁵⁵ Judt je zastupao gledište da su Židovi zasebna rasa s jasno prepoznatljivim rasnim svojstvima, dok je do drugačijeg zaključka došao Maurice Fishberg u svojoj studiji o »rasnim odlikama Židova« koja je na njemačkom jeziku objavljena 1913. godine: za nj je homogenost židovskoga rasnog tipa običan mit.¹⁵⁶ U svojoj knjizi *Das Rassenproblem (Rasni problem)*, posebno posvećenju »teoretskoj podlozi židovskoga rasnog pitanja«, židovsko-austrijski liječnik i antropolog Ignaz Zollschan 1909. je godine također zastupao mišljenje o Židovima kao posebnoj rasi, smatrajući kako je potrebno poduzeti mjere za očuvanje njezine čistoće, u kojem smislu je cionizam (dakle: kolonizacija Palestine) jedno od najpodesnijih sredstava.¹⁵⁷

¹⁵¹ E. DÜHRING, *Die Judenfrage als Racen-, Sitten- und Culturfrage. Mit einer weltgeschichtlichen Antwort*, Karlsruhe — Leipzig, 1881. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <https://ia600206.us.archive.org/26/items/Duehring-Die-Judenfrage-2/DuehringEugen-DieJudenfrageAlsRacen-Sitten-UndCulturfrage1881167S.Scan.pdf>.

¹⁵² É. DRUMONT, *La France juive. Essai d'histoire contemporaine*, Pariz 1886. Knjiga odnosno njezino 43. (sic!) izdanje u digitalnom je obliku dostupno na mrežnoj adresi: <http://osmth-gisors.fr/livres/france-juive-templiers-drumont.pdf>.

¹⁵³ Nav. prema: Theodor Hendrik van der VELDE, *Ljubav u tijelu žene. Kako da po volji utičemo na plodnost u braku*, Epoha, Zagreb, s. a. (1939?), 54.-55.

¹⁵⁴ Nav. prema: M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 178.

¹⁵⁵ Judtova je knjiga u izdanju iz 1903. u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <http://sammlungen.uni-frankfurt.de/freimann/content/titleinfo/891687>

¹⁵⁶ M. FISHBERG, *Die Rassenmerkmale der Juden. Eine Einführung in ihre Anthropologie*, Verlag von Ernst Reinhardt, München, 1913. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <https://ia800308.us.archive.org/32/items/dierassenmerkmal00fish/dierassenmerkmal00fish.pdf>.

¹⁵⁷ I. ZOLLSCHAN, *Das Rassenproblem, unter besonderer Berücksichtigung der jüdischen Rassenfrage*, 3. verbesserte und vermehrte Aufl., Wilhelm Braumoller k. u. k. Hof- und Universitäts-Buchhandler, Wien

Pojavljivalo se i mnoštvo napisa u kojima se tvrdilo kako su Židovi zbog svojih »urođenih svojstava« nesposobni za život u zajednici odnosno nesprenni dijeliti iste društvene obveze s ostalima,¹⁵⁸ a u idućim će se desetljećima spisi slične intonacije množiti iznimnom brzinom. Na antisemitske pamflete odgovalo se kako iz nežidovskih, tako i iz židovskih redova (klasično djelo u tom smislu predstavlja knjiga Constantina Bubera *Mržnja prema Židovima i Židovi*¹⁵⁹), ali su se i antisemitizam i rasno tumačenje povijesti — s brojnim nijansama najgrubljih rasističkih zastranjenja — u prvim desetljećima 20. stoljeća proširili na druge znanstvene discipline, pa i na društveni život uopće. Bio je to plod dugotrajnog razvitka i posljedica niza kompleksnih čimbenika. Prema tome, uobičajene predodžbe o francuskom književniku i diplomatu grofu Josephu Arthuru de Gobineauu (1816.—1882.) i engleskom publicistu Houstonu Stewartu Chamberlainu (1855.—1927.), koji da su utemeljili moderni rasizam svojim knjigama *Esej o nejednakosti ljudskih rasa* (*Essai sur l'inégalité des races humaines*), što je u četiri sveska izišla u Parizu 1853.—1855. godine, odnosno *Temelji devetnaestog stoljeća* (*Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*) iz 1899. godine,¹⁶⁰ prilično su neprecizne. Pritom je karakteristično da ih je nekritično preuzeo i Ivo Pilar u knjizi *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, pokazujući i time nedostatnu obaviještenost o rasnim teorijama. No, formulacijom prema kojoj se »Gobineaua smatra ocem teorija o rasama, koja je poprimiteljna od velikog dijela učenjaka«,¹⁶¹ Pilar je istodobno potvrdio da je u njegovo vrijeme »veliki dio učenjaka« pristajao uz rasno učenje.

Jer, i sasvim površne raščlambe jasno pokazuju kako je i prije objavljivanja spomenutih dviju rasprava u Zapadnoj Europi i u Sjevernoj Americi bilo općenito prihvaćeno ne samo učenje o iznimnoj važnosti rasnog elementa za sudbinu pojedinca i naroda, nego i uvjerenje o nejednakostima ljudskih rasa, ili, toč-

— Leipzig, 1912. Ovo je izdanje Zollschanove knjige u digitalnom obliku dostupno na mrežnoj adresi: <https://ia601409.us.archive.org/22/items/dasrasenproblem00zolluoft/dasrasenproblem00zolluoft.pdf>.

¹⁵⁸ M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 183.-184. i dr.

¹⁵⁹ C. BUBER, *Der Judenhass und die Juden*, Oesterheld & Co., Berlin, 1918. Knjiga je digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/titleinfo/133814>.

¹⁶⁰ Tako, primjerice, pišu Marijan HUBENY, Branko KOJIĆ i Bogdan KRIZMAN, *Međunarodni politički leksikon*, Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb, 1960., 423. U istome smislu i T. ŠVOB, *Milenijski mitovi mržnje*, 21., kao i T. LADAN, *Život riječi*, 474. Priređivači rječnika sociologije ne tvrde, doduše, da rasističkih koncepcija nije bilo prije Gobineaua i Chamberlaina, ali ipak — usprkos tomu — jedino njihovim citatima ilustriraju rječničku natuknicu »rasistička teorija u sociologiji«. Usp. M. BOSANAC i dr., *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, 524. Inače, prvi, a za njim preostala tri sveska Gobineauove rasprave u digitalnom su obliku dostupni na mrežnoj stranici <https://ia601408.us.archive.org/32/items/essaisurlingal01gobi/essaisurlingal01gobi.pdf>, a engleski prijevod iz 1915. može se pronaći na adresi: <https://ia800501.us.archive.org/27/items/inequalityofhuma00gobi/inequalityofhuma00gobi.pdf>. Digitalizirana verzija Chamberlainove knjige dostupna je na adresi: <https://deutschesreichforever.files.wordpress.com/2015/03/chamberlain-houston-die-grundlagen-des-neunzehnten-jahrhunderts-i-und-ii-haelfte-10-auflage-1912-1258-s-latein.pdf>.

¹⁶¹ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Naklada St. Kugli, Zagreb, 1922., 207.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

nije, o superiornosti kavkasko-arijske rase i o Germanima kao najnadarenijem dijelu te rase; štoviše o anglosaksonskom odvjetku kao najvrjednijem ogranku Germana.¹⁶² Usporedno s time je osobito u njemačkoj javnosti jačala tendencija da se vrijednost i nadmoć Nijemaca naglasi povratkom na pretkršćanske, poganske mitove. Tako je njemački književnik i slikar Ludwig Fahrenkrog (1867.—1952.) utemeljio 1907. Germansku vjersku zajednicu (*Germanische Glaubens Gemeinschaft*) te je sa skupinom svojih pristaša objavio »bibliju« te zajednice pod naslovom *Njemačka knjiga (Das Deutsche Buch)*. Tražeći »više svjetla« i pozivajući na »napredak«, pristaše te grupacije pozivali su na borbu protiv kršćanstva i slavili germanska poganska božanstva. Pristupnici Germanskoj vjerskoj zajednici polagali su prisegu da su »čiste arijske krvi« koju će čuvati u »čistome braku« i odgojem prenositi svojoj djeci.¹⁶³

Dvadeseto stoljeće, dakle, nije ono u kojem je oblikovano rasno učenje, nego je to učenje u njemu samo doživjelo ekspanziju: Jacobson navodi kako je između sredine 1920-ih i konca Drugoga svjetskog rata podjela na »kavkasku« i druge rase u SAD-u izišla iz znanstvenih i političkih okvira te postala praktično »dijelom nacionalnog katekizma« (*a part of a popular national catechism*).¹⁶⁴ Dugotrajne povijesti i općenite raširenosti rasnoga učenja bio je, uostalom, svjestan i Alfred Rosenberg (1893.—1946.), jedan od ključnih ideologa nacionalsocijalizma i autor koliko ambiciozne toliko i konfuzne filozofije povijesti kao emanacije rase. On je također zapisao kako je već dugo prije Chamberlaina kao »opće uvjerenje« vladalo shvaćanje da sve kreativne vrijednosti Zapada valja pripisati teutonskoj rasi.¹⁶⁵ Jednako tako, ni Gobineau nije kazao ništa što dotad nije bilo kazano; bolje rečeno — on je u biti samo kompilirao i sažeo ono što je sredinom 19. stoljeća predstavljalo opće mjesto u intelektualnim uvjerenjima zapadnoeuropskoga i američkog intelektualca.¹⁶⁶ Ili, kako se izrazio Jacobson: od pogrđnih komentara Samuela Mortona iz 1839. o Keltima, pa do snažnoga eugeničkog pokreta u prvim desetljećima 20. stoljeća, rasno je pitanje bilo u središtu pozornosti američke etnologije, antropologije, sociologije, književnosti, politike i historiografije.¹⁶⁷

Slično je bilo i u Europi: svima je bilo normalno što je, recimo, Maurice Maeterlinck objavio esej pod naslovom »Misli o pitanju rasa«, pa je u njemu inzistirao na razlikama između Flamanaca i Valonaca, za koje je držao da »spadaju ne-

¹⁶² R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 43.-44.

¹⁶³ T. ŠVOB, *Milenijski mitovi mržnje*, 27.

¹⁶⁴ M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 92.

¹⁶⁵ A. ROSENBERG, *The Myth of the Twentieth Century. An Evaluation of the Spiritual-Intellectual Confrontations of Our Age*, The Noontide Press, Newport Beach, CA, 1993., 42.

¹⁶⁶ R. HORSMAN, *Race and Manifest Destiny*, 2. Th. F. HOULT, *Dictionary of Modern Sociology*, 262. citira poznatoga, 1965. ubijenoga američkog borca za crnačka prava Malcolma Littlea, poznatijega kao Malcolm X: »Uncle Sam was practising racism and white supremacy before Hitler was born.«

¹⁶⁷ M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 44.-45.

sumnjivo k najčišćim romanskim grupama Francezke,¹⁶⁸ a nitko se nije sablažnjavao kad je austrijski pravnik i filozof Hans Kelsen početkom 20. stoljeća pisao, primjerice, da je Fridrik II. Veliki po majci naslijedio »strastvenu krv talijanske rase«, te usput objašnjavao da različitost rasnog podrijetla i kulturnog okruženja stvara različite kulturne tipove.¹⁶⁹ Jer, kao što je spomenuto, usporedno s biologističkim teorijama koje su se granale u različite smjerove, razvijala se socijalna psihologija koja je snažnog odjeka imala i u novonastaloj jugoslavenskoj državi, u kojoj je vladajući sloj grčevito tražio opravdanje njezina postojanja. Teoriju o postojanju kolektivne psihe odnosno »narodne duše« trebalo je potkrijepiti i krvnim, rasnim argumentima, pa će život nove države, kao što ćemo vidjeti, obilježiti prava poplava rasprava o rasi, rasnoj higijeni i izgradnji nove i zdrave jugoslavenske rase.

U takvoj je klimi u proljeće 1920. Zagrebu na ćirilici i na srpskom jeziku (»istočnom dijalektu«) objavljena — a u Nadbiskupskoj tiskari tiskana — knjiga znamenitoga francuskog antropologa, socijalnog psihologa i sociologa Gustavea Le Bona *Mišljenja i verovanja*, u kojoj autor izražava uvjerenje da »ogromna većina ljudi i nema drugih mišljenja do kolektivnih«.¹⁷⁰ Na tu »zajedničku nacionalnu dušu«, smatra Le Bon, u velikoj mjeri utječe pripadnost naroda istoj rasi, pa je »formiranje zajedničke duše moguće samo kod naroda, čije je poreklo slično«.¹⁷¹

Svega nekoliko mjeseci poslije u »Hrvatskoj političkoj biblioteci« koju je uređivao nekadašnji naprednjački prvak Ivan Lorković, objavljena je knjiga istoga francuskog autora *Psihologijski zakoni o razvoju naroda* koju je preveo hrvatski književnik i književni povjesničar Slavko Ježić. U predgovoru pisanom 1916. godine Le Bon je bio još određeniji: način na koji pojedini narodi reagiraju na događaje, određen je rasom; »duša rasa upravlja njihovim sudbinama«, jer rasa je »ugaoni kamen na kojem počiva ravnoesje naroda«.¹⁷² Nema jasnijeg dokaza o utjecaju »rasne duše« na odnose među narodima od Prvoga svjetskog rata, smatra Le Bon iz koga progovara ne samo znanstvenik svjetskoga glasa, nego i Francuz: »Ovaj orijaški sudar doista je u glavnom posljedica nastojanja za hegemonijom jedne nacije, koja je držala da je, zbog suponiranih odličnih svojstava svo-

¹⁶⁸ N. KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, »Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne«, 587.

¹⁶⁹ H. KELSEN, *Die Staatslehre des Dante Alighieri*, Franz Deuticke, Wien, Leipzig, 1905., 4., 64. Usporedno s time zanimljivo je primijetiti da se u raspravama o Gobineauu, Chamberlainu, Vacher de Lapougeu i drugim perjanicama modernoga rasizma redovito previda podatak da je o njihovim djelima i koncepcijama o germanskoj rasnoj nadmoći izrazito negativno i borbeno pisao tada vatreni socijalist, a uskoro vođa talijanskog fašizma, Benito Mussolini. Usp. B. MUSSOLINI, »Il pangermanismo teorico«, u: *Il Trentino vedute da una socialista. Note e Notizie*, Pubblicazione della Casa editrice italiana, Firenze 1911., 7.-20. i dr. Mussolinijeva je rasprava dostupna na mrežnoj adresi: <http://www.slideshare.net/movimentoir-rendentistaitaliano/benito-mussolini-il-trentino-visto-da-un-socialista-note-e-notizie-1911>.

¹⁷⁰ G. LE BON, *Mišljenja i verovanja*, Izdanje knjižare Čelap i Popovac, Zagreb, 1920., 149. (srp. ćir.)

¹⁷¹ Isto, 151.

¹⁷² G. LE BON, *Psihologijski zakoni o razvoju naroda*, Hrvatska politička biblioteka. Uređuje i izdaje Dr. Ivan Lorković, Zagreb, 1920., 2.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

je rase, zvana da upravlja svijetom. On potječe još i iz atavističkih mržnja, koje rastavljaju narode različitih porijekla, navlastito Austrijance, Srbe i Ruse.¹⁷³

Rasna duša, nastavlja Le Bon, »ima granica koje se ne daju prekoračiti«, pa je u zabludi svatko tko zaboravlja »na strašnu vlast, što je imaju duše mrtvih nad dušama živih«. ¹⁷⁴ No, autor nije bio samo uvjeren u presudnu važnost »rasne duše«, nego uopće nije dvojio o tome da postoje četiri odijeljene skupine: primitivne rase, inferiorne rase, srednje rase i superiorne rase.¹⁷⁵ Crnac zato može položiti ispit zrelosti i postati odvjetnikom, ali ta »površna vanjska politura« uopće nema utjecaja na njegovo unutarnje duševno ustrojstvo odnosno na činjenicu da on pripada »inferiornoj rasi«, smatra Le Bon.¹⁷⁶ Zato autor posve hladnokrvno konstatira da su inferiorni »crvenokošci« u Sjedinjenim Američkim Državama »postavši beskorisnima, bili [...] istrijebljeni hicima iz pušaka ili osuđeni da umru od gladi«, a ista sudbina čeka »kitajske radnike«: njihovo je istrijebljivanje već započelo, a propis koji je nalagao njihovo prisilno iseljenje (*Chinese Exclusion Act*) zasad nije proveden samo zato što u američkom proračunu nije osigurano dovoljno novca.¹⁷⁷ Narodi čuvaju svoju »rasnu dušu« time što se ne miješaju s drugima, nastavlja Le Bon: »rastvaranje« historijskih rasa nastaje »križanjima«, pa su se zato indijski Ariji i Englezi u kolonijama »uvijek čuvali miješanja sa strancima«. Nasuprot tome, Rimljani su se miješali s barbarima, pa Carstvo nije propalo, nego je prestalo biti rimsko, nastavivši svoje postojanje u obliku koji je priličio onima koji su u njemu s vremenom i naraštajima stekli dominantan položaj.¹⁷⁸

A zahvaljujući ekspanziji shvaćanja o presudnoj ulozi rasnog momenta u povijesti čovječanstva, pred sam kraj 19. i početkom 20. stoljeća diljem Europe i svijeta poduzeto je mnoštvo studija o rasnome sastavu pučanstva i o rasnoj problematici uopće. Mnoge od tih studija bavile su se i rasnim sastavom južnoslavenskih naroda, što će i južnoslavenske — dakle, i hrvatske — znanstvenike raznih struka, ali i političke pisce i političare, pa i književnike i umjetnike uopće, potaknuti da u svojim djelima, raščlambama, promišljanjima i predviđanjima počnu uzimati u obzir i takozvane rasne i kulturološke momente.

Tako je, primjerice, Joseph Deniker 1899. u Parizu objavio knjigu o rasnome sastavu svjetskog pučanstva koja je ponovno tiskana 1926. godine, a 1899. i 1908. godina izišla je i njegova studija o rasnome sastavu Europe na temelju mjerenja oblika glave.¹⁷⁹ Nije se taj autor ustezao primijetiti da postoje divljački na-

¹⁷³ Isto, 3.

¹⁷⁴ Isto, 4.-5.

¹⁷⁵ Isto, 34.

¹⁷⁶ Isto, 40.

¹⁷⁷ Isto, 106.

¹⁷⁸ Isto, 110.-112.

¹⁷⁹ J. DENIKER, *Les races et les peuples de la terre*, Paris, 1899.; ISTI, *Les races d' Europe*, Association française pour l'avancement des sciences, Paris, 1908. Prva od tih dviju Denikerovih knjiga u engleskom

rodi (*savage people*), polucivilizirani i civilizirani narodi,¹⁸⁰ što je povezano i s njihovom rasnom podlogom. Na temelju antropoloških podataka, Deniker je držao da je tamna, brahicefalna »dinarska rasa« najzastupljenija kod »Srbo-Hrvata«, ali da se može naći i kod drugih naroda europskog Jugoistoka.¹⁸¹ I Ripley je o rasnim svojstvima »Srbo-Hrvata« zaključivao na temelju mjerenja stasa, puti, boje očiju i kose, indeksa glave i drugih antropoloških kriterija, prihvaćajući Denikerov zaključak da »Srbo-Hrvati« s Albancima čine većinom jednu te istu, »jadransku« odnosno »dinarsku rasu«.¹⁸²

Pozivajući se na antropološka istraživanja Augustina Weisbacha objavljena u raspravi *Die Serbokroaten der adriatischen Küstenländer. Anthropologische Studie* (Berlin, 1884.), austrijski antropolog Gustav Kraitschek je zaključio kako »Srbo-Hrvati« imaju ista rasna svojstva, tipična za dominaciju »dinarske rase«.¹⁸³ Do sličnih je zaključaka, naime, došao i Weisbach, koji je slovio kao autoritet jer je već ranije objavio podatke o rezultatima antropoloških mjerenja Hercegovaca,¹⁸⁴ a na takve su zaključke upućivale i ostale njegove rasprave, kao i članci sarajevskoga liječnika, antropologa i etnografa Leopolda Glückla te rasprave drugih autora objavljeni u doba Austro-Ugarske i u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu*. O dinarskoj je rasi u drugoj polovici 19. stoljeća pisao i njemački antropolog Rudolf Virchow, kao i niz drugih autora. Poljski mikrobiolog židovskog podrijetla Ludwik Hirszfeld [Hirszfild], ravnatelj Serološkog instituta u Varšavi, na solunskom je bojištu »u službi srpske armije« poduzeo »rasna ispitivanja« na temelju analize krvnih grupa srpskih i drugih vojnika,¹⁸⁵ a svoja je istraživanja nastavio kasnije i u svojoj domovini. Ona su, prema tumačenjima srpskih pristaša rasnog tumačenja povijesti, pokazivala »niži evropski rasni indeks« zapadnih dijelova jugoslavenske države, pa je Stefanović izveo zaključak: »Mora odista izgledati značajno, da baš oni krajevi Jugoslavije pokazuju najviši evropski rasni indeks, gde su državotvorne sile, kao u prošlosti, tako i u novijim dobima sve od sadašnjih dana, najvidnije dejstvovala i dejstvuju, Krajevi sa niskim krvnim indeksom, nižim od prosečnog, morali bi biti još naročito ispitivani s pogledom

je prijevodu iz 1913. dostupna na mrežnoj adresi: <https://ia700407.us.archive.org/6/items/deniofmanoutlinraces00rich/deniofmanoutlinraces00rich.pdf>, a potonja na adresi: <https://archive.org/stream/lesraces-deleuro00sciogoog#page/n4/mode/2up>.

¹⁸⁰ J. DENIKER, *The Races of Man. An Outline of Anthropology and Ethnography*, The Walter Scott Publishing London, Charles Scribner's Sons, New York, London-New York, 1913., 127.

¹⁸¹ J. DENIKER, *The Races of Man*, 333. i dr.

¹⁸² W. Z. RIPLEY, *The Races of Europe*, 412.

¹⁸³ G. KRAITSCHKEK, »Die Menschenrassen Europas«, *Politisch-anthropologische Revue*, 2/1903., Nr. 9, 699.-700.

¹⁸⁴ A. WEISBACH, *Die Herzegoviner verglichen mit Čechen und Deutschen aus Mähren nach Major Himmel's Messungen*, Alfred Hölder Verlag, Wien, 1883.

¹⁸⁵ Svetislav STEFANOVIĆ, »O rasnom pitanju kao kulturnom i nacionalnom problemu u Jugoslaviji«, *Le-topis Matice srpske*, CX/1936., knj. 345, sv. 1, Novi Sad, januar-februar 1936., 83.-84. Na Hirszfeldov je rad već ranije upozorio Boris ZARNIK, »Krv i rasa«, *Priroda*, 20/1930., br. 1, Zagreb, siječanj 1930., 1.-14.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

na mešavinu stranih rasnih kvaliteta u većem obimu.¹⁸⁶ Poruka je bila jasna i nedvosmislena: rasno »čistiji« dijelovi Jugoslavije imaju pravo na dominaciju i istodobno imaju biti uzor kojemu treba težiti državna rasnohigijenska politika.

A još veći utjecaj na širenje rasnih teorija imale su studije švicarskog antropologa Eugènea Pittarda (1867.—1962.), poput njegove znamenite rasprave o antropološkom ispitivanju balkanskih naroda (*Les peuples des Balkans. Recherches anthropologique dans la Péninsula des Balkans, spécialement dans la Dobroudja*), okrunjene njegovim životnim djelom koje je pod naslovom *Rase i povijest. Etnološki uvod u povijest (Les races et l'Histoire: introduction ethnologique à l'histoire)* objavljeno 1924. u Parizu, a o njima se često i obilno raspravljalo i u hrvatskoj odnosno jugoslavenskoj javnosti. Bilo je pritom posebno zanimljivo, a za Hrvate i posebno važno, da su Pittardova istraživanja — napose drugi dio prve od njegovih dviju ovdje spomenutih knjiga — dovodile u pitanje ispravnost teza Jovana Cvijića koje su, kako je 1922. u *Annales de Géographie* istaknuo Jacques Ancel, u međuvremenu bile ušle u standardne atlase i na taj način oblikovale europsku znanstvenu i političku javnost.¹⁸⁷ To je ono što će hrvatske protivnike rasnoga i političkog jugoslavenstva ponukati da Pittardove rezultate citiraju u svojim raspravama i studijama. Oni su služili kao rasni, naizgled znanstveno neprijeporan dokaz nepostojanja »jugoslavenske rase«; ujedno kao argument za hrvatsko podrijetlo bosansko-hercegovačkih muslimana, dakle — kao argument za rješenje te ključne točke hrvatsko-srpskog prijepora u hrvatsku korist.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Nav. prema: Nenad Ž. PETROVIĆ, »Srpski rasizam«, *Danas*, 11. XII. 2015., http://www.danas.rs/dodaci/medelja/srpski_rasizam.26.html?news_id=312690, pristup 25. IX. 2016.

¹⁸⁷ J. ANCEL, »Les peuples des Balkans, d'après E. Pittard«, *Annales de Géographie*, 31/1922., No. 169, 66-69.

¹⁸⁸ Prikazujući knjižicu Józsefa Bajze, *Crnogorsko pitanje (La Questione Montenegrina)*, Budapest, 1928.), M. ŠUFFLAY, »Jezik i narodi«, *Hrvat*, 9/1928., br. 2550, 9. VII. 1928., 5. podsjeća na to da je Pittard ustanovio postojanje triju rasa kod južnih Slavena: hrvatske, srpske i balkanske. Šufflayev je članak objavljen i u: *Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 132. Pittardovim se rezultatima obilno služio i Ćiro Truhelka, *Studije o podrijetlu. Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1941., passim, ali i Filip Lukas i drugi autori (malne svi koji su nakon Pittarda raspravljali o podrijetlu bosansko-hercegovačkog stanovništva).

2. Socijalni darvinizam i eugenika kao izdanci darvinističkog učenja

The creed of eugenics is founded upon the idea of evolution; not on a passive form of it, but on one that can to some extent direct its own course.

Francis Galton (1905.)¹⁸⁹

Težnja da se svijet i pojave u njemu objašnjavaju na znanstven način prodrla je i nametnula se već u 17. stoljeću, stoljeću koje je američki filozof Alfred North Whitehead nazvao »stoljećem genija«.¹⁹⁰ Empiristička filozofija Johna Lockea (1632.—1704.) i zakoni mehanike koje je opisao i postavio engleski fizičar Isaac Newton (1643. — 1727.) položili su temelje prosvjetiteljstvu, dobu u kojem je formulirano nastojanje da se i svjetonazorska pitanja temelje na znanstvenom pogledu na svijet.¹⁹¹ Iako se u nekim aspektima kosio s Newtonovim pogledima, daljnji je razvitak bio zapravo predvidiv, pa je sinteza raznih filozofskih smjerova predstavljala plodno tlo za deističke i panteističke koncepcije, a razvitak fiziologije, anatomije i medicine doveo je do toga da u 18. stoljeću u »znanstvenu dogmu« izraste ideja da se svi prirodni procesi objašnjavaju mehanicistički.¹⁹² U tom je smislu ilustrativna rasprava francuskoga fizičara i filozofa Julienu Offraya de La Mettrieja (1709.—1751.) *Čovjek stroj (L'Homme Machine)*, objavljena anonimno 1747. godine u Nizozemskoj.¹⁹³

Na misaonom je planu, dakle, prevrat izvršen već u 18. stoljeću. No, do silnog razvitka tehnike i industrije koji je za posljedicu imao, između ostaloga, podizanje životnog standarda i bujanje gradova, došlo je tek u 19. stoljeću. To je bilo povezano s naglim društvenim i tehnološkim razvitkom te strjelovitim napretkom matematike, geologije, paleontologije, biologije i drugih prirodnih odnosno tehničkih znanosti, što je sve dalo zamaha arhitekturi i mnoštvu tehničkih dostignuća koja su odmah provocirala nove znanstvene hipoteze i istraživanja. Arheološka otkrića, prirodnoznanstvene spoznaje i brojni izumi odnosno

¹⁸⁹ F. GALTON, »Eugenics as a Factor in Religion«, u: F. GALTON, *Essays in Eugenics*, The Eugenics Education Society, London, 1909., 68. U prijevodu: »Eugenička se vjera temelji na ideji evolucije; ne na njezinu pasivnu obliku, nego u težnji da je do određene mjere usmjeri.« Ta zbirka Galtonovih eseja o eugenici dostupna je u digitalnom obliku na mrežnoj adresi: <http://galton.org/books/essays-on-eugenics/galton-1909-essays-eugenics-lup.pdf>

¹⁹⁰ Opš. A. N. WHITEHEAD, *Nauka i moderni svet*, Nolit, Beograd, 1976., 81.-103.

¹⁹¹ Zvonko POSAVEC, *Nihilizam modernih znanosti. Studije o porijeklu i posljedicama vladavine tehničkih znanosti u suvremenom dobu*, Beograd, 1982., 11., 15.-16.

¹⁹² A. N. WHITEHEAD, *Nauka i moderni svet*, 108.

¹⁹³ J. O. de LA METTRIE, *L'Homme Machine*, Frédéric Henry, Libraire et Editeur, Paris, 1865. To izdanje je u digitalnom obliku dostupno na mrežnoj adresi: <https://ia600301.us.archive.org/19/items/lhommemachine00lame/lhommemachine00lame.pdf>. Na hrvatskom su jeziku neki La Mettrieovi spisi, među kojima je i *Čovjek stroj*, objavljeni 2004. u Zagrebu, u prijevodu J. Balabanića koji je napisao i opširan te informativan predgovor.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

unaprjeđenja mikroskopa i sličnih pomagala, omogućili su nastanak novih teorija o postanku i razvitku života i čovjeka, a ideja bezgraničnog napretka («progres») postala je ne samo znanstveno uvjerenje velikog broja istraživača i pisaca, nego i jedna od najprivlačnijih borbenih krilatica u društvenome, kulturnom i znanstvenom životu. Ona je mobilizirala široke krugove i ujedno nudila opravdanje za napuštanje tradicionalnih predodžaba, vjerskih uvjerenja i stoljećima izgrađivanih etičkih pravila, jer — napredak uvijek traži žrtve, i uvijek znači napuštanje, ponekad i rušenje starih vrijednosti.

To je kontekst u kojem je afirmacija rasnog učenja bila moguća i donekle logična s obzirom na to da su amplitude u upotrebi inače odavno prisutnih antropoloških i rasno-bioloških tema u javnome životu uvijek ovisile o političkim i društvenim prilikama. Etički relativizam koji je bio imanentan novom svjetonazoru nije u 19. stoljeću samo nalazio svoje tumače i apologete u novim filozofskim školama, nego je rađao i upravo neizbježnim rasističkim inačicama i zastranjenjima rasnih teorija. Kao što smo vidjeli, pojavljivale su se one i prije, ali ono što ih je sada činilo eksplozivnima i potencijalno opasnima, bio je baš taj znanstveno-tehnički napredak i posljedični proboj evolucionističke misli u drugoj polovici 19. stoljeća. Od tog razdoblja one više nikad ne će sići s povijesne pozornice. Žestoki napadaji koji su na rasne teorije, «arijstvo» i darvinizam došli iz krćanskih, napose katolićkih krugova, zapravo su samo pridonijeli popularizaciji tih pojmova i tema jer je do njih došlo u vrijeme zaostrena ideološkog sukoba između krćanskih crkava (osobito Katolićke) koje su se opirale sekularizaciji društva te protuklerikalnih, nerijetko i protucrkvnenih snaga koje su se oslanjale ne samo na filozofske i jezikoslovne rasprave o podrijetlu religija i naroda, nego i na dostignuća suvremene znanosti i tehnologije.

U zbilji je darvinizmu put bio pripravljen davno prije nego što je engleski prirodoslovac Charles Darwin (1809.—1882.) objavio svoja glavna djela.¹⁹⁴ Razlićite evolucionistićke teorije pojavljuju se još kod Empedokla, a u novo su ih doba oblikovali Charles de Secondat Montesquieu (1689.—1755.), Benoit de Maillet (1656.—1738.), Pierre-Louis Maupertuis (1698.—1759.), Denis Diderot (1713.—1784.), George Louis Buffon (1707.—1788.), Jean-Baptiste Lamarck (1744.—1829.), Erasmus Darwin (1731.—1802.), Étienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772.—1844.) i drugi.¹⁹⁵ U mnogoćemu su se te teorije razlikovale i nisu se nužno nadograđivale jedna na drugu, ali distinkcije, pa i djelomićne suprostaavljenosti među njima jasno su razaznavali samo stručnjaci. Osobito velik utjecaj imala je lamarkistićka teorija o nasljeđivanju stećenih svojstava. Daljnji korak naprijed u tom smjeru oznaćila je rasprava o evolucionizmu koju je 1844. bez ozna-

¹⁹⁴ Većina izvornih izdanja Darwinovih djela u digitalnom je obliku dostupna na mrežnoj stranici: <http://darwin-online.org.uk/majorworks.html>.

¹⁹⁵ Usp. Albert BAZALA, *Povijest filozofije. Sv. III. — Povijest filozofije najnovijeg doba*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1912., 172. Opš. Ernst Walter MAYR, *Postanak moderne evolucionijske misli*, Dom i svijet, Zagreb, 2009.

ke autora — tek 12. izdanje iz 1884. otklonilo je nagađanja o autorstvu — objavio škotski geolog i novinski nakladnik Robert Chambers (1802.—1871.). Djelo je ubrzo postalo knjižarska uspješnica: za sedam mjeseci izišla su čak četiri izdanja.¹⁹⁶

No, tek je Darwinova teorija o evoluciji života te o podrijetlu i o evoluciji vrsta, nastala pod dojmom Malthusova učenja, dovela do upravo revolucionarnog zaokreta. Naime, engleski je demograf i politički ekonomist Thomas Robert Malthus (1766.—1834.) davne 1798. objavio svoju inače ne sasvim originalnu teoriju o porastu pučanstva geometrijskom progresijom, nasuprot aritmetičkoj progresiji porasta hrane. Ustvrdio je da čovječanstvu prijeti glad ako se ne uvede strog nadzor nad rađanjem odnosno ako se novorođenima ne napravi mjesto time što će se prisilno ukloniti stari ili za život manje sposobni.¹⁹⁷ Tom teorijom, ali i svojim pesimističnim svjetonazorom Malthus je bitno utjecao i na Darwina i na njegovo oblikovanje teorije o borbi i evoluciji vrsta.¹⁹⁸ Jedna je od temeljnih Darwinovih postavki bila da vrsta evoluirá zbog toga što određene varijacije odnosno određene njezine jedinice imaju komparativne prednosti zbog kojih će se lakše prilagoditi smanjenju resursa ili uopće otežanim uvjetima života te će preživjeti, a samim time i biti sposobne ostaviti više potomaka od manje prilagođenih.

Prilično rano je postalo jasno da se Darwinova teorija ne može zaustaviti samo na postavkama o podrijetlu i evoluciji vrsta: njezine svjetonazorske, sociološke, religijske i brojne druge posljedice bile su neizbježne. Darwinovo životno djelo, objavljeno 1859. godine, istodobno je legitimiralo biološki koncepte i davalo im nov, iznimno snažan zamah. Biološki pokusi i genetska istraživanja austrijskog svećenika, augustinca Gregora Mendela (1822.—1884.), prikazani početkom 1865. na sjednici Prirodoslovnog društva u Brnu, kao i znanstvene spoznaje nizozemskog botaničara Huga de Vriesa (1848.—1935.) te mnoštva drugih prirodoslovnika, makar im je ponekad trebalo dugo da se na teorijskoj razini međusobno povežu u koherentnu cjelinu, nisu bili samo izniman doprinos znanosti, nego su ujedno otvorili put novim filozofskim smjerovima, društvenim i etičkim shvaćanjima.

Znamenita ocjena Jacoba Moleschotta prema kojoj su Darwinu bili puno skloniji ljudi negoli činjenice, uzimala je u obzir da je pojam mutacije neznanstveno, ali spretno zamijenjen pojmom selekcije,¹⁹⁹ te je lako našla primjenu i na

¹⁹⁶ ANONIMNO [Robert CHAMBERS], *Vestiges of the Natural History of Creation*, John Churchill, London, 1844. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <https://ia800702.us.archive.org/4/items/vestigesofnatura00unse/vestigesofnatura00unse.pdf>.

¹⁹⁷ A. BAZALA, *Povijest filozofije*, III., 201. Usp. Th. MALTHUS, *An Essay on the Principle of Population, as it Affects the Future Improvement of Society with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and Other Writers*, London, 1798. u digitalnom je obliku dostupna na mrežnoj adresi: <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>.

¹⁹⁸ E. W. MAYR, *Postanak moderne evolucijske misli*, 114.-115.

¹⁹⁹ Raoul Heinrich FRANCÉ, *Bios — die Gesetze der Welt*, Bd. II., Franz Hanfstaengl, München, 1921., 227.

području društvenih i humanističkih znanosti. Budući da je, naime, već ranije bilo došlo do »biologizacije znanosti«,²⁰⁰ shvaćanje o važnosti biološkoga (»rasnoga«) nasljeđa za sudbinu jedinka preslikavalo se na važnost tog nasljeđa za opstanak i sudbinu pojedinca, naroda i države. Taj način razmišljanja lako je prodirao u filozofiju, sociologiju i pravo, te je desetljećima zaokupljao velik broj vodećih autora s tih područja. Odnosom između sociologije i etnologije (odnosno antropologije u anglosaksonske smislu riječi) bavili su se najutjecajniji sociolozi u Europi i svijetu.²⁰¹ Granica između etnografije, etnologije i antropologije nije, doduše, bila posve jasna,²⁰² ali nema nekakve sumnje da su te discipline procvale na podlozi koju su stvorile organicističke i biologističke koncepcije oblikovane tijekom 19. stoljeća.

U biti su i organicističke teorije, tj. pokušaj da se ljudsko društvo usporedi s organizmom pojedinca, vrlo stare i potječu još iz antičkog doba (Aristotel) te se protežu kroz čitavu kasniju povijest do novoga vijeka (Thomas Hobbes, Jean-Jacques Rousseau) odnosno sve do nastanka sociologije kao posebne discipline (Auguste Comte).²⁰³ U 19. stoljeću, pod dojmom razvitka biologije, geologije i drugih prirodnih znanosti te ideje doživljavaju procvat, pa im se u manjoj ili u većoj mjeri priklanjaju vodeća imena sociologije i filozofije.²⁰⁴ Maltuzijanska teorija, otkriće zakona o očuvanju energije i učenje o neuništivosti materije dali su snažan zamah tim koncepcijama, a Mendelovi zakoni nasljeđivanja i shvaćanje da biološko odnosno rasno nasljeđe izravno utječe na društveno ponašanje ne samo pojedinaca, nego i naroda, ni na jednom se području nije proširilo tako snažno kao u sociologiji.²⁰⁵ Najistaknutiji predstavnik biologističkog shvaćanja bio je Herbert Spencer (1820.—1903.). On je zapravo naslijedio i produbio evolucionističke teorije koje su nastale još u 18. stoljeću, pa je bitno utjecao na Charlesa Darwina i njegove istomišljenike i sljedbenike.²⁰⁶ Spencer je evolucionizam pretvorio u »okosnicu filozofijskog sustava«²⁰⁷ te je već 1854., tj. pet godina prije Darwinova djela *Podrijetlo vrsta*, počeo koristiti pojam evolucije, a potom ga je 1857. razradio u eseju *Napredak, njegov zakon i uzroci*, da bi ga 1864. popularizirao u djelu *Načela biologije*.²⁰⁸

²⁰⁰ R. H. FRANCÉ, *Bios — die Gesetze der Welt*, Bd. I., München, 1921., 33.-37.

²⁰¹ R. SUPEK, *Sociologija*, XI. izd., Školska knjiga, Zagreb, 1977., 21.-22. Opš. Georges BALANDIER, »Sociologija, etnologija i etnografija«, u: G. GURVITCH (ur.), *Sociologija*, I., Naprijed, Zagreb, 111. i d.

²⁰² G. BALANDIER, »Sociologija, etnologija i etnografija«, 113.-115.; V. BAZALA, *Pogled na probleme suvremene znanosti*, 41. i d.

²⁰³ R. SUPEK, *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*, Matica hrvatska, Zagreb, 1965., 53.-56.

²⁰⁴ Isto, 8.-20. i dr.

²⁰⁵ A. VAJS, *Razvitak civilizacije*, 270.

²⁰⁶ E. W. MAYR, *Postanak moderne evolucijske misli*, 132.-135.

²⁰⁷ A. BAZALA, *Povijest filozofije*, III., 172.

²⁰⁸ R. SUPEK, *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*, Matica, 31. Spencerov esej »Progress: Its Law and Cause« dostupan je u digitalnom obliku na mrežnoj adresi <https://ia902605.us.archive.org/28/items/pro>

U svoje doba nazivan i »filozofom darvinizma«, Spencer, doduše, nije izravno i mehanički preslikao ustroj i djelovanje drugih živih bića na ljudsko društvo nego je zagovarao njegov »supraorganski« značaj,²⁰⁹ ali je i time širom otvorao vrata biologizmu: društvo je organizam višega reda i funkcionira na način analogan načinu na koji funkcionira organski život.²¹⁰ Pritom je posve otvoreno pisao o superiornosti »arijske rase« (*Aryan race*) koja je preplavila Indijski potkontinent i odatle se raširila na Europu.²¹¹ Izvrstan stilist i duhovit pisac, vrijedio je kao »jedan od najvećih mislilaca XIX. vijeka«, pa je i njegov utjecaj bio iznimno velik.²¹² Njegovo mišljenje da je stara perzijska religija odnosno zoroastrizam snažno djelovala i na oblikovanje drugih religijskih pokreta, uključujući kršćanstvo i islam,²¹³ utjecat će na brojne autore koji su se bavili vjersko-kulturnim temama, pa tako, primjerice, i na Ivu Pilara koji je desetljećima istraživao fenomen bosanskih krstjana (»bogumila«) i zoroastričke utjecaje na religiju Hrvata i Srba.

Spencerovi etički nazori su iz katoličkih redova žustro kritizirani, što je samo pripomoglo da ga Darwin nazove »našim velikim filozofom«.²¹⁴ Istodobno je ta kritika magnetski privlačila protuklerikalne i naprednjačke krugove: njima je Spencer postao zaštitnim znakom i krilaticom, skupa sa Schopenhauerom i Nietzscheom te školom mislilaca koja je postala popularna pred kraj 19. stoljeća. Tada se u kontekstu biologizma razvio poseban sociološki smjer poznat pod nazivom *socijalni darvinizam*. I on je svoje preteče imao od antičkoga do modernog doba odnosno od Heraklita, preko Ibn-Halduna i Waltera Bagehota (1826.—1877.) s njegovom raspravom o »primjeni prirodne selekcije i nasljeđivanja u političkome društvu«, sve do Spencera.²¹⁵ No, te stoljećima stare i mnogo puta varirane teze u moderno su doba dobile posve novu dimenziju: lamarkističko i darvinističko učenje, usprkos međusobnim razlikama, nametala su raspra-

gressitslawca00spen/progressitslawca00spen.pdf, u zbirci njegovih rasprava koja je pod naslovom *Progress: Its Law and Cause. With other Disquisitions, viz.: The Physiology of Laughter — Origin and Function of Music — The Social Organism — Use and Beauty — The Use of Anthrophomorphism* objavljena 1881. u New Yorku. Njegova knjiga *The Principles of Biology* dostupna je na mrežnoj adresi: <https://archive.org/details/principlesbiolo05spengoog>.

²⁰⁹ G. GURVITCH, »Povijest sociologije«, u: G. GURVITCH (ur.), *Sociologija*, I., 54.-55.; S. PULIŠELIĆ, *Osnove sociologije*, XIII. dop. izd., Informator, Zagreb, 1983., 56.-62.

²¹⁰ A. BAZALA, *Povijest filozofije*, III., 188.

²¹¹ H. SPENCER, *The Principles of Sociology*, Third Ed., vol. I., New York, 1897., 22., 294.-295. i dr. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <https://archive.org/details/principlessocio40spengoog>.

²¹² A. BAZALA, *Povijest filozofije*, III., 194.

²¹³ H. SPENCER, *The Principles of Sociology*, vol. I., 820.-829. i dr.

²¹⁴ J. UDE, *Darwinismus und sein Einfluss auf das moderne Geistesleben*, Verlagsbuchhandlung Styria, Graz-Wien, 131.-132. i dr.

²¹⁵ G. GURVITCH, »Povijest sociologije«, 66.-76. Njujorško izdanje (1873.) Bagehotove knjige *Physics and politics or thoughts on the application of the principles of »natural selection« and »inheritance« to political society* (London, 1872.) u digitalnom je obliku dostupno na mrežnoj stranici: <https://ia800309.us.archive.org/23/items/physicspolitics00bageuoft/physicspolitics00bageuoft.pdf>.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

vu o organiziranoj primjeni istih ili sličnih načela odnosno raspravu o mogućnosti i potrebi da se proces nasljeđivanja svojstava svjesno usmjerava, pa i da se čak i državni aparat u ime napretka izravno ili neizravno upotrijebi u tu svrhu.

Najprepoznatljiviji i najpoznatiji, a po mnogima i »najekstremniji« predstavnik socijalnog darvinizma bio je židovsko-poljski pravnik i sociolog Ludwig Gumpłowicz (1838.—1909.). On je 1875. doktorirao tezom »Rasa i država«, a 1883. objavio knjigu o »rasnoj borbi« u kojoj zastupa stajalište da postoje tri načina shvaćanja povijesti: teistički, racionalistički i naturalistički, pri čemu je »rasna borba« ono što u biti određuje povijest čovječanstva.²¹⁶ Ta »rasna borba« u društvenome smislu analogna je darvinističkoj »borbi za opstanak« odnosno za »održanje vrste«. Prema Gumpłowiczu, i država nastaje tako da ratoborne rase pobjeđuju miroljubive, a uloga je osvajača i države da u taj prirodni rat koji vlada među ljudskim skupinama i rasama unesu određeni red.²¹⁷

Gumpłowicz je na suvremenike, napose one u srednjoj i jugoistočnoj Europi, izvršio veliki utjecaj. Njegovo učenje o nastanku države utjecat će i na čitav niz hrvatskih autora jer je koincidiralo sa zaoštrenom hrvatskom borbom za osiguranje položaja hrvatskih zemalja u dualistički uređenoj Austro-Ugarskoj. Bilo je to u vrijeme kad su nastale mnoge rasprave i zbirke dokumenata o hrvatskome državnom pravu odnosno o odnosu Hrvatske prema Ugarskoj. Gumpłowiczeva je teorija nudila model koji je mnogima bio prihvatljiv i na razini sociološkoga i na razini pravnog tumačenja, ali je ujedno otvarao nove putove prema interpretaciji davnog podrijetla pojedinih naroda i nastanka njihovih srednjovjekovnih država, što je bilo aktualizirano ne samo arheološkim otkrićima koja su potaknula zanimanje za najstariju povijest, nego još više zaoštranim nacionalno-političkim sukobima. Zahvaljujući tim okolnostima, i hrvatski će pisci biti ponukani da se odrede ne samo prema Gumpłowiczevu učenju o nastanku hrvatskog naroda i njegove srednjovjekovne države, nego i o onim dijelovima njegove teorije koja nija imala neposredne veze s hrvatskom poviješću.

Pritom treba istaknuti da sintagma »rasna borba« koja se uobičajila u sklopu ekspanzije takvog tumačenja nije imala nužno rasističke implikacije, nego je najčešće označavala nacionalne, etničke sukobe i sporove. Novine su već 1849. pisale o »rasnoj borbi« između Mađara i Rumunja u Transilvaniji,²¹⁸ a 1874. se i u bečkome Carevinskom vijeću govorilo o tome raspiruje li tisk rat narodnosti odnosno rasnu borbu (*Nationalitäten- und Rassenkampf*).²¹⁹ Danski je povjesničar Johan Richard Danielson 1891. pisao o sukobu ruske i finske rase,²²⁰ a niko-

²¹⁶ L. GUMPOWICZ, *Der Rassenkampf. Soziologische Untersuchungen*, Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, Innsbruck, 1883.

²¹⁷ Danko GRILIĆ, *Leksikon filozofa*, 3. izd., Naprijed, Zagreb, 1983., 158.

²¹⁸ »Aus Hermannstadt«, *Kronstädter Zeitung*, Nr. 1, 1. III. 1849., 2.

²¹⁹ »Politische Übersicht«, *Vorarlberger Volks-Blatt*, Nr. 18, 3. III. 1874., 2.

²²⁰ J. R. DANIELSON, *Finland's Union with the Russian Empire. With Reference to M. K. Ordín's Work 'Finnland's Subjugation'*, Werner Söderström, Borge, 1891., 15.

mu nije bilo zazorno to što je i Benjamin Disraeli na Berlinskome kongresu 1878. govorio o »dominaciji slavenske rase, rase koja je slabo raspoložena cijeliti druge«. ²²¹ Socijalni je darvinizam doista donio nov sadržaj tog pojma, ali su i dalje mnogi autori pod »rasnom borbom« zapravo u prvom redu mislili na nacionalne (etničke) sporove i prijepore, kao što jasno pokazuje, primjerice, Robert William Seton-Watson, koji je 1908. u Londonu objavio knjigu pod naslovom *Rasni problemi u Ugarskoj (Racial Problems in Hungary)* te je i u drugim svojim djelima puno puta pisao o »rasnoj borbi«. ²²²

Među umjerenijim socijalnim darvinistima posebno su se isticali Gustav Ratzenhoffer (1842.—1904.), Lester Frank Ward (1841.—1913.), Franz Oppenheimer (1864.—1946.) i dr. ²²³ Svaki od njih je u svoje vrijeme imao znatan utjecaj i na političke i na sociološke krugove, a svojim su objašnjenjima i interpretacijama nastanka država te uzroka sukoba i mehanizama razvitka ljudskog društva objektivno sokolili i rasna i rasistička tumačenja povijesti te pridonijeli i nastanku nove discipline — eugenike. Kao učenje o »poboljšanju gena« odnosno o »poboljšanju rase«, eugenika je nikla na duhovnome humusu koji su priredile rasne teorije, lamarkizam, darvinizam, Mayerov zakon o održanju energije i Mendelovi zakoni nasljeđivanja, a hranila se novim biološkim, napose genetičkim spoznajama i shvaćanjima da je »genetička inženjerija« moguća i da je u načelu razmjerno jednostavna. ²²⁴ Osim na lamarkizam i darvinizam, u filozofskom se smislu eugenika izravno naslanjala na Spencerov biologizam. ²²⁵

U biti su prve eugeničke mjere u Kanadi i u SAD-u poduzimane desetljećima prije nego što je itko spomenuo taj pojam, ²²⁶ a već nakon 1870. pojavljuje se i moderna, u biti eugenička ideja o potrebi eutanazije koja će od tada trajno ostati na dnevnome redu. ²²⁷ No, do pravog procvata eugeničkog učenja došlo je tek pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća. Kako se uoči Prvoga svjetskog rata izrazio Richard Goldschmidt, profesor zoologije na Sveučilištu u Münchenu, nitko u znanstvenome svijetu više nije dovodio u sumnju načelo da za ljude moraju vrijediti isti zakoni koji vrijede za životinje i biljke. ²²⁸ Drugim riječima, ako se kod životinja i biljaka mogu popraviti njihova svojstva i uzgojiti nove sorte od-

²²¹ V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 99.-100.

²²² I u knjizi *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche* (Berlin, 1913.) on govori o »hrvatsko-srpskoj rasi«, »hrvatsko-srpskom narodu«, »slavenskoj rasi« i »rasnoj borbi«.

²²³ R. SUPEK, *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*, 81.-88.

²²⁴ Vladimir BAZALA, *Pogled na probleme suvremene znanosti*, 110.-117. i d.

²²⁵ Usp. A. BAZALA, *Povijest filozofije*, III., 194.

²²⁶ Vrlo zanimljivu i informativnu kronologiju eugeničkih mjera od 1839. nudi mrežna stranica: <http://eugenicsarchive.ca/discover/timeline/51722196eed5c6000000000a>.

²²⁷ V. POZAIĆ, *Život dostojan života. Eutanazija u prosudbi medicinske etike*. Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 1985., 15.

²²⁸ Richard GOLDSCHMIDT, *Einführung in die Vererbungswissenschaft in zweiundzwanzig Vorlesungen für Studierende, Ärzte, Züchter. Zweite völlig umgearbeitete und stark vermehrte Auflage mit 189 Abbildungen*, Leipzig — Berlin, 1913., 473.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

nosno rase, onda je uz pomoć eugenike — dakle: »rasno-higijenskim putem«, moguće popraviti i ljudske rase odnosno ljudski rod.²²⁹ Teoriju koja je javnosti predstavljena 1883. godine osmislio je Darwinov nećak Francis Galton (1822.—1911.). On je naziv novog učenja, kojemu je posvetio svoju raspravu *Inquiries into Human Faculty and its Development*, sastavio slaganjem grčkih riječi εὔ (eu, odnosno dobar) γένος (genos, rod, rasa).²³⁰ Tobožnja svrhovitost Galtonove teorije jednim se dijelom naslanjala na maltuzijansko učenje, pri čemu se pokazalo nebitnim da je daljnji razvitak pokazao netočnost Malthusovih predviđanja: ona su ipak dovela i do nekih nehumanih praktičnih mjera u Engleskoj,²³¹ a odrazila su se na formuliranje i razvitak eugeničkog učenja.

»Otac eugenike« Francis Galton propovijedao je da su viši društveni razredi ujedno superiorniji i da zaslužuju vodstvo,²³² a smatrao je i da isto načelo vrijedi za odnose među narodima i rasama, pa uopće nije skrivao kako je pravi smisao eugenike u tome da se uzmu u obzir svi utjecaji i primijene sva raspoloživa znanja kako bi se »podobnijim rasama ili pasminama« (*more suitable races or strains of blood*) omogućilo stjecanje nadmoći nad »manje podobnima« (*less suitable*) brže nego što bi te podobnije rase ili pasmine inače evolucijom postigle.²³³ To je bila jasna izvedenica darvinističkog učenja, a i sam Darwin, koji je Galtonovo djelo dočekao hvalospjevima, nadao se što skorijem nestanku »divljih rasa« koje će zamijeniti »civilizirane ljudske rase«.²³⁴ Gradeći svoju teoriju, Galton je, dakle, od samoga početka bio svjestan rizika da se njegovo učenje zlopotrijebi (čitav niz katoličkih autora će mu sve do danas predbacivati da je ono i smišljeno s ciljem da bude zlopotrijebljeno!), pa se od toga ponekad mlako branio. No, bilo je jasno da se eugenika faktično nudi raznim zloupotrebama, pa i rasističkim ideologijama, ali u intelektualnoj i kulturnoj klimi u kojoj je rasno učenje postalo dio uobičajenoga poimanja društva nailazila je na slab otpor.

Bilo je tome i drugih uzroka. Genetički su pokusi u nemaloj mjeri pokazivali ispravnost višestoljetnoga životnog iskustva, prema kojemu smišljen pristup uzgoju i križanju biljnih i životinjskih sorta može pridonijeti poboljšanju njihove kakvoće i plodnosti, a i u najširim krugovima čak i najzaostalijih društava bila su poznata osnovna pravila i ograničenja glede sklapanja brakova između bliskih srodnika ili osoba s duševnim ili tjelesnim nedostatcima. Iako su katolički

²²⁹ R. GOLDSCHMIDT, *Einführung in die Vererbungswissenschaft*, 475.

²³⁰ F. GALTON, *Inquiries into Human Faculty and its Development*, London, 1883., 17. Elektronička verzija prvog izdanja glavnoga Galtonova djela dostupna je na: <http://galton.org/books/human-faculty/>. Usp. Galtonov sažeti prikaz povijesti eugenike u njegovu eseju, »Probability, the Foundation of Eugenics«, u: F. GALTON, *Essays in Eugenics*, 74.-81.

²³¹ Opš. J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 86.-89.

²³² »The brains of the nation lie in the higher of our classes.« (F. GALTON, »The Possible Improvement of the Human Breed«, u: F. GALTON, *Essays in Eugenics*, 11.)

²³³ F. GALTON, *Inquiries into Human Faculty and its Development*, 198.-207. i dr.

²³⁴ J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 90.

autori bili svjesni da je eugenika neminovna izvedenica darvinističkog učenja koje je — osobito ako se primijeni na ljudsko društvo — Katoličkoj crkvi bilo neprihvatljivo, ipak je Crkva zbog tih razloga zazirala od potpune i načelne osude eugenike jer zapravo nije osporavala načelnu opravdanost čitava niza eugeničkih postulata.²³⁵ Nije ni moglo biti drugačije s obzirom na to da su pozornost temama koje su spadale u područje onoga što je nazvano eugenikom posvećivali još starogrčki filozofi i liječnici, kao i mislioci i liječnici u drugim kulturama, od Indije do Bliskoga istoka. Mnoštvo preporuka o težnjama da čovjek dobije zdrav i napredan porod nalazi se i u Bibliji,²³⁶ a evangelist Luka bilježi riječi Ivana Krstitelja: »...Svako se stablo, ako ne daje dobra roda, siječe i baca u oganj.«²³⁷ Kako su i novovjeki zagovornici eugeničke teorije promicali duševno i tjelesno zdravlje, snažno se borili protiv alkoholizma i sličnih društvenih poroka, za eugeničke su se teme znali zanimati te o njima povremeno afirmativno pisati i katolički svećenici. Zbog svih tih razloga je eugenika u javnosti razmjerno lako prihvaćana jer se moglo isticati i njezine pozitivne strane: pripomagala je širenju zdravstvenih spoznaja i higijenskih navika, pa se i kao pojam i kao pokret u to doba iz zapadne i srednje Europe širila prema drugim dijelovima Staroga kontinenta, postupno se udomaćujući i u umjerenim intelektualnim krugovima.²³⁸

No, problem je bio u etičkom relativizmu odnosno u napuštanju heteronomnog morala te u mogućnosti zloupotreba eugeničkog učenja. Otvorenost kojom je Galton propovijedao svoje ciljeve nije mogla ostaviti nedoumica, a ona je odlikovala i mnoge druge pristaše eugenike. U adresi koju je kao predsjednik Washingtonskoga biološkog društva (*Biological Society of Washington*) izrekao na jedanaestoj godišnjoj skupštini Društva 24. siječnja 1891. godine, američki botaničar, paleontolog i sociolog Lester Frank Ward, inače često nazivan »američkim Aristotelom«, uspoređivao je Darwina i njegova preteču Jean-Baptistea Lamarcka te se posve jasno založio za primjenu istih metoda selekcije i popravljivanja rase koje je propovijedao Galton, napominjući da ono što je primjenljivo na konja i ovcu treba biti primjenljivo i na čovjeka.²³⁹ Ista je gledišta Ward zastupao i u drugim djelima, poput, primjerice, sociološkog priručnika iz 1906. u kojem se bavi svjesnim popravljanjem ljudskoga društva (*Applied Sociology. A Treatise on the Conscious Improvement of Society by Society*).²⁴⁰

²³⁵ Andrija ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, Hrvatska bogoslovska akademija, Zagreb, 1933., V.-VIII., 66.-71.; Marijan BLAŽIĆ, *Osnovne pojave života. Pučka biologija*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1942., 77.-78. U tom je smislu zanimljivo izlaganje katoličkog svećenika Jurja Cenkića (jedno vrijeme istaknutog pripadnika reformnog pokreta) i člana Jugoslovenske nacionalne stranke u beogradskoj Narodnoj skupštini 1933. godine (*Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije. God. 3. knjiga I. IX. redovni sastanak, držan 24. novembra 1933. godine*, 144.-148.)

²³⁶ A. ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, 72.

²³⁷ *Evangelje po Luki*, 3:9. (*Biblija: Stari i Novi zavjet*, 986.)

²³⁸ »Nauka o eugenici«, *Vienac*, 2/1911., br. 4 (travanj 1911., 121.-122.), br. 5 (145.-146.).

²³⁹ L. F. WARD, »Neo-Darwinism and Neo-Lamarckism«, 70.-71. Članak je dostupan na <http://www.unz.org/Pub/WardLester-1891>, pristup 19. XI. 2014.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

Do jednakog je zaključka dovodila i rasprava njemačkog profesora medicine i antropologije Eugena Fischera, kojega se smatra utemeljiteljem humane genetike. On je 1913. uz potporu Pruske akademije znanosti i umjetnosti objavio studiju o »bastardnom« narodu u jugozapadnoj Africi, na području današnje središnje Namibije, tvrdeći da zakoni nasljeđivanja koji vrijede u biljnome i u životinjskom svijetu načelno moraju vrijediti i za ljude.²⁴¹ Fischer će poslije postati i direktorom berlinskoga Instituta cara Wilhelma za antropologiju, znanost o ljudskom nasljeđivanju i eugenici (*Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik*) kao i istaknut član NSDAP-a. Njegova se knjiga smatra klasičnom potvrdom mendelizma, a godinu dana nakon njezina pojavljivanja austrijski je zoolog Theodor Pintner pohvalio Fischerova istraživanja i potvrdio njegove zaključke.²⁴² I »otac američke antropologije« Franz Boas, podrijetlom njemački Židov, isticao je kako eugenika odnosno »rasna higijena« ima dvije zadaće. S jedne strane ona treba »spriječiti daljnje razmnožavanje onih koji su nasljedno teško hendikepirani«, ali još više ona mora odstraniti uvjete koji omogućuju masovni uzgoj slabih (*massenhafte Zucht der Schwachen*).²⁴³

Formula je nudila jednoznačan odgovor: da bi opstali »jači«, »vrjedniji« i »korisniji«, potrebno je uništiti »slabije«, »manje vrijedne« i »beskorisne« ili onemogućiti njihovo rađanje. Jedina zapreka bile su religije te prevladavajuća etička shvaćanja i društveni obziri jer je izgledalo kako nova znanstvena dostignuća sam pothvat u tehničkom smislu čine mogućim. To je nešto što je kršćanstvu — a napose Katoličkoj crkvi — bilo i ostalo neprihvatljivo jer je bilo posve bjelodano da se time otvara put raznovrsnim, pa i rasističkim zloupotrebama eugenike. Njezini su zagovornici, dakako, predbacivali Crkvi da se bori protiv napretka znanosti i da teži očuvanju davno zastarjelih odnosa u kojima je Crkva dominirala u prosvjeti, školstvu, znanosti i društvenim, osobito obiteljskim odnosima i bračnome zakonodavstvu.

Eugenika je tako postala sastavnim dijelom »kulturne borbe« koja je u drugoj polovici 19. stoljeća polarizirala Zapadnu i Srednju Europu,²⁴⁴ a ta dimenzija će

²⁴⁰ Knjiga se, kao i druga Wardova djela te osvrći na njih, može čitati na mrežnoj adresi spomenutoj u prethodnoj bilješci.

²⁴¹ E. FISCHER, *Die Rehobother Bastards und das Bastardierungsproblem beim Menschen. Anthropologische und ethnographische Studien am Rehobother Bastardvolk in Deutsch-Südwest-Afrika*, Verlag von Gustav Fischer, Jena 1913..

²⁴² Th. PINTNER, »Die Mendelregeln und der Mensch. Vortrag, gehalten den 4. November 1914.«, *Schriften des Vereines zur Verbreitung naturwissenschaftlicher Kenntnisse in Wien*, Bd. 55, Wien, 1915. Pintnerova je rasprava u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj stranici: http://www.zobodat.at/pdf/SVVNWK_55_0001-0031.pdf

²⁴³ Franz BOAS, *Kultur und Rasse*, Verlag von Veit & Comp., Leipzig, 1914., 236.

²⁴⁴ Pojam kulturne borbe (*Kulturkampf*) označava eskalaciju tradicionalnog sukoba svjetovnih vlasti s Katoličkom crkvom, koju je u ujedinjenoj Njemačkoj, uglavnom iz nacionalno-političkih ali i iz svjetonazorskih razloga nametnuo kancelar Otto von Bismarck. U užem smislu ta je borba trajala od 1873. do 1878. godine, ali se faktično protezala desetljećima. Iako se to načelno i sveobuhvatno sukobljavanje s Katoličkom crkvom — poglavito na području školstva i izobrazbe, socijalne skrbi te u pitanju konfesionalnog

lamarkizmu, darvinizmu i eugenici privući i mnoge protuklerikalne i »naprednjačke« krugove — ali ne samo njih — izvan europskih kulturnih žarišta, pa tako i one u Hrvatskoj. Na misaonom će planu u tome sukobu osobito veliku ulogu odigrati njemački filozof Friedrich Nietzsche (1844.—1900.) te darvinist i eugeničar Ernst Haeckel (1834.—1919.), a jedva manji bio je prethodni doprinos spomenutoga engleskog filozofa Herberta Spencera, glavnog zagovornika primjene biologizma u društvenim i humanističkim znanostima. Sam je Galton — koji je Spencera, Darwina i Haeckela svrstavao u svoje učitelje i preteče — bio svjestan i psiholoških i uopće društvenih posljedica svoje teorije: već u knjizi *Inquiries into Human Faculty and its Development* i u kasnijim predavanjima isticao je kako ga ne bi začudilo da njegovo tumačenje postane religijskom dogmom čovječanstva (*a religious dogma among mankind*). Ono, propovijedao je on, treba »postati dio nacionalne svijesti, neka vrsta nove religije« odnosno »pravovjerno religiozno načelo budućnosti«. ²⁴⁵

Zato je zapravo bilo logično da neki njezini pristaše — slijedeći misli i motive utemeljitelja eugenike — to učenje i proglase svojevrsnom religijom. U skladu sa svojim shvaćanjem da se ideja modernizacije mora podjednako odnositi i na tijelo i na duh, utemeljitelj olimpizma Pierre de Coubertin namijenio je sportu zadaću popravljavanja rase, otvoreno pišući kako i olimpizam ima predstavljati religiju: »Prvi i bitni element staroga i novoga olimpizma jest: biti religijom.« ²⁴⁶ Eugeničko poslanje olimpizma kao sredstva pročišćenja i jačanja rase, de Coubertin je nedvosmisleno istaknuo i u svojoj *Odi sportu*, svojevrsnoj himni olimpijskog pokreta i sportizma koja je u povodu Olimpijskih igara održanih 1912. u Stockholmu posebno odlikovana u kategoriji literature povezane s olimpijskim

braka i međukonfesionalnih odnosa — događalo i prije ujedinjenja Njemačke, napose u Badenu i u Bavarskoj, a onda i u Pruskoj, ujedinjena je njemačka država imala potrebu demonstrirati državnu samosvijest (*staatliches Selbstverständnis*) te trajno nadići tragove ne tako davnih vjerskih ratova i sukoba. Dok su, naime, talijanski nacionalisti iskoristili činjenicu da je Francuska — zaštitnica Crkvene države — morala povući svoje snage za potrebe rata s Pruskom, pa su okupirali Crkvenu državu i u rujnu 1870. utjelovali je Italiji koja je upravo privodila kraju proces svog ujedinjenja, u srednjoj Europi nastalo je novo, Njemačko Carstvo u kojem su dominantnu ulogu imali protestanti. U razdoblju od 1871. do 1875. Bismarck je nametnuo čitavu seriju mjera kojima je ograničio ulogu Katoličke crkve, ne ustežući se od uhićenja svećenika, čak i biskupa, zapljene crkvenih imanja, pa i prekida diplomatskih odnosa s Vatikanom (1872.). Spor se nastavio i nakon smrti Pija IX. (1878.), pa je tek njegov nasljednik Lav XIII. mogao 1887. godine, nakon što su grube protucrkvene mjere u Njemačkoj dijelom ublažene, proglasiti da je okončan sukob koji je, prema njegovim riječima, Crkvi škodio, a državi nije koristio. Nije koristio ni Bismarcku i njegovim političkim koncepcijama jer je izravno rezultirao jačanjem Stranke centra (*Zentrumspartei*), što će imati dalekosežne posljedice na politički i kulturni razvitak Njemačke, a onda posredno i njoj susjednih zemalja u kojima i sam pojam *Kulturkampf* dobiva nešto drugačija, ali ipak slična obilježja. Opš. Ernst JOHANN, Berthold SPANGENBERG, *Deutsche Kulturgeschichte. Die Zeit von 1860 bis Gegenwart*, Nymphenburger Verlag, München, 1984., 43.-47.

²⁴⁵ F. GALTON, »Eugenics, its Definition, Scope and Aims«, u: F. GALTON, *Essays in Eugenics*, 42.

²⁴⁶ Alois KOCH SJ, »Pierre de Coubertin und seine Beziehung zur katholischen Kirche«, u: W. SCHWANK, A. KOCH (Hrsg.), *Begegnung. Schriftenreihe zur Geschichte der Beziehung zwischen Christentum und Sport*, Bd. 5, Aachen, 2005., 56. Tekst je dostupan na mrežnoj stranici: <http://www.con-spiration.de/koeh/sport/coubertin.html>.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

igrama.²⁴⁷ I poznati je književnik George Bernard Shaw otvoreno ustvrdio da je prihvaćanje »eugeničke religije« (eugenic religion) zapravo jedino sredstvo kojim se može spasiti civilizacija.²⁴⁸ Kako su eugeničke teme postale popularne diljem svijeta, brazilski je akademik Tristan de Athayde, parafrazirajući Galtona, domalo ocijenio kako je »antropolatrija« postala »moderna religija« odnosno »evanđelje dvadesetog vijeka«.²⁴⁹

Doskočica i nije bila osobito originalna: već je Haeckel jedno poglavlje svojih *Zagonetki svijeta* (*Welträtsel*) nazvao »Teološkim dijelom«, a u njemu se nalazi i posebno podpoglavljje pod naslovom »Naša monistička religija« (*Unsere monistische Religion*), uopće ne tajeći da evolucionizam ne shvaća kao znanstvenu teoriju nego kao metafizički sustav.²⁵⁰ *Zagonetke svijeta* nisu se zadovoljavale samo brutalnom kritikom kršćanstva (u manjoj mjeri i židovstva i islama), niti su se zaustavile na pogrdama osobito na račun Katoličke crkve, nego su sasvim otvoreno propovijedale monističku religiju kojoj je zadaća podići »palaču razuma« te propovijedati »trinitet 19. veka, trojstvo ideala istine, dobrote i lepote«.²⁵¹

Na Haeckelov je poticaj 1906. utemeljen Njemački monistički savez (*Deutscher Monistenbund*), a glavni su predstavnici monističkog učenja na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće (uz Haeckela, to su bili Auguste Forel i Wilhelm Ostwald), pored svih međusobnih razlika, puno više nastupali kao nositelji novog svjetonazora negoli kao zagovornici znanstvene spoznaje.²⁵² Opreka prema kršćanstvu nije se zadovoljavala tek kritikom kreacionizma, nego je nudila i formulu za budućnost: u predgovoru francuskog prijevoda Haeckelove knjige o monizmu Vacher de Lapouge je 1897. zapisao: »Slavnoj formuli koja sažima svjetovno kršćanstvo revolucije: sloboda, jednakost, bratstvo — mi odgovaramo: determinizam,

²⁴⁷ »O Sport! Tu es la Fécondité! Tu tends par de voies directes et nobles au perfectionnement de la race en détruisant les germes morbides et en redressant les tares qui la menacent dans sa pureté nécessaire.« Tekst je dostupan na mrežnoj adresi: http://olympic-museum.de/art/ode_au_sport.htm, a u prijevodu glasi: »O, sporte! Ti si plodnost! Ti izravno i plemenito težiš usavršenju rase, uništavajući bolesno sjeme i ispravljajući mane koje prijete njezinoj potrebnoj čistoci.«

²⁴⁸ Gregory CAREY, »Genetics, Politics and Society«, <http://psych.colorado.edu/~carey/hgss2/pdfs/Ch%202%20Genetics%20and%20Politics.pdf>, pristup 23. X. 2014.; J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 117.

²⁴⁹ T. de ATHAYDE, »Je li eugenika prihvatljiva?«, u: *Seksualni problemi*, Zagreb, 1939., 53.

²⁵⁰ J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj. Fenomen darvinizma u hrvatskoj prirodnoj znanosti i društvu do kraja Prvoga svjetskog rata*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti — Razred za prirodne znanosti. Posebna izdanja, knj. IX., Zagreb, 1983., 12. U bilješki br. 17. na 143. str. iste knjige Balabanić ukratko navodi mijene i etape Haeckelovih pogleda. Jedno od brojnih izdanja te Haeckelove knjige koja je prvi put objavljena 1899., u digitalnom je obliku dostupno na mrežnoj adresi: <https://ia800207.us.archive.org/32/items/1921dieweltrts00haec/1921dieweltrts00haec.pdf>.

²⁵¹ E. HAECKEL, *Tajne sveta*. Preveo i beleškama popratio F. Čulinović, Tisak i naklada St. Kugli, Zagreb, 1922., 213. Komentirajući Haeckelovu »monističku religiju«, Bazala ju je opisao kao ateizam: »Bezbožni nazor monistički podiže hram uma, u kojem se mjesto vjerskim istrošenim idealima čovjek klanja trojstvu istine, dobrote i ljepote.« (A. BAZALA, *Povijest filozofije*, III., 207.)

²⁵² To priznaju i pristaše Haeckelova učenja. Usp. Paul ZICHE (Hrsg) i dr., *Monismus um 1900:Wissenschaftskultur und Weltanschauung?*, Ernst-Haeckelhaus-Studien, Berlin, 2000.

nejednakost, selekcija!²⁵³ Monizam je, prema tome, bio u nepomirljivoj opreci i s kršćanskim naukom²⁵⁴ jer je bilo posve očito da je njegova zadaća — kako se 1899. izrazio Lapouge — potpuna eliminacija religije i morala, u ime napretka čovječanstva koji je tobože zasnovan na znanstvenim načelima socijalne higijene.²⁵⁵ Takve i slične postavke odnosno monistička teorija uopće, iz katoličkih su krugova odmah proglašene neprihvatljivima. Štoviše, mnogi su suvremenici ocjenjivali da Haeckelovi spisi u biti znače opravdanje i zagovaranje pobačaja, čedomorstva, dragovoljnoga i potpomognutoga samoubojstva te eutanaziju i bezbolnu eliminaciju teško bolesnih i umobolnih osoba.²⁵⁶ Optužbe nisu bile promašene: Haeckel je već 1904. otvoreno branio eutanaziju kao »pravo na smrt«, a Ostwald je to stajalište ponovio 1913. godine.²⁵⁷ Postoji, štoviše, i gledište da je hekelizam uvelike pridonio rađanju fašizma odnosno nacionalsocijalizma.²⁵⁸

Usprkos tomu, ipak je trebalo prilično dugo čekati da Galtonovo i Haeckelovo učenje iz kršćanskih krugova dožive oštru i načelnu osudu.²⁵⁹ Tijekom dugog razdoblja su teolozi i crkveni autoriteti, naime, tražili način kako pomiriti biblijski kreacionizam s lamarkizmom i darvinizmom,²⁶⁰ pa se ta težnja za kompromisom znala protegnuti i na Lamarckove odnosno Darwinove sljedbenike i nastavljače. Tako ni sada Crkva nije ignorirala činjenicu da i iskustvo uči kako je i pri sklapanju braka potrebno voditi računa o tome da se nasljeđuju i dobra i zla svojstva,²⁶¹ ali je tražila kompromis s učenjem koje je postajalo sve popularnije. Katolički su autoriteti bili svjesni da se problem sa znanstvenog vrlo rano preselio na ideološko i svjetonazorsko polje, što je bilo osobito vidljivo na području kulture. Postalo je bjelodano da se kultura uopće, a navlastito književnost, upotrebljava kao »poluga monističke borbe«, pri čemu su »znanosti a npose prirodne znanosti zadobile karakter jedne krilatice uperene protiv religije«.²⁶² Bilo je lako dokučiti da je to ujedno bio jedan od najvažnijih razloga zbog ko-

²⁵³ Prema: J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 95. Usp. G. VACHER DE LAPOUGE, *L'Aryen: son Rôle social*, 507.-514.

²⁵⁴ Opš. Josip MARIĆ, *Monizam i kršćanstvo*. Popularno-naučna knjižnica Hrvatskoga katoličkog narodnog saveza u Zagrebu, Zagreb, 1924.

²⁵⁵ »Nous sommes en marche par le monisme vers l'élimination complète de l'idée de religion. Nous sommes en marche, par les formes nouvelles basées sur l'hygiène sociale, vers l'élimination de l'idée de morale.« (G. VACHER DE LAPOUGE, *L'Aryen: son Rôle social*, 509.)

²⁵⁶ Tako i J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 95.

²⁵⁷ V. POZAIĆ, *Život dostojan života*, 16.

²⁵⁸ Usp. Daniel GASMAN, *The Scientific Origins of National Socialism: Social Darwinism in Ernst Haeckel and the German Monist League*, Science History Publications, New York, 1971.; ISTI, *Haeckel's Monism and the Birth of Fascist Ideology*, Peter Lang GmbH, New York, 1999. J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 94. također smatra da je Haeckel pripremio put »budućoj nacističkoj rasnoj higijeni«.

²⁵⁹ Usp. Donald DE MARCO, Benjamin D. WIKER, *Arhitekti kulture smrti*, Verbum, Split, 2007.

²⁶⁰ J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 15.-17. i dr.

²⁶¹ M. BLAŽIĆ, *Osnovne pojave života*, 77.-78.

²⁶² J. MARIĆ, *Monizam i kršćanstvo*, 3.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

jih su Haeckelove knjige jedno vrijeme bile iznimno popularne, a on sam postao je »tribunom revolucionarnog građanstva«.²⁶³ Takvim ga je učinilo upravo njegovo sukobljavanje s crkvenim naukom.

Zbog svih tih razloga je i crkvena osuda eugenike donesena razmjerno kasno: enciklikom »Casti connubii« (»O kršćanskom braku«) od 31. prosinca 1930. te dekretom Sv. Oficija od 21. ožujka 1931., Katolička je crkva izrekla svoje stajalište koje je značilo djelomičnu osudu eugeničkih nastojanja, iako im je priznata načelno plemenita svrha te su pohvaljene njihove glavne težnje.²⁶⁴ No, crkvena je osuda nacionalsocijalističke eugenike s njezinim izrazito rasističkim obilježjima i ambicijom da se tobože superiorna arijska rasa pročisti, očuva i unaprijedi sustavnom sterilizacijom nepoćudnih i bolesnih pojedinaca te eutanazijom bila sasvim određena i dosljedna.²⁶⁵

Hekelizam je na osobit način stvorio plodno tlo za širenje eugeničkog pokreta koji početkom 20. stoljeća doživljava silnu ekspanziju. Eugenička društva i pokreti u Velikoj Britaniji i u Francuskoj utemeljeni su još prije Prvog svjetskog rata. Londonsko Eugeničko društvo (*Eugenics Society*), koje će biti samo jedno od niza društava koja će se u Velikoj Britaniji baviti tom temom, utemeljeno je još 1907./08. godine.²⁶⁶ Uskoro je (1909.) pokrenut *Eugenics Review*. Galton nije doživio prvi međunarodni eugenički kongres: on je održan godinu nakon njegove smrti, 1912. na Londonskome sveučilištu, a među njegovim dopredsjedateljima bio je i budući britanski premijer Winston Spencer Churchill. Na tom je kongresu istaknuto kako je puno truda uloženo da bi se svijet popravio promjenom okoline odnosno ljudske sredine, a trebalo je izabrati drugi put: »Pitanje nije u poboljšanju spoljašnjih uslova nego u poboljšanju rase.«²⁶⁷

U Rusiji je eugenička udruga osnovana 1919., a u Belgiji 1920. godine. Ruski je Eugenički ured formiran 1922. pod visokim nadzorom Akademije znanosti i umjetnosti, a ruski su eugeničari objavljivali dva časopisa. U Moskvi je Institut za rasna istraživanja osnovan 1927., iste godine kad i u Njemačkoj.²⁶⁸ I druge europske zemlje početkom 20. stoljeća, a osobito nakon Prvog svjetskog rata, bilježe silan porast zanimanja za rasne studije i eugeniku. Boljševičke će sovjetske

²⁶³ D. GRLIĆ, *Leksikon filozofa*, 159.-160.

²⁶⁴ A. ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, 66.-71.; Felix NIEDZIELSKI, »Socijalna nauka Crkve«, *Život*, 21/1940., br. 10, Zagreb, prosinac 1940., 523. Engleski prijevod spomenute enciklike dostupan je i na adresi: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_31121930_casti-connubii.html.

²⁶⁵ A. ŽIVKOVIĆ, »Hitler«, u: *Jedni grade, drugi razgrađuju red i mir u svijetu. Današnje velike evropske političke ličnosti*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1939., 51.-53.

²⁶⁶ A. ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, 74. tvrdi da je to bilo 1908., dok J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 92. kao godinu osnivanja navodi 1907., jednako kao i kronologija na mrežnoj adresi: <http://eugenicsarchive.ca/discover/timeline/51722196eed5c600000000a>.

²⁶⁷ Ljubomir ŽIVKOVIĆ, *Ljudsko društvo i rasna teorija*, Zagreb, 1937., 35.

²⁶⁸ M. TURDA — P. J. WEINDLING, »Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900—1940: A Historiographic Overview«, u: *Blood and Homeland*, 10.

vlasti provoditi i pokuse na ljudima koji su otkriveni tek dugo nakon svjetskog sloma komunizma. Već 1922. je u SSSR-u legalizirana eutanazija, pa je prije skroga povlačenja tog propisa strijeljano 117 neizlječivo bolesne djece.²⁶⁹ Nakon Staljinova učvršćenja na vlasti, eugenika je službeno proglašena »buržoaskim« učenjem, pa je 1930. raspušteno i Eugeničko društvo. No, rasna istraživanja i različite inačice sterilizacijskih i eugeničkih programa nastavili su postojati. Puno drastičniju intervenciju u sastav pučanstva sovjetske su vlasti poduzele raseljavanjem čitavih naroda. Tako je, primjerice, sa sovjetskoga Dalekog istoka u Kazahstan i Uzbekistan preseljeno 172.000 Korejaca, a nakon okupacije dijelova Poljske raseljeno je nekoliko stotina tisuća Poljaka. U ratnim su godinama slijedila raseljavanja Povolških Nijemaca, Krimskih Tatara, Kalmika i drugih »sumnjivih« ili »manje vrijednih« naroda.²⁷⁰ Poseban oblik eugeničke intervencije koji je bio raširen u komunističkim zemljama bilo je zatvaranje političkih protivnika u duševne bolnice: budući da duševni bolesnici nisu mogli sklopiti brak, na taj je način političkim protivnicima onemogućeno zasnivanje obitelji i rađanje djece.

Indijsko je Eugeničko društvo osnovano 1921., tri godine prije utemeljenja slične organizacije u Japanu.²⁷¹ No, antropološke i eugeničke teme bile su osobito popularne u američkoj javnosti i u američkim stručnim časopisima.²⁷² Devedeset posto tekstova o eugenici objavljeno je u Velikoj Britaniji i u SAD-u, a nakon što je Drugi međunarodni eugenički kongres održan u New Yorku 1921., iduće, 1922. godine osnovano je *American Eugenics Society*, koje je uskoro imalo podružnice u 28 saveznih države te je među svoje, inače ne pretjerano brojne članove, ubrajalo odreda pripadnike društvene elite.²⁷³ Na spomenutomem njujorškom kongresu sudjelovali su i Alexander Graham Bell i budući američki predsjednik Herbert Hoover.²⁷⁴ Bell je već 1883. javno zastupao gledište da se gluhim osobama ne bi smjelo dopustiti sklapanje braka jer postoje veći izgledi da im i djeca budu gluha. Zahvaljujući svomu ustrajnom zalaganju za eugeničke mjere, od 1912. do 1918. predsjedao je znanstvenim vijećem Eugeničkoga registracijskog ureda (*Eugenics Record Office*), osnovanog 1910. godine, a na Drugome eugeničkom kongresu imao je ulogu počasnog predsjednika. I Hoover je sa simpatijama pratio pokušaje da se ljudska rasa »popravi«, a ni američki pred-

²⁶⁹ V. POZAIĆ, *Život dostojan života*, 18.

²⁷⁰ Nicolas WERTH, »Ein Staat gegen sein Volk. Gewalt. Unterdrückung und Terror in der Sowjetunion«, u: *Das Schwarzbuch des Kommunismus: Unterdrückung, Verbrechen und Terror*, Piper, München — Zürich, 1998., 214., 232.-233., 240.-252. i dr.

²⁷¹ Opš. Marie-Thérèse NISOT, *La question eugénique dans les divers pays*, I-II., Bruxelles, 1927. Oba sveska izvornog izdanja studije koja se bavi stanjem eugeničkih pokušaja diljem svijeta dostupna su na mrežnoj stranici Bibliothèque nationale de France: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k76377>.

²⁷² Opš. D. POLŠEK, »Američka eugenika«, *Prolegomena. Časopis za filozofiju*, 1/2002., sv. 2, Zagreb, 2002., 163.-186.

²⁷³ J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 92.-93.

²⁷⁴ Opš. Loren R. GRAHAM, »Science and Values. The Eugenics Movement in Germany and Russia in the 1920s«, *American Historical Review*, Vol. 82/1977, Oxford University Press, December 1977, 1133.-1164.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

sjednik Wilson nije bio nesklon eugeničkim shvaćanjima. Njegov predšasnik Theodore Roosevelt razlikovao je »inferiorne građane« od onih »dobrih građana prave vrste«: prvima treba pomoći da se množe, druge treba u tome spriječiti.²⁷⁵ U skladu s time držao je kako je točna uzrečica generala Williama T. Sheridanada da je samo mrtav Indijanac dobar Indijanac: predsjednik je smatrao kako se to može primijeniti na devet od deset Indijanaca, a slučaj preostalog treba bolje promotriti.²⁷⁶ Poznati američki pravnik Madison Grant tumačio je 1916. godine: »Zakoni prirode traže uništenje nesposobnih, a ljudski je život vrijedan samo kada je od koristi za zajednicu ili rasu.«²⁷⁷ Iako je bio svjestan da većina naroda predstavlja rasnu mješavinu i da je poistovjećenje rasa s jezikom neznanstveno,²⁷⁸ on je 1916. objavio kasnije višekratno pretiskivanu i dopunjavanu knjigu o rasnoj osnovi europske povijesti, zastupajući otvoreno rasistička stajališta i predlažući da se pripadnici »inferiornih« rasa smjeste u geta.²⁷⁹ Zato nije bilo ništa neobično da su njegove teze i njegovu knjigu poslije oduševljeno prihvatili i popularizirali i njemački nacionalsocijalisti, a na darovanome je primjerku Hitler zahvalio uz opasku da je Grantova knjiga za nj bila — Biblija.²⁸⁰

Pritom nije sve ostalo na hipotezama i teorijama: u SAD-u je već krajem 19. stoljeća počela primjena mjera kojima se ograničavaju prava osoba koje pate od različitih vrsta psihičkih i psihosomatskih bolesti. Prve mjere donesene su u Connecticutu, a već prije 1900. godine drastična ograničenja ljudskih prava ozakoonile su i druge američke savezne države: Teksas je zabranio brakove epileptičara, Massachusetts je to proširio i na alkoholičare i sifilitičare, a Ohio je kastriranjem kažnjavao silovatelje.²⁸¹ Već početkom stoljeća u Njemačkoj i SAD-u nastaju prvi zakonski prijedlozi u kojima se legalizira eutanazija, ali oni ipak nisu ozakonjeni.²⁸² Međutim, Indiana je 1907. kao prva američka savezna država donijela zakon o sterilizaciji kriminalaca, silovatelja i duševno zaostalih. Nekim kategorijama bolesnih osoba zabranjeno je sklapanje brakova i zasnivanje obitelji. Između 1909. i 1930. čak 33 američke savezne države donijele su propise o sterilizaciji ljudi motiviranoj eugeničkim razlozima. Statistika glasovanja u zakono-

²⁷⁵ D. POLŠEK, *Sudbina odabranih*, 79., 155.; J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 99.

²⁷⁶ Tim STANLEY, »The Contrarian: Teddy Roosevelt Laid Bare«, *History Today*, Vol. 62, Issue 3, March 2012., na: <http://www.historytoday.com/tim-stanley/contrarian-teddy-roosevelt-laid-bare>, pristup 3. V. 2016.

²⁷⁷ M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 81.-82. i dr.; J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 96.

²⁷⁸ M. GRANT, »Introduction«, u: Leon DOMINIAN, *The Frontiers of Languages and Nationality in Europe*, The American Geographical Society of New York, Henry Holt and Co., New York, 1917., XV.-XVI.

²⁷⁹ M. GRANT, *The Passing of the Great Race or the Racial Basis of European History*, Fourth revised edition. New York, 1936., 89.-90. To izdanje Grantove knjige u digitalnom je obliku dostupno na adresi: <https://ia800204.us.archive.org/23/items/passingofgreatra00granuoft/passingofgreatra00granuoft.pdf>.

²⁸⁰ J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 100., 109.

²⁸¹ Iako je bio pristaša eugenike, G. VACHER DE LAPOUGE, *L'Aryen: son Rôle social*, 502.-507. kritizirao je nasilnu sastavnicu američke eugenike tog doba.

²⁸² V. POZAIĆ, *Život dostojan života*, 17.

davnim tijelima pojedinih saveznih država rječito govori da su takvi propisi redovito donošeni velikom većinom glasova. Desetci tisuća ljudi prisilno su sterilizirani (samo u Kaliforniji je do 1929. sterilizirano 62.255 osoba!), a to se nastavilo praktimirati i nakon Drugoga svjetskog rata, ne samo u SAD-u, nego i u nizu zapadnoeuropskih demokratskih zemalja, pa i u Australiji.²⁸³ Godine 1913. u SAD-u je donesen Zakon o slaboumnima (*Mental Deficiency Bill*), a u jednom od nacrtu tog propisa bilo je predlagano da se u slaboumne svrstaju i osobe bez vidljivih sredstava za život.²⁸⁴

Nekoliko godina prije poznati američki ihtiolog, predsjednik Sveučilišta Indiana i jedan od utemeljitelja uglednoga Sveučilišta Stanford, David Starr Jordan (1851.—1931.), u svojoj studiji o rasama koje propadaju zbog preživljavanja »nesposobnih« nije samo tvrdio kako je anglosaksonska rasa superiorna ostalima, nego je tumačio i to da je i siromaštvo uvjerovano genetskim, rasnim momentom.²⁸⁵ Britanski aristokrat, matematičar, filozof i politički aktivist Bertrand Russel, kasniji dobitnik Nobelove nagrade za književnost, pisao je 1927. kako nema nikakve sumnje da su »crnci inferiorniji od bijelaca, ali s obzirom na to da su nenadoknandivi za rad u tropima, njihovo bi istrjebijavanje bilo vrlo nepoželjno.«²⁸⁶ Među pristašama eugeničkog »unaprjeđenja ljudske vrste« pored Churchilla i Russela bili su, primjerice, George Bernard Shaw, Herbert George Wells, John Maynard Keynes i mnogi drugi.²⁸⁷ Gotovo polovica američkih genetičara uključila se u eugenički pokret, a tri četvrtine koledža i sveučilišta imalo je eugeniku kao kolegij.²⁸⁸

²⁸³ Opš. Newton CRANE, *Marriage Laws and Statutory Experiments in Eugenics in the United States, Reprinted from »The Eugenics Review«, April, 1910*, Eugenics Education Society, London, 1910.; Charles A. L. REED, *Marriage and Genetics. Laws of Human Breeding and Applied Eugenics*, The Galton Press Publishers, Cincinnati, Ohio, 1913.; *Eugenics Record Office. Bulletin No. 10: Report of the Committee to Study and to Report on the Best Practical Means of Cutting off the Defective Germ-Plasm in the American Population. II. The Legal, Legislative and Administrative Aspects of Sterilization*, ed. by Harry Laughlin, Secretary of the Committee, New York, February 1914.; M.-Th. NISOT, *La question eugénique dans les divers pays*, passim; A. ŽIVKOVIĆ, *Eugenika i moral*, 73.-78.; D. POLŠEK, »Američka eugenika«, 163.-186.; Paul A. LOMBARDO, »Disability, Eugenics, and the Culture Wars«, *Saint Louis Journal of Health, Law & Policy*, Vol. 2 (57), 2008., 57.-79.; Mary ZIEGLER, »Reinventing Eugenics: Reproductive Choice and Law Reform After the World War II«, *Cardozo Journal of Law & Gender*, Vol. 14 (319), 2008., 319.-350.; ISTA, »Eugenic Feminism: Mental Hygiene, the Woman's Movement, and the Campaign for Eugenic Legal Reform, 1900-1935«, *Harvard Journal of Law and Gender*, Vol. 31, 2008, 212.; J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 97.-98. itd.

²⁸⁴ J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 93.

²⁸⁵ D. S. JORDAN, *The Blood of the Nation. A Study of the Decay of the Races through the Survival of the Unfit*, 4. Ed., American Unitarian Association, Boston, 1906. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnoj adresi: <https://ia600204.us.archive.org/11/items/bloodnationastu04jordgoog/bloodnationastu04jordgoog.pdf>.

²⁸⁶ D. POLŠEK, *Sudbina odabranih. Eugeničko nasljeđe u vrijeme genske tehnologije*, Zagreb, 2004., 80.

²⁸⁷ Opš. Thomas C. LEONARD, »Eugenics and Economics in the Progressive Era«, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 19, No. 5, University of Illinois at Chicago, Fall 2005, 216.; Martin GILBERT, »Churchill and Eugenics«, <http://www.winstonchurchill.org/support/the-churchill-centre/publications/finest-hour-online/594-churchill-and-eugenics>, pristup 17. VIII. 2011.

²⁸⁸ J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 98.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

I američki fizičar srpskoga podrijetla Nikola Tesla odobravao je prisilnu sterilizaciju kriminalaca i mentalno oboljelih osoba te je vjerovao kako će se do 2010. primjena eugenike proširiti do te mjere da će nepoželjne kategorije pučanstva biti uklonjene. U skladu s time bi, prema Tesli, i najvažniji član (američke) vlade bio ministar higijene i tjelesne kulture.²⁸⁹ John D. Rockefeller je 1909. osnovao zakladu kojoj je nadjenulo svoje ime te idućih 20 godina uložio 300 milijuna dolara u promicanje eugenike i kontrole rađanja.²⁹⁰ Od 1901. do 1945. svi američki predsjednici bili su pristaše eugenike, a neki su predlagali masovno kastriranje Nijemaca te uvođenje hitlerovskih metoda sterilizacije kao načina za ograničenje nataliteta u Puerto Ricu.²⁹¹ Zahvaljujući tome, u nacional-socijalističkoj propagandi su napadaji na Hitlerov režim odbijani i time što se je ukazivalo na to da je on u tom pogledu imao preteče i istomišljenike u SAD-u i u drugim (demokratskim) europskim državama, što znači da nacionalsocijalisti zapravo samo idu stopama koje su utrljali Amerikanci.²⁹² Nije to bilo sasvim točno, jer su nacionalsocijalisti imali i njemačke uzore. Tako su, primjerice, njemački autori, pravnik Karl Binding i liječnik Alfred Hoche kod uglednoga nakladnika specijaliziranog za znanstvenu literaturu, objavili 1920. opširnu studiju u kojoj su zastupali gledište da je potrebno ozakoniti mogućnost uništenja »života koji nije vrijedan života«.²⁹³ S druge strane, nacionalsocijalisti su išli i korak dalje od američkih odnosno anglosaksonskih eugeničara — oslanjajući se i na pravne i medicinske zaključke do kojih su došli spomenuti Binding i Hoche — te su provodili program eutanazije kakav nijedna druga zemlja nije imala,²⁹⁴ ali je nacional-socijalistička obrana pozivanjem na američke uzore često puta bila sasvim djelotvorna.

Američki eugeničar i prvi, dugovječni voditelj američkoga *Eugenics Record Office*, Harry Hamilton Laughlin (1880.-1943.) tumačio je kako rasna degeneracija nužno dovodi do socijalne neprilagođenosti, pa su nužne eugeničke mjere protiv slaboumnosti, ludila, kriminalnosti, epilepsije, tuberkuloze, gubavosti, sljepoće, gluhoće, hendikepiranosti i svih drugih oblika »ovisnosti«.²⁹⁵ Laughlin je koncipirao nacrt zakona o sterilizaciji iz eugeničkih razloga, a obilno je sud-

²⁸⁹ J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 99.; Goran MIHELČIĆ, »Nikola Tesla: više mit nego čovjek od krvi i mesa«, *History.info. Povijesni časopis*, 1/2015., br. 2, lipanj 2015., 56.

²⁹⁰ J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 105.

²⁹¹ Isto, 99.

²⁹² M. MANN, *The Dark Side of Democracy*, VII. Opš. Stefan KÜHL, *The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National Socialism*, Oxford University Press, 1994.

²⁹³ K. BINDING, A. HOCHÉ, *Die Freigabe der Vernichtung des lebensunwerten Lebens. Ihr Mass und Ihr Form*, Verlag von Felix Meiner, Leipzig, 1920.

²⁹⁴ Procjenjuje se da je u nacionalsocijalističkoj Njemačkoj između 1939. i kolovoza 1942., kad je Hitler obustavio tu akciju, eutanazirano između 70.000 i 80.000 osoba. (V. POZAIĆ, *Život dostojan života*, 19.-20.; Stéphane COURTOIS, »Das Verbrechen des Kommunismus«, u: *Das Schwarzbuch des Kommunismus*, 26.).

²⁹⁵ M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 82.

jelovao i u ozakonjenju niza eugeničkih mjera u SAD-u. Iako su temelji nacionalsocijalističkomu eugeničkom zakonodavstvu položeni još u doba Weimarske Republike,²⁹⁶ na Laughlinov se je nacrt zakona o sterilizaciji naslanjao i njemački Zakon o sprječavanju rađanja potomaka s nasljednim bolestima (*Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*) iz srpnja 1933., a Laughlin je bio jedan od niza Amerikanaca koji su za svoje eugeničko djelovanje dobili počasne doktore njemačkih sveučilišta u Hitlerovo doba.²⁹⁷

To je doba, naime, označilo početak procvata eugenike (rasne higijene) u Njemačkoj: do 1933. postojao je samo jedan profesor tog učenja, a već 1936. uspostavljene su katedre na deset sveučilišta te mnogi tečajevi, pa je uskoro kolegij rasne higijene postao obvezan za sve studente medicine i srodnih disciplina u Njemačkoj.²⁹⁸ Posebne poticaje dobio je berlinski Institut cara Wilhelma za antropologiju, znanost o ljudskom nasljeđivanju i eugenici, utemeljen 1927. godine. Pored znatne novčane popore koju mu je do 1935. isplaćivala Rockefellerova fondacija, Institutu je i režim posvetio veliku pozornost.²⁹⁹ To je bilo logično, jer darvinizam je vrijedio kao službeni svjetonazor nacionalsocijalističke Njemačke, a rasna borba i sustavno nastojanje da se »popravi« nordijska rasa te osigura supremacija Nijemaca kao najvrjednijeg izdanka te rase (*Vorvolk*) bili su dio državne politike.³⁰⁰ Hitlerovi su sljedbenici znali tvrditi kako nacionalsocijalistička ideologija nije ništa doli »primijenjena biologija«,³⁰¹ a »narodno-politička antropologija« (*völkisch-politische Anthropologie*) postala je jezgrom znanstvenog sustava.³⁰² U skladu s time je takozvanim nirnberškim zakonima iz rujna 1935. godine ozakonjena rasna diskriminacija i zaštita tzv. arijske njemačke rase.³⁰³ Zato

²⁹⁶ Paul WEINDLING, *Health, Race and German Politics Between National Unification and Nazism 1870 — 1933*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.; Anahid S. RICKMANN, »Rassenpflege im völkischen Staat: Vom Verhältniss der Rassenhygiene zur nationalsozialistischen Politik. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktor-Würde der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn, 2002., 22.-46. Disertacija je dostupna na mrežnoj adresi: <http://hss.ulb.uni-bonn.de/2002/0091/0091.pdf>.

²⁹⁷ J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 97.-98., 106. Laughlinov nacrt zakona o sterilizaciji (*Eugenical Sterilization in the United States*) iz 1922. dostupan je na mrežnoj adresi: http://alexwellerstein.com/laughlin/Laughlin_Model_Law.pdf. Spomenuti je njemački zakon dostupan na adresi: <http://www.documentarchiv.de/ns/erbk-nws.html>.

²⁹⁸ J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 107.

²⁹⁹ Opš. Gretchen E. SHAFFT, *From Racism to Genocide. Anthropology in the Third Reich*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, 2004.

³⁰⁰ »Darwinistische Weltanschauung«, u: W. HOFER, *Der Nationalsozialismus*, 32.-33.

³⁰¹ D. POLŠEK, *Sudbina odabranih*, 169.

³⁰² Usp. W. HOFER, *Der Nationalsozialismus*, 98.-100.

³⁰³ Pojmom »nirnberški zakoni« obuhvaćeni su Zakon o državljanstvu Reicha (*Reichsbürgergesetz*), Zakon o zaštiti njemačke krvi i njemačke časti (*Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*) i Zakon o zastavi Reicha (*Reichsflaggengesetz*), s naknadnim provedbenim uredbama i naredbama. Sva tri zakona donesena su jednoglasno i proglašena 15. rujna 1935. godine.

je bilo posve logično da je nacionalsocijalizam bio u snažnoj opreci prema kršćanstvu te se sukobljavao s kršćanskim crkvama, napose Katoličkom.³⁰⁴

Prema nekim procjenama broj osoba koje su iz eugeničkih razloga sterilizirane, primjerice, u skandinavskim državama i u Sjedinjenim Američkim Državama jedva zaostaje za onima koji su sličnu tragičnu sudbinu doživjeli u Hitlerovu Trećem Reichu.³⁰⁵ No, postojale su u demokratskim državama i mjere koje su bile upravljene protiv etničkih i rasnih skupina, bez obzira na stanje duševnog zdravlja njihovih pripadnika. Uz općepoznatu diskriminaciju crnačkoga i hispanskog stanovništva, pojedine su američke savezne države diskriminirale i druge skupine. Zbog bojazni od gospodarske penetracije i rasnoga kvarenja američkog stanovništva, već 1875./76. donesena su prva ograničenja useljavanja azijskog stanovništva, a 1882. uslijedio je *Chinese Exclusion Act*, savezni propis kojim je Kinezima uskraćeno pravo na useljavanje, s obrazloženjem da pred opasnostima »žute pošasti« (*Yellow Peril*) treba očuvati gospodarsku i rasnu nadmoć bjelačkog življa (*white supremacy*).³⁰⁶ Kineze se u rasnom smislu proglašavalo jednakima crnačkom pučanstvu: divljačkima i neizostavno inferiornima.³⁰⁷

William Ripley je uoči Prvoga svjetskog rata u više izdanja objavio studiju o europskim rasama sa sociološkoga gledišta,³⁰⁸ raspravljajući o sociološkoj stratifikaciji i o »urbanoj selekciji«, a mjere kakve su bile primijenjene protiv Kineza Amerika će uskoro u sličnom obliku primijeniti u svom obračunu s novom »orientalnom invazijom« iz Japana, Koreje i Indije.³⁰⁹ Japancima je 1913. u Kaliforniji zabranjeno kupovati nekretnine, pa čak i sklapati ugovore o zakupu ili najmu u trajanju duljem od tri godine. Sedam godina poslije oduzeto im je i to pravo.³¹⁰ Američki je Kongres u svibnju 1921. donio zakon kojim se dopunjuje Imigracijski zakon (*Immigration Act*) iz veljače 1917. te se drastično ograničava pravo useljavanja stranaca (*Emergency Quota Act*).³¹¹ *The New York Times* je otvoreno priznao kako je nova zakonska regulativa motivirana težnjom da se sprije-

³⁰⁴ Niz dokumenata v. u: W. HOFER, *Der Nationalsozialismus*, 127.-166.

³⁰⁵ D. POLŠEK, *Sudbina odabranih*, 84.; J. MUŽIĆ, *Rat protiv čovjeka*, 110.

³⁰⁶ Erika LEE, »The Chinese Are Coming. How Can We Stop Them? Chinese Exclusion and the Origins of American Gatekeeping«, *Asian American Studies Now. A Critical Reader*, Ed. by Jean Yu-wen Shen Wu & Thomas C. Chen, Rutgers University Press, New Brunswick — New Jersey — London, 2010., 143.-148. i d.

³⁰⁷ Isto, 146.

³⁰⁸ William Zebina RIPLEY, *The Races of Europe. A Sociological Study*, New York, 1915. To izdanje Ripleyjeve knjige dostupno je na mrežnoj adresi: <https://ia600400.us.archive.org/12/items/cu31924029874611/cu31924029874611.pdf>.

³⁰⁹ Isto, 149.

³¹⁰ E. S. BOGARDUS, *Uvod u praktičnu sociologiju*, 162.

³¹¹ Faksimil kongresnog zapisnika s tekstom *Emergency Quota Act* iz 1921. dostupan je u digitalnom obliku na mrežnoj stranici: <http://library.uwb.edu/static/usimmigration/42%20stat%205.pdf>. Kongresni zapisnik s tekstom *Immigration Act* iz 1917. nalazi se na adresi: <http://library.uwb.edu/static/USimmigration/39%20stat%20874.pdf>.

či propadanje rase.³¹² Zato Jacobson zaključuje kako pitanje rasne pripadnosti nije bilo uzgredno, nego upravo središnje pitanje europskih useljenika u SAD: ono je utjecalo na njihovo useljenje, smještaj i zaposlenje, a onda i na njihovo društveno i političko organiziranje.³¹³

Problem je vrlo rano izazvao pozornost i hrvatskih publicista, pa je Stjepan Radić pisao o odnosu »slavenstva prema 'žutoj pogibli' i anglosaskoj Americi«,³¹⁴ očito ne naslućujući da će ti propisi pogoditi — između ostalih — i Hrvate odnosno hrvatske useljenike koji su također svrstani u kategoriju rasno inferiornih. Njih (i slavenske useljenike uopće) u Americi se nazivalo pogrdno »hunky«, dok je za Talijane pridržan naziv »guinea«, a i jednima i drugima prepušteni su oni poslovi koji su dotad bili namijenjeni samo Afroamerikancima.³¹⁵ Još 1929. je američki eugeničar Thurman B. Rice u svojoj knjizi *Rasna higijena (Racial Hygiene: A Practical Discussion of Eugenics and Race Culture)* pisao kako »pripadnicima slavenske rase odnosno alpske podrase useljenje treba dopustiti samo iznimno« jer pripadaju inferiornoj rasi, a Amerikanci su već sada suočeni s tolikim njihovim brojem da »tu krv jedva mogu apsorbirati«, pa ih vjerojatno već sada ima više nego što je to za Ameriku dobro.³¹⁶

Na njemačkome jezičnom području, koje je i nakon raspada Austro-Ugarske još zadugo najsnažnije utjecalo na središnju Hrvatsku i tamošnje hrvatske intelektualne krugove, iz dana u dan su se pojavljivale nove rasprave s tom tematikom, sa sličnom terminologijom, a nerijetko i s istim ili sličnim stajalištima. Zajedno s etnologom Richardom Thurnwaldom (1869.—1954.) i psihijatrom Ernstom Rüdinom (1874.—1952.) njemački je fizičar, biolog i eugeničar Alfred Plotetz 1904. objavio prvi svezak časopisa *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie, einschliesslich Rassen- und Gesellschafts-Hygiene (Arhiv za rasnu i društvenu biologiju)*, čime je započela institucionalizacija tzv. rasne higijene u Njemačkoj.³¹⁷ Obilje tema kao i popis suradnika toga lista impresivni su.³¹⁸ Već idu-

³¹² »Eugenists Dread Tainted Aliens«, *The New York Times*, 25. IX. 1921. Članak je dostupan na mrežnoj adresi: <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9803E2DB123EEE3ABC4D51DFBF66838A639EDE> (pristup 7. VIII. 2016.)

³¹³ M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 42.-43.

³¹⁴ S. RADIĆ, *Moderna kolonizacija i Slaveni. Sa 4 zemljopisne karte*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1904., 293.-312.

³¹⁵ Erika LEE, »The Chinese Are Coming«, 148.-149. O tome je u više navrata pisao i hrvatski sociolog Dinko Tomašić. Usp. njegove članke »Američko tržište rada i ideja o superiornosti ljudske rase« (1935.), »Eugenika i rasna teorija« (1937.), »Rasno tumačenje društva« (1940.) itd.

³¹⁶ M. F. JACOBSON, *Whiteness of a Different Colour*, 85.

³¹⁷ Heiner FANGERAU, *Das Standardwerk zur menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene von Erwin Baur, Eugen Fischer und Fritz Lenz im Spiegel der zeitgenössischen Rezensionenliteratur 1921—1941. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Medizin einer Hohen Medizinischen Fakultät der Ruhr-Universität Bochum*, 2000., 17. Disertacija je dostupna na mrežnoj adresi <http://www-brs.ub.ruhr-uni-bochum.de/netahtml/HSS/Diss/FangerauHeiner/diss.pdf>.

³¹⁸ Časopis je izlazio dvomjesečno, a objavljivala ga je nakladnička kuća Verlag für Archiv-Gesellschaft. U elektroničkoj je verziji dostupan na mrežnoj adresi: <https://archive.org/details/archivfrassenu06platgoog>.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

će godine u Berlinu su Ploetz i Thurnwald osnovali *Društvo za rasnu higijenu* (*Gesellschaft für Rassenhygiene*) koje je uskoro dobilo podružnice u više njemačkih gradova.³¹⁹ Glavni pokretač leipziške *Političko-antropološke revije: mjesečnika za društveni i duhovni život naroda* (*Politisch-antropologische Revue: Monatsschrift für das soziale und geistige Leben der Völker*), koja je počela izlaziti 1902. godine, Ludwig Woltmann (1871.—1907.), početkom 20. stoljeća raspravljao je o »političkoj antropologiji« odnosno o ulozi teorije descendencije na politički razvitak naroda i država.³²⁰ Revija je poslije dobila nešto izmijenjen dometak: *Mjesečnik za praktičnu politiku te izobrazbu i odgoj na biološkoj podlozi* (*Monatsschrift für politische Bildung und Erziehung auf biologischer Grundlage*),³²¹ a praktično svi prilozi bavili su se rasnom problematikom, antropologijom i tzv. socijalnom higijenom.

Socijaldemokratski je političar Franz Lütgenau (1857.—1931.) početkom stoljeća objavio knjigu u kojoj se raspravljalo o shvaćanju da je darvinističku teoriju potrebno neposredno primijeniti na državu,³²² a Johannes Unold (1860.—?), koji će iduće godine ući u predsjedništvo Njemačkoga monističkog saveza, 1906. je opširno objašnjavao kako se pojedinac, narodna zajednica i država trebaju organiziranim djelovanjem braniti od neprijateljskih naroda i kultura, dodajući da je najplodonosnije ako narodi i rase više kulture zauzmu zemlje naroda odnosno rasa niže kulture, ali ne radi njihova uništenja, nego tek radi zaposjedanja i gospodarske odnosno kulturne dominacije.³²³ Njegov imenjак, katolički svećenik i teolog, inače dosljedni vegetarijanac Johannes Ude (1874.—1965.), s katoličkih je pozicija vrlo kritički raspravljao o zapanjujućoj sveprisutnosti darvinističkog duha u znanosti i u duhovnome životu uopće. Njegova knjiga o duhovnome utjecaju darvinizma na europski intelektualni život iz 1909. godine jasno dokumentira tezu da je darvinizam sa svojim sociološkim, eugeničkim i drugim izvedenicama, a potom i sa svojim svjetonazorskim implikacijama, u razdoblju prije Prvoga svjetskog rata vrijedio kao učenje koje je preuzelo dominaciju u svjetovnim intelektualnim krugovima u Europi i Sjevernoj Americi.³²⁴

Novе znanstvene spoznaje i novi filozofski smjerovi te umjetničke škole — kako u likovnim umjetnostima, tako i u književnosti — samo su pomagali daljnju ekspanziju tog učenja. Tako je, primjerice, do sličnih zaključaka i posljedica

³¹⁹ H. FANGERAU, *Das Standardwerk zur menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*, 17.-18.

³²⁰ L. WOLTMANN, *Politische Anthropologie. Eine Untersuchung über den Einfluss der Deszendenztheorie auf die Lehre von der politischen Entwicklung der Völker*, Eisanach-Leipzig, 1903.

³²¹ Taj je mjesečnik dostupan na mrežnoj adresi: https://ia902704.us.archive.org/4/items/bub_gb_RXokAQAAIAAJ/bub_gb_RXokAQAAIAAJ.pdf

³²² Franz LÜTGENAU, *Darwin und der Staat*, Verlag von Theod. Thomas, Leipzig, 1905.

³²³ J. UNOLD, *Organische und soziale Lebensgesetze. Ein Betrag zu einer wissenschaftlich begründeten nationalen Erziehung und Lebensgestaltung*, Verlag von Theod. Thomas, Leipzig, 1906., 246.-247.

³²⁴ J. UDE, *Darwinismus und sein Einfluss auf das moderne Geistesleben*, Verlagsbuchhandlung Styria, Graz-Wien, 1909.

vodila rasprava austrijskoga botaničara, mikrobiologa i kulturnog povjesničara Raoula Heinricha Francéa o darvinizmu,³²⁵ a i knjiga njemačkoga filozofa Nicolaija Hartmanna *Temeljna filozofska pitanja biologije (Philosophische Grundfragen der Biologie)*, objavljena 1912., posredno je dodatno legitimirala biologističke koncepcije, tim više što je Hartmann isticao da je u organskome životu sve svrhovito i sve podređeno nagonu za opstankom odnosno održanjem vrste.³²⁶ Njemačka je iz dana u dan postajala sve plodnije tlo za rasna učenja i »rasnu higijenu«: jačanje slavenskih država, borba za širenje kolonijalnih posjeda i potreba svojevrsne mobilizacije nijemstva u njemačkome Reichu i u Austriji tražili su znanstvena, »rasna« opravdanja i legitimacije, pa su se množili časopisi, knjige i autori koji su o tome pisali.

U Leipzigu je 1914. u velikoj nakladi objelodanjena knjiga *Kultura i rasa* Franza Boasa,³²⁷ a njemački liječnici, genetičari i eugeničari Erwin Baur, Eugen Fischer i Fritz Lenz u Münchenu su 1921. objavili opširnu, dvosveščanu studiju o ljudskome nasljeđivanju i rasnoj higijeni, koja je 1923. izašla u dopunjenom izdanju.³²⁸ Knjiga je izazvala veliku pozornost u Njemačkoj, ali i uopće u Europi: objavljena je u seriji dopunjavanih izdanja, a od 1921. do 1944. doživjela je više od 320 recenzija i prikaza.³²⁹ Djelo autorskoga trojca u velikoj je mjeri utjecalo i na Hitlera i njegove rasne odnosno rasističke poglede, a predstavljalo je jedan od najvažnijih teorijskih pogleda nacionalsocijalističke rasne higijene i rasnoga zakonodavstva.³³⁰ Dvije godine poslije i Walter Scheidt je u istome gradu i kod istog nakladnika objavio vrlo opširan priručnik o rasnome učenju.³³¹ Knjižar Julius Friedrich Lehman (1864.—1935.) i inače se je pojavljivao kao nakladnik medicinskoga štiva, a bio je suutemeljitelj *Društva za rasnu higijenu* (München) te je 1914. postao članom i perovođom *Njemačkoga društva za rasnu higijenu (Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene)*.³³²

³²⁵ R. H. FRANCÉ: *Der heutige Stand der Darwin'schen Fragen. Eine Wertung der neuen Tatsachen und Anschauungen*, Verlag von Theod. Thomas, Leipzig, 1907.

³²⁶ N. HARTMANN, *Philosophische Grundfragen der Biologie*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1912., 87.-88. i d.

³²⁷ F. BOAS, *Kultur und Rasse*, Verlag von Veit & Comp., Leipzig, 1914. U predgovoru je posebno istaknuto da je posrijedi manjim dijelom prerađeno prvo izdanje knjige *The Mind of Primitive Man* koju je pisac objavio tri godine prije u SAD-u.

³²⁸ E. BAUR, E. FISCHER, F. LENZ, *Grundriss der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*, J. F. Lehmanns Verlag, München, 1923. Knjiga je u digitalnom obliku dostupna na mrežnim adresama <https://ia802307.us.archive.org/7/items/Baur-Erwin-und-Fischer-Eugen-und-Lenz-Fritz-Grundrisse-1/BaurErwinUndFischerEugenUndLenzFritz-GrundrissDerMenschlichenErblichkeitslehreUndRassenhygiene-Band11921569S.Scan.pdf> odnosno <https://archive.org/details/grundrissdemens02bauruoft>.

³²⁹ H. FANGERAU, *Das Standardwerk zur menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*, 11., 34., 39. Disertacija sadrži obilje podataka o Bauru, Fischeru i Lutzu te njihovim karijerama u doba nacionalsocijalizma, kao i o rasnoj higijeni u tom razdoblju.

³³⁰ Isto, 22., 38.

³³¹ W. SCHEIDT, *Allgemeine Rassenkunde. Als Einführung in das Studium der Menschenrassen*, J. F. Lehmanns Verlag, München, 1925.

U Berlinu je između 1925. i 1927. u šest svezaka objavljen *Priručnik socijalne higijene i zdravstvene skrbi* koji nije bio tek iznimno ambiciozno zamišljen javnozdravstveni priručnik, nego je, makar na sasvim odmjeren način, htio pokazati da su i psihičke bolesti često somatskog podrijetla, pa su slijedom toga i rasno uvjetovane, što bi dakle trebalo imati na umu pri formuliranju rasnohigijenske politike.³³³ Njemački Židov naglašene cionističke orijentacije, Fritz Kahn, u svojoj je knjizi *Die Juden als Rasse und Kulturvolk* (*Židovi kao rasa i kulturni narod*) tumačio da rasu treba njegovati (*züchten*) s pomnjom kako ne bi došlo do njezina kvarenja, izobličenja ili degeneracije, a samo briga oko toga dovela je do nastanka »plemenitih rasa«.³³⁴ Knjiga je slala poruku sličnu onima koje su propovijedale skrb za »čistoću« i napredak »nordijske rase«. Koju godinu poslije, 1927., katolički moralni teolog i urednik časopisa *Caritas* u Freiburgu, Joseph Mayer, objavio je knjigu u kojoj se založio za sterilizaciju duševnih bolesnika, uspoređujući te osobe sa životinjama i objašnjavajući zašto im se, koliko radi njihova dobra toliko i zbog opasnosti za rasu, ne bi smjelo dopustiti da imaju potomstvo.³³⁵ Mayerova je knjiga izišla s biskupskim imprimaturom — što se poslije posebno često isticalo — a slične teze u to su doba dolazile i iz evangeličkih redova.³³⁶ Iako je eugenika od 1920. dobila i institucionalne oblike u državnoj upravi još prije dolaska nacionalsocijalista na vlast, u Njemačkoj su se pojavljivali kritički osvrti na tromost vlasti Weimarske Republike glede rasne higijene i eugenike, pa se isticalo kako su nordijske zemlje poput Švedske i Norveške u tome daleko odmaknule.³³⁷ Nisu te pritužbe i optužbe bile neosnovane: u nordijskim je zemljama eugenika nakon Prvoga svjetskog rata doživjela silan procvat.

Drugim riječima, u drugoj polovici 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća bilo je teško zamisliti bilo kakav putopis, antropološku, etnološku ili etnografsku studiju, a kamoli političku ili sociološku rasprava u kojoj se ne bi barem uzgred dotaknuli rasna problematika, rasno pitanje i eugenika. Bilo je zato nemoguće da se te teme ne preliju u hrvatski javni život. Iako je bilo i starijih liječnika koji su vrlo rano prigrlili niz eugeničkih ideja — u takve pripada, primjerice, gradski fizik u Brodu na Savi i u Križevcima Fran Srećko Gundrum Oriovčanin (1856.—1919.)³³⁸ — i u Hrvatskoj će interes za eugeniku pokazivati u prvom re-

³³² H. FANGERAU, *Das Standardwerk zur menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*, 32.-37.

³³³ *Handbuch der sozialen Hygiene und Gesundheitsfürsorge. Fünfter Band: Soziale Physiologie und Pathologie*, Ed. A. Gottstein et al., Julius Springer Verlag, Berlin, 1927., 751. i dr.

³³⁴ F. KAHN, *Die Juden als Rasse und Kulturvolk*, 19.-20.

³³⁵ J. MAYER, *Gesetzliche Unfruchtbarmachung der Geisteskranker*, Herder Verlag, Freiburg, 1927.

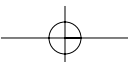
³³⁶ Usp. <http://www.theologie.de/euthanasie.htm#Eugenik>, pristup 20. IX. 2016.

³³⁷ H. FANGERAU, *Das Standardwerk zur menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*, 140.

³³⁸ O Gundrumovim eugeničkim pogledima opš. Martin KUHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini i njezin utjecaj na javnost u razdoblju od 1859. do 1945.* Disertacija obranjena na Odsjeku za povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2015., 18.-26.

du pristaše evolucionizma, dakle mahom protuklerikalni, naprednjački krugovi, a ponajviše zagovornici jugoslavenske ideologije koji su izvorno lingvističku tezu o jedinstvenome jugoslavenskom narodu htjeli nadograditi i dokazivanjem o krvnoj odnosno rasnoj povezanosti pripadnika tzv. troplemenog naroda. Njihov je eugenički zanos korespondirao s onim koji je preplavio Europu (i Ameriku), a ta je jugoslavenska ideologija dijelom i zbog takve svoje naprednjačke, protuklerikalne i rasističke formulacije — a ne samo zbog geopolitičkih i gospodarskih razloga — nailazila na simpatije u nekim utjecajnim europskim političkim krugovima.

3. Odjeci rasnog učenja u hrvatskim zemljama na prijelazu 19. u 20. stoljeće

Hrvati i Srbi. Jedan se jezik govori u Hrvatskoj, Slavoniji, Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Istri, pa i u južnoj Ugarskoj, kao što i u Srbiji, Staroj Srbiji, Crnoj Gori i u dijelu Macedonije. Jedan se jezik govori i narod je jedne krvi.

Milan Marjanović (1904.)³³⁹

Velika je tajna moć krvi i jezika.

Niko Županić (1915.)³⁴⁰

Kao ni kod drugih europskih naroda, ni u srednjovjekovnim izvorima za povijest Hrvata nema naznaka ni podloge za rasno shvaćanje društvenog razvitka. Na nj ne upućuje ni sintagma »vladari narodne krvi« koju će naslijediti i popularizirati kasnija romantična historiografija i hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća, a jednako tako ni nerijetko istoznačni pojmovi »hrvatski jezik«, »hrvatski rod« ili »hrvatski narod« koji označuju tek etničku, a ne i rasnu pripadnost. Svijest o njoj bila je posljedica jezične povezanosti i plod pučkih tradicija u kojima je živjela stara predaja o pripadnosti istome narodu i istome kraljevstvu, o čemu su svjedočili i razmjerno brojni sačuvani povijesni izvori, od kamenih spomenika do pisanih dokumenata.

I srednjovjekovno je narodno pjesništvo ostavilo mnoštvo primjera o postojanju rodoljubnog osjećaja i svijesti o pripadnosti »široj, sasvim određenoj etničkoj pripadnosti«.³⁴¹ U jednoj od najstarijih sačuvanih hrvatskih duhovnih pjesama pripadnost zajednici izražava se krvnim srodstvom i ogleda se već u prvo-me stihu: »Tu mislimo, bratja ča smo...«³⁴² To pozivanje na »bratstvo« i na srodnost izviralo je i iz biblijskog učenja: židovski narod — čiju je povijest i tradiciju kršćanstvo širilo po Europi — prema Bibliji je narod koji je krvno povezan: potječe od istoga praoca, a razgranat je u dvanaest (odnosno trinaest) plemena.

³³⁹ M. MARJANOVIĆ, »Za što sam Hrvat«, Dubrovnik, 1904., u: *Milan Marjanović: Izabrana djela*. Prir. Vinko Brešić, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., 405.-406.

³⁴⁰ N. ŽUPANIĆ, »O Slovincima. Sa uvodom od Ivana Meštrovića«, *Jugoslavenska biblioteka*, sv. 6, New York, 1915., 6.

³⁴¹ Rafo BOGIŠIĆ, »O nekim društvenim odnosima i vidicima Petra Zoranića«, u: *Petar Zoranić i njegovo doba. Posebno izdanje časopisa 'Zadarska revija' u povodu 400-godišnjice prvog izdanja romana 'Planine'*, *Zadarska revija*, 18/1969., br. 5, Zadar, rujan-listopad 1969., 399. Drugačije i s manjkavim uvidom u hrvatsku književnu i povijesnu baštinu npr.: John V. A. FINE, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, The University of Michigan Press, 2006.

³⁴² Josip VAJS, »Starohrvatske duhovne pjesme«, *Starine*, knj. XXXI, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1905., 269.-271.

I zato je bilo posve logično da je sličan uzorak bio primjenljiv i na druge narode. Kod slavenskih se naroda tako javljaju legende o trojici braće koji su se zvali Čeh, Leh i Meh odnosno Čeh, Leh i Rus, koju su kod Hrvata zabilježili Mavro Orbini (kojemu su poznata braća Čeh i Leh),³⁴³ odnosno Ljudevit Gaj, a znaju za njih i neki drugi autori.³⁴⁴

Ljetopis popa Dukljanina ili Hrvatska kronika na samome početku govori o Gotima koji su »pleme divlje i neukrotivo, prvaci kojega su bila tri brata, sinovi kralja Senulada, imena kojih su ova: prvi je bio Brus, drugi Totila, a treći Ostroilo«. ³⁴⁵ Na krvnu srodnost kao podlogu i hrvatske etničke pripadnosti upućivao je i zapis bizantskoga cara Konstantina Porfirogeneta u jednome od najvažnijih izvora za staru hrvatsku povijest: on je u svome spisu *De administrando imperio* pisao o sedam hrvatskih plemena koja su se doselila u današnju svoju domovinu pod vodstvom petorice braće i dviju sestara, a Toma Arhidakon u svojoj *Historia salonitana* spominjao je »septum vel octo tribus nobilium« odnosno sedam ili osam *plemenitih* plemena Lingona koji su iz Poljske pod Totilom došli u Hrvatsku i tu se nastanili.³⁴⁶ Tu predaju, kao i onu o dvanaest hrvatskih plemena čiji su predstavnici 1102. navodno sklopili ugovor s ugarskim kraljem Kolomanom, u svoju je hrvatsku povijest 1667. unio Ivan Lučić,³⁴⁷ a ponovio, primjerice, i Pavao Ritter Vitezović u svome spisu *Oživjela Hrvatska (Croatia redi-viva)* iz 1700. godine.³⁴⁸ Kad se pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća zaredaju studije o podrijetlu Hrvata i o nastanku hrvatske države — sve odreda studije motivirane političkom borbom za ujedinjenje hrvatskih zemalja i učvršćenje nji-

³⁴³ M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, Golden marketing, Narodne novine, Zagreb, 1999., 110.-114. Izvornik Orbinijeva djela *Il regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni historia*, Pesaro, 1601. u digitalnom je obliku dostupan na mrežnoj stranici: <https://ia800300.us.archive.org/5/items/ilregnodeglislav00orbi/ilregnodeglislav00orbi.pdf>.

³⁴⁴ Opš. Tomo MARETIĆ, *Slaveni u davnini*, Matica hrvatska, Zagreb, 1898., 26.-27.; Stjepan KRIZIN SAKAČ, »Krapina, Kijev, Ararat. Krapinska, kijevska i armenska priča o trojici braće i jednoj sestri (Pogled u život Hrvata VII. vijeka)«, *Život*, 21/1940., br. 3-4, Zagreb, ožujak — travanj 1940., 129.-149.

³⁴⁵ Prema prijevodu Ivana Črnčića. Usp. Ivan MUŽIĆ, *Hrvatska kronika 547.-1089.* IV. dop. izd., Matica hrvatska Split, Split, 2001., 106., 177.

³⁴⁶ TOMA ARHIDAKON: *Historia Salonitana: Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Prir. Mirjana Matijević Sokol, Književni krug, Split, 2003., 32.-33.

³⁴⁷ I. LUČIĆ, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, Latina et Graeca, VPA, Zagreb, 1986., 132.

³⁴⁸ P. RITTER VITEZOVIĆ, *Oživjela Hrvatska*, Golden marketing, Narodne novine, Zagreb, 1997., 82., 83. Zanimljivo je da je sintagmu »septum vel octo tribus nobilium« prevoditelj Zlatko Pleše preveo kao »sedam ili osam odličnih plemena«. Slično je postupila Olga Perić u prijevodu spomenutoga kritičkog izdanja djela Tome Arhidakona: »sedam ili osam uglednih plemena«. Nejasno je jesu li na ta rješenja prevoditelje ponukali donekle shvatljivi jezični i stilski razlozi (odnosno izbjegavanje ponavljanja sličnih riječi), ili su pritom na umu imali i što drugo. Što se same predaje tiče, Milan Šufflay je smatrao kako je »savez dvanaest plemena« zapravo »specifična tvorevina hrvatske plemenske svijesti i s njom skopčanog praplemstva« koja se javlja iza 1350. godine, ali nije previdao da je posrijedi vjerojatni izdanak »biblijske snage ovoga broja, zapravo temeljnog broja akadsko-asirskog seksagezimalnog sistema« koji je bio »važan (...) na čitavom Jadranu.« (M. ŠUFFLAY, *Srbi i Arbanasi (Njihova simbioza u srednjem vijeku)*. S predgovorom St. Stanojevića, prof. Univerziteta u Beogradu, Izdanje Seminara za arbanasku filologiju, Beograd, 1925., 54., 57.)

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

hove autonomije u Austro-Ugarskoj — te predaje i legende dobit će novi život, a samo površan i neupućen promatrač može ih svrstati u odjeke europskoga rasnog učenja.

Hrvatski pjesnik i »otac hrvatske književnosti« Marko Marulić (1450.—1524.) svjestan je svoga hrvatstva i onda kad cijelu kršćansku Europu poziva na obranu od Osmanlija, ali ga s tom Europom vežu kršćanska tradicija i vjera, ne i rasna povezanost ili neki rasni otklon od Osmanlija. O tome on ne zna više od onoga što nalazi u Bibliji. Pisac prvoga hrvatskog romana, Petar Zoranić (1508.—1569.), naglašeno je svjestan svoga hrvatstva u etničkome smislu i, štoviše, kudi svoje sunarodnjake zbog zapostavljanja hrvatskog jezika,³⁴⁹ ali nema ni traga tomu da bi Hrvate smatrao zasebnom, od susjeda različitom rasom. Fra Filip Grabovac (1697. ili 1698.—1749.) u svome *Cvitu razgovora* pripovijeda o Noi i njegovim sinovima: »Noe svojim sinovom razdili kraje svita, to jest Šemu dade Ažiju, Kamu Afriku, a Jafetu Europu, i on s njime osta. Šem stade graditi Jeruzolim. Od Kama izajdoše puci kananejski. Jafet sagradi Viterbo i druge mnoge gradove po Taliji...«³⁵⁰ No, pri opisu »naroda kako zemlju naplodiše i po svitu razajdoše se posli potopa.«³⁵¹ Grabovac ne pravi vrijednosnu niti »rasnu« razliku. Ni njegovi sunarodnjaci, ako su mu srcu najbliži, nisu bolji ni vrjedniji od drugih naroda: »Rvati su ljudi srditi, / ma su i milostivi; / jesu nenavidljivi, / ma ne biše [biže] od bludnosti; / jesu puni kara, / na lipu ti svaka stvara.«³⁵²

Određeni zaokret u tom smislu, međutim, donekle predstavlja pojava slavenske ideje. U nedostatku povijesne predaje i povijesnih spomenika koji bi govorili o slavenskome jedinstvu, ona se oslanjala na romantične teze suvremene slavistike i predodžbe o jezičkome i krvnom jedinstvu slavenskih »plemena«. U začetnike slavenske ideje obično se ubrajaju kronika odnosno ljetopis kijevskoga monaha Nestora (1056.—1114.) te djela čeških i poljskih ljetopisaca iz 13. stoljeća. Osloncem na stare inozemne, mahom crkvene izvore, u kojima se o pučanstvu na istočnoj obali Jadrana općenito govori kao o »Slavenima«, »Sklavinima« i sl., ta će mutna slavenska ideja pod dojmom osmanskih osvajanja u 15. i 16. stoljeću naći velika odjeka napose među hrvatskim piscima iz toga i kasnijeg doba, odreda katoličkim svećenicima. Osjećaj ugroženosti pred jačim neprijateljima, začinjen predodžbama preuzetima u mahom inozemnim katoličkim školama i visokim učilištima te crkveno-vjerski ciljevi i politika Katoličke crkve, potaknuli su hrvatske pisce poput dominikanca Vinka Pribojevića (sredina 15. st. — nakon 1532.), benediktinca Mavre Orbinija (sredina 16. st. — 1614.) i drugih,

³⁴⁹ P. ZORANIĆ, *Planine*. Tekst s tumačem i rječnikom priredio Vjekoslav Štefanić. Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1942., 170.-172.; Nikica KOLUMBIĆ, »Najrodoljubivije djelo hrvatske renesanse«, u: *Petar Zoranić i njegovo doba*, 409.

³⁵⁰ F. GRABOVAC, *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1951., 180.

³⁵¹ Isto, 191.-194. i d.

³⁵² Isto, 199.

da prihvate slavensku misao kao okvir za afirmaciju njihova zavičaja i domovine. Zato se u Pribojevićevu govoru *O podrijetlu i slavi Slavena* (1532.), Orbinijevu djelu *Kraljevstvo Slavena* (1601.) i sličnim mitološkim spisima (ili političkim programima, poput onih Jurja Križanića iz 17. stoljeća) vrlo često spominju sintagme »slavenski rod«, »slavenska krv« i slično. I franjevac Andrija Kačić Miošić (1704.—1760.) svojim će *Razgovorom ugodnim* pridonijeti širenju ideje o krvnoj povezanosti slavenskih naroda.³⁵³ Orbini, štoviše, već u prvoj rečenice posvete svoga djela slavi »čistoću krvi« (*la chiarezza del sangue*) Andrije Bobaljevića i njegovih predaka.³⁵⁴

No, te sintagme — koliko god će poslije pomoći da se na njih u prvoj polovici 19. stoljeća nacijepi »ilirstvo«, a onda se s razvitkom slavistike razgranaju i razjačaju slavenska odnosno jugoslavenska misao — nisu imale rasnu dimenziju u smislu u kojem se rasa shvaća u rasnome učenju diljem Europe od sredine 18. stoljeća. Ne može se nju pronaći ni u Križanićevim opomenama — koje su se, uostalom, oslanjale na starozavjetne zapovijedi Židovima — kako bi bilo najbolje izbjeći »inorodna vjenčanja«. Njih bi, smatra taj hrvatski svećenik zadojen idejom slavenskoga bratstva, trebalo »zabraniti vječnim, neoskrvnjivim zakonodavstvom« jer »s tuđom nevjestom dolaze u narod tuđinci svakoga staleža i reda, koji nisu rođeni ni na kakovo naše dobro, već uvijek na gubitak i na štetu«. ³⁵⁵ Na prvi se pogled, doduše, čini da Križanić nabraja samo primjere vladarskih vjenčanja od kojih je Slavenima svako »donijelo zlosretne pregorke uvrede, sramote i razaranja«, ³⁵⁶ ali da ne misli samo na vladare ili na najviše plemstvo, jasno proizlazi iz njegove opće poruke i preporuke: »Najbolje bi nama Slavenima bilo nemati nikakove trgovine, ni pogodbi, ni ugovora, i naprosto nikakovih poznanstava i druženja s tuđincima.« ³⁵⁷

Baš zato što ni kao riječ niti kao pojam nije postojala u djelima hrvatskih pisaca i javnih radnika, starija hrvatska historiografska literatura, literarno-politički spisi i rječnici hrvatskog jezika uopće ne poznaju pojam odnosno riječ »rasa« niti neku njezinu zamjenbenicu shvaćenu makar i u širem značenju. Njih nema u peterojezičnome rječniku Fausta Vrančića iz 1595. godine, ³⁵⁸ rukopisnom rječniku Bartola Kašića s početka 16. stoljeća, ³⁵⁹ niti u trojezičnome Mikaljinu rječni-

³⁵³ A. KAČIĆ MIOŠIĆ, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga, [u] komu se ukazuje početak i svrha kralja slovinski, koji puno godišta vladaše svim slovinskim državam, s različitim pismam od kralja, bana i slovinski vitefzovla, izvađen od različiti knjiga talijanski i složen u jezik slovinski*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1964.

³⁵⁴ M. ORBINI, *Il regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni historia*, nepagin. Zanimljivo je primijetiti da je hrvatski prijevod Orbinijeva djela iz pera Snježane Husić, objavljen 1999. u nakladi Golden marketinga i Narodnih novina, spomenutu sintagmu ponudio čitateljima u obliku »odličan rod«.

³⁵⁵ J. KRIŽANIĆ, *Politika*, Golden marketing, Narodne novine, Zagreb, 1997., 234.

³⁵⁶ Isto, 234.-239.

³⁵⁷ Isto, 234.

³⁵⁸ F. VRANČIĆ, *Dictionarium quinque nobiissimarum Europae linguarum, latinae, italiicae, germanicae, dalmaticae, et ungaricae*, Venetis, 1595.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

ku iz 1649. godine.³⁶⁰ *Dikcionar* Jurja Habelića iz 1670. također nema riječi »rasa«,³⁶¹ kao ni *Dizionario italiano, latino, illirico* Ardelija Della Belle iz 1785. godine.³⁶² Tu riječ ne navode ni Andrija Jambrešić i Franjo Sušnik u svome rječniku iz 1742.,³⁶³ a ni Belostenec 1790. u *Gazophylaciumu*.³⁶⁴ Nema je ni u trodijelnome i trojezičnom rječniku Joakima Stullija iz 1801.—1810. godine, najvećem rječniku starije hrvatske leksikografije koji ima ukupno 4721 stranicu.³⁶⁵ Ni Voltićev *Ricsoslovnik* iz 1803. ne poznaje riječ »rasa«,³⁶⁶ a nje nema ni u Broz-Ivekovićevu rječniku hrvatskoga iz 1901. godine,³⁶⁷ pa čak ni u Akademijinu *Rječniku hrvatskoga ili srpskog jezika*.³⁶⁸ Ne poznaje je ni Filipovićev hrvatsko-njemački rječnik iz 1875. godine,³⁶⁹ ali ako je nije zabilježio u hrvatskome, ona je Filipoviću ipak poznata iz njemačkoga, pa je on njemačku riječ »Race« (u obliku koji odaje njezino francusko podrijetlo) 1870. godine preveo kao »traga, pasmina, pleme, bagra«.³⁷⁰

Sve to pokazuje da se »rasa« kao riječ i pojam, kao što je spomenuto, u hrvatskome kulturnom prostoru počinje sramežljivo pojavljivati u drugoj polovici 19. stoljeća, očito pod utjecajem iz zapadne i srednje Europe. Odvija se taj proces pod dojmom i u svjetlu sve raširenijih slavističkih istraživanja i hipoteza o postojanju europskih rasa podijeljenih u jezične skupine i determiniranih upravo po jezičnome kriteriju, a svoju će naglu ekspanziju doživjeti na prijelazu iz

³⁵⁹ Bartol KAŠIĆ SI, *Hrvatsko-talijanski rječnik s konverzacijskim priručnikom*. Prema rukopisu RKP 194 priredio Vladimir Horvat, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1999.

³⁶⁰ J. MIKALJA, *Blago jezika Slovinskoga ili Slovnik u komu izovarajuse rjeci slovinske latinski i diački*, Laureto — Ancona, 1649.—1651. Pretisak: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2011.

³⁶¹ Juraj HABDELIĆ, *Dictionar ili Réchi szlovenszke z vexega ukup zebrane, v red posztaulyene, i diachkemi zlahkotene*. Stampano u Nemskom Gradcu, pri Odvetku Widmanstadiussa, 1670. Pretisak: Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1989.

³⁶² A. DELLA BELLA, *Dizionario italiano, latino, illirico, cui si permettono alcuni avvertimenti per iscrivere, e con facilità maggiore leggere le voci illiriche, scritte con caratteri italiani, ed anche una breve grammatica per apprendere con proprieta la lingua illirica*, Venecija, 1728.

³⁶³ A. JAMBREŠIĆ, *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica er hungarica locuples in usum potissimum studiosae juventutis*, Zagreb, 1742. Pretisak: Zavod za hrvatski jezik, Zagreb, 1992.

³⁶⁴ Joannis BELLOSTENECZ, *Gazophylacium seu latino-illirycorum onomatum aerarium, selectoribus synonymis, phraseologiis, verborum constructionibus, metaphors, adagiis, abundantissime locupletatum*, Zagrabiae, 1790.

³⁶⁵ J. STULLI, *Lexicon latino-italico-illiricum* (Budim, 1801.); *Rječoslozje iliričko-italijansko-latinsko* (Dubrovnik, 1806.), *Vocabolario italiano-illirico-latino* (Dubrovnik, 1810.).

³⁶⁶ Jose VOLTIGGI [Josip VOLTIĆ], *Ricsoslovnik (Vocabulario — Wörterbuch) illiriskoga, italianskoga i nimacskoga jezika s jednom pridpostavljenom grammatikom illi pismenstvom*, Beč, 1803.

³⁶⁷ Franjo IVEKOVIĆ — Ivan BROZ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, sv. II. P — Ž, Zagreb, 1901.

³⁶⁸ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Dio XIII: Rajčetić — Riječ*, Zagreb, 1953.

³⁶⁹ Ivan FILIPOVIĆ, *Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika — Neues Wörterbuch der kroatischen und deutschen Sprache*. II. Hrvatsko-njemački dio, Naklada knjižare L. Hartmanna, Zagreb, 1875.

³⁷⁰ I. FILIPOVIĆ, *Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika — Neues Wörterbuch der kroatischen und deutschen Sprache*. I. Njemačko-hrvatski dio, sv. 2., Naklada knjižare L. Hartmanna, Zagreb, 1870., 164.

19. u 20. stoljeće, kad će postati malne svakodnevnom poputbinom osobito onih intelektualnih i političkih krugova u Hrvata koji su držali do slavenstva, južno-slavenstva, jugoslavenstva i srbohrvatstva.

A dok su te slavenske, južnoslavenske, jugoslavenske i srbohrvatske koncepcije imale potrebe tražiti uporište i legitimaciju u tako shvaćenim rasama i rasnom učenju, ono je pristašama »samohrvatske« odnosno hrvatske nacionalističke koncepcije trajno ostalo nepotrebno i strano. Ona je svoje ishodište i svoje opravdanje tražila u hrvatskoj povijesti, prirodnom pravu hrvatskog naroda na ujedinjenje i državu te u hrvatskome državnom pravu koje je bilo brana prvotno mađarskim i austrijskim pretenzijama, a kasnije i ideologiji tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva. To je, između ostaloga, bio jedan od glavnih razloga zbog kojih su ideolozi i protagonisti jugoslavenskih koncepcija pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća snažno i sustavno napadali svako pozivanje na hrvatsko državno pravo, suprotstavljajući mu »narodno načelo« formulirano na navodnoj istosti hrvatskoga i srpskog jezika te vješto prikazano kao tobožnji izdanak prirodno-pravnog učenja. Kao što ćemo vidjeti, time osobito obiluju tekstovi koje su pred kraj 19. stoljeća počeli objavljivati oni hrvatski i srpski autori koji će uskoro postati perjanice naprednjačkoga pokreta i Hrvatsko-srpske koalicije.

Jedan od utemeljitelja Stranke prava, Eugen Kvaternik, znao je, doduše, u komunikaciji sa stranim diplomatima i političarima ponekad, vrlo rijetko, upotrijebiti riječ »rasa«, ali je očito kako je to činio pod dojmom inozemnoga štiva i s nakanom da strani sugovornik shvati na što cilja. Slično tomu, opsežna objavljena korespondencija između đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera i kanonika Franje Račkoga obiluje slavenstvom, »našinstvom«, krvnom povezanošću »jednorodne« (nekad slavenske, još češće južnoslavenske) braće, ali se riječ »rasa« praktično uopće ne spominje, osim kad se Rački u svibnju 1884. potuži biskupu, da neki papinski postupci sugeriraju kako Sveta Stolica Hrvate odnosno Slavene smatra »inferiornom rasom«.³⁷¹ No kad se Strossmayer dopisuje s engleskim političarom Williamom Ewartom Gladstoneom,³⁷² onda u njegovim pismima pored slavenstva nalazimo i »rasu«: »arapska rasa« je, piše on 1. listopada 1876., posvuda ostavljala tragove svoje duhovne djelatnosti, dok je »turkomanska rasa potpuno nesposobna« odnosno »znade samo razarati i pustošiti, ne i graditi«.³⁷³ Turci su, kaže biskup 24. listopada 1876., »kao i sve orijentalne rase, podmukli i lukavi«, odnosno »ti Azijati i Afrikanci ljući su i okrutniji od hijena«.³⁷⁴

Iako je u spisima pravaških prvaka takav animozitet prema Turskoj nezamisliv, i Eugen Kvaternik će se u komunikaciji sa strancima poslužiti terminologi-

³⁷¹ Korespondencija Rački — Strossmayer. O stogodišnjici rođenja Franje Račkoga izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Uredio Ferdo Šišić, sv. III., Zagreb, 1930., 122.

³⁷² Pisma je u prilogu svoje poznate knjige objavio Robert William SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin, 1913., 589.-630.

³⁷³ Isto, 593.

³⁷⁴ Isto, 598.-599.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

jom koja je njima uobičajena. Pritom ne valja smetnuti s uma da je on, osobito u prvom razdoblju svoje političke djelatnosti i ranoj fazi svojih diplomatskih pokušaja u europskim prijestolnicama, također naglašavao hrvatsku pripadnost Slavenstvu, što je kod drugih pravaških vođa, a osobito kod Ante Starčevića, bilo isključeno. Tako, primjerice, Kvaternik u pismu Nikoli Tommaseu od 22. travnja 1860. piše kako Francuzi »na sramotu zapadne civilizacije i latinske rase« ignori-
 raju hrvatsko pitanje, a da Hrvati ne žele biti »izdajice svoje slavenske rase«. ³⁷⁵ Slično tomu, u pismu grofu Rechbergu od 12. srpnja 1860. Kvaternik je pisao: »Ovo će se političko oblikovanje Rumunjske izvesti to lakše što je Ugarska podijeljena već od 1849, a pojam narodnosti posvetit će taj čin, odobrit će ga načela moderne Evrope; latinska pak rasa neće moći podupirati nelatinske Mađare protiv težnji latinskih Rumunja.« ³⁷⁶ Osnovni termin kojega se Kvaternik drži u svojoj političkoj i diplomatskoj aktivnosti jest »narod« ili »narodnost«: hrvatski, mađarski, rumunjski ili talijanski, svejedno: njegovi su spisi prepuni zazivanja »načela narodnosti« i prava hrvatskoga naroda na slobodu i državnu neovisnost. Zato je više nego očito da njegov termin »rasa« u prvome redu narod, a tek uzgredno i rjeđe jezična skupina, nikad neka skupina definirana antropološko-biološkim kriterijima.

Mirjana Gross, međutim, kao da misli drugačije, jer tvrdi da je Kvaternik — »za razliku od Starčevića koji je pisao da zapravo više nema mnogo 'čiste' hrvatske krvi« — tvrdio »da na hrvatsko ime ima pravo samo onaj u čijim žilama teče krv petero braće i dviju sestara koji su doveli Hrvate u domovinu i položili temelj njihovoj narodnosti i državnosti.« ³⁷⁷ Tvrdnja je višestruko pogrešna i plod je začudujuće površna čitanja kako Starčevićevih, tako i Kvaternikovih spisa. Prvo, protivno ocjeni M. Gross, Starčević uopće nije pisao kako »zapravo više nema mnogo 'čiste' hrvatske krvi«, nego je pisao da »o *nijednom* Hrvatu nemože se reći, da neima kervi n. p. rimske, ili gerčke, ili koje barbarske«, a odmah potom je izrijekom kazao kako se može reći, »da danas *neima nigde* same i čiste kervi Hervatah iz VII. vieka, kako ni one od niednoga naroda iz onoga doba« [sva ist. T. J.]. To nije isto što i »nema mnogo«. Između »nema mnogo« i »neima« (uopće), bjelodana je bitna razlika koju nije uputno previdati, jer se čitatelj može upitati i o manje vidljivim razlozima tog previdanja. S druge strane, u raspravi o toj temi također nije preporučljivo služiti se istrgnutim rečenicama i konstrukcijama. Kvaternik je, naime, vrlo često i u raznim zgodama pisao o Hrvatima kao Slavenima, pa je spominjao i »našu slavensku narodnost kao etnografski pojam«, ističući kako »bijasmo i još jesmo i 'slavenska država' i slavenski narod«. ³⁷⁸ Znao

³⁷⁵ E. KVATERNIK, *Politički spisi. Rasprave, govori, članci, memorandumi, pisma*. Priir. Ljerka Kuntić, Znanje, Zagreb, 1971., 91., 93.

³⁷⁶ Isto, 172.

³⁷⁷ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973., 160.

³⁷⁸ E. KVATERNIK, »Historijsko-diplomatski odnošaj Kraljevine Hrvatske napram ugarskoj kruni sv. Stjepana«, *Politički spisi*, 254., 255.

je, štoviše, spomenuti i Južne Slavene, pa čak i »Jugoslaviju«, a kazati i to da su Srbi Hrvatima »najbliža plemenska braća« i »bratski narod«. ³⁷⁹ Zato je potpuno jasno da on ni u odnosu prema Srbima nije pravio nikakvu »rasnu« razliku, iako je često i vrlo oštro osuđivao »srbež«, »ilirstvo« i »jugoslavenstvo«. No, treće, posebno je važno primijetiti da je Kvaternik pisao i o tome kako su Hrvati pridonijeli da Bugari »poslovenče živalj uralski« i da kod njih prevlada slavenstvo, ³⁸⁰ a da je hrvatski narod »*poslovenio*, dotično *pohrvatio* živalj *rimski*, od Dračanah do Soče pružajući se«, štoviše da je »ne samo istočnu obalu Adriatika pohrvatio, nego je našu narodnost i na *zapadnu* obalu tog mora, u Italiju, od Kalabrijah do blizu Jakina prenesao« [sva ist. u izv.]. ³⁸¹ Na drugom je mjestu taj hrvatski političar ponovio kako »samo mi Hrvati otoke i gradove rimske od Dračanah do Soče pohrvatili, a nisu Mletčići našu obalu polatinili« [sva ist. u izv.], ³⁸² dodajući kako su Hrvati pohrvatili i dio Srba. ³⁸³ Štoviše, u jednu od vrlina svog naroda Kvaternik ubraja i činjenicu da neki drugi slavenski narodi nisu imali »one snage životne i progutljive (absorptivne) spram tudjinstva, kakovu je hrvatski narod vazda pokazivao i uzčuvao!« ³⁸⁴

Te i slične Kvaternikove tvrdnje pokazuju da ozbiljnom treba smatrati i opasku Ante Starčevića u »Pismima Magjarolacah«, koja baca dodatno svjetlo na tobožnje, makar iznimno rijetko, Kvaternikovo posezanje za rasnom tematikom. Starčević je, naime, zabilježio kako su njegovi suradnici Ivan Matok i Kvaternik doista pokušavali ublažiti nemilosrdne Starčevićeve opaske o »Slavoserbima«, te su pritom isticali da je »ono sve samo jedna narodna, hervatska pasmina, što-god pomešana kako i drugde«. ³⁸⁵ Jer, ako je, dakle, Kvaternik pisao da je živalj u rimskoj provinciji Dalmaciji — koji izvorno nije pripadao niti je mogao pripadati onomu što se naziva »sedmoplemenim narodom«, a nije taj živalj u rimskoj Dalmaciji ni u jezičnom pogledu jedinstven i istorodan — ali je postupno »poslovenjen, dotično pohrvaćen« (očito zahvaljujući »snazi životnoj i progutljivoj /absorptivnoj/ spram tudjinstva, kakovu je hrvatski narod vazda pokazivao i uzčuvao«), i ako je Kvaternik čak i Starčeviću predbacivao da današnje hrvatske zemlje nastanjuje »sve samo jedna narodna, hervatska pasmina, što-god pomešana kako i drugde«, onda je sasvim promašeno Kvaterniku pripisivati zastupanje stajališta prema kojemu »na hrvatsko ime ima pravo samo onaj u čijim žilama teče krv petero braće i dviju sestara koji su doveli Hrvate u domovinu i položili temelj njihovoj narodnosti i državnosti«. Više nego očito je, naime, da u Kvaterni-

³⁷⁹ Isto, 317., 318.

³⁸⁰ E. KVATERNIK, *Istočno pitanje i Hrvati. Historično-pravna razprava. Strana druga*, Štamparna Dragutina Albrehta. Na prodaji u knjižari Svetozara Galca, Zagreb, 1868., 29., 86.

³⁸¹ Isto, 30.

³⁸² Isto, 74. Usp. sličnu formulaciju na str. 119. iste rasprave.

³⁸³ Isto, 119., 182.

³⁸⁴ Isto, 79.

³⁸⁵ A. STARČEVIĆ, »Pisma Magjarolacah«, *Djela Dra Ante Starčevića. Knjiga VI, XIX.*

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

kovim predodžbama pravo na hrvatsko ime imaju i svi »pomešani« odnosno svi oni koji su tijekom vremena »poslovenjeni, dotično pohrvaćeni« (ili »progutani«), pa čine jedan hrvatski politički narod (naciju).³⁸⁶

Drugi prvak Stranke prava i najvažniji ideolog hrvatskog nacionalizma, »Otac Domovine« Ante Starčević, nije posezao za riječju »rasa«, ali je nerijetko koristio riječ »pasmina«, pa je i jednu od svojih rasprava nazvao »Pasmina Slavoserbska po Hervatskoj«.³⁸⁷ Nepotpisani je priređivač »Rječnika manje poznatih riječi« uz pretilak Starčevićevih djela koji je objavljen 1995. godine, njegov termin »pasmina« preveo kao »rasa«,³⁸⁸ a tako je 1918. postupio i Ivo Pilar: i on je Starčeviću »pasminu slavoserbsku« preveo kao »die Slawoserbische Rasse in Kroatien«.³⁸⁹ Nisu to usamljene pojave, pa je tako, primjerice, i Srećko Lipovčan očito držao kako su posrijedi bar sličnoznačnice jer je smatrao da je Starčević »pasminom« prevodio francusku riječ »la race«.³⁹⁰

Međutim, već s jezikoslovnoga motrišta ne bi se takvo tumačenje nužno smjelo nazvati besprijeleornim: moguće je da je Starčević negdje pod »pasminom« shvaćao i rasu u francuskome značenju te riječi, ali je prilično jasno kako nije uvijek bilo tako, nego je »pasmina« kod njega imala i drugo značenje. Rječnici iz Starčevićeva doba, naime, pokazuju kako su te dvije riječi i njihove izvedenice egzistirale usporedno i s nejednakim značenjem. U Filipovićevu hrvatsko-njemačkom rječniku koji je izišao u približno isto vrijeme kad je Starčević pisao svoje spise, riječ »pasmina« prevedena je na njemački kao »Rasse, Gattung, Gelichter, Sippe, Schlag, Gebinde«,³⁹¹ što pokazuje da nužno ne označuje »rasu«. Bogoslav Šulek je riječ »pasmina« također preveo kao »rasa«, ali isključivo u zoološkom smislu: »Pasmina, zool. (traga), Rasse, Raçe, tal. razza.«³⁹² I Parčić za »pasminu« 1901. navodi samo »razza (di animalí)«.³⁹³ Brozov i Ivekovićev rječnik hrvatskoga iz 1901. godine navodi kako se riječ »pasmina« susreće u Slavoniji, a označuje »die Raçe, genus, semen: dobre pasmine ovca, cf. vrsta, soj, bagra, fajta, pasma«.³⁹⁴ U Akademijinu rječniku »pasmina« primarno znači »soj, bagra«,³⁹⁵

³⁸⁶ Ovdje je nemoguće ulaziti u inače poznato Kvaternikovo zalaganje za nadkonfesionalnu koncepciju moderne hrvatske nacije i žustro zagovaranje stvaranja autokefalne hrvatske pravoslavne crkve, što također govori o njegovim pogledima na postanak i bit moderne nacije.

³⁸⁷ A. STARČEVIĆ, »Pasmina Slavoserbska po Hervatskoj«, *Djela III*, 137.-216.

³⁸⁸ Usp. *Djela Dra Ante Starčevića. Knjiga III*, 497.

³⁸⁹ L. v. SÜDLAND [I. PILAR], *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg. Die übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Manzsche k. u. k. Hof-, Verlags- und Universitätsbuchhandlung Wien, 1918., 371.

³⁹⁰ Srećko LIPOVČAN, »Relevantnost Matoševih sudova o Anti Starčeviću«, *Pravaška misao i politika*, ZR, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i S. Matković, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., 251.

³⁹¹ I. FILIPOVIĆ, *Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika — Neues Wörterbuch der kroatischen und deutschen Sprache*. II. Hrvatsko-njemački dio, Zagreb, 1875., 1059.

³⁹² B. ŠULEK, *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*. 2. sv.: O — Ž., 753.

³⁹³ Dragutin A. PARČIĆ, *Rječnik hrvatsko — talijanski. Vocabolario croato — italiano*, Tisak i naklada Narodnog lista, Zadar, 1901., 628.

³⁹⁴ F. IVEKOVIĆ — I. BROZ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, sv. II., 14.

a navodi se kako se tom riječi misli i na rod odnosno sortu životinja ili rasu konja, dok se u Lici i za ljude kaže da su određene pasmine (pa se kao primjer navodi »Miloš je od vražje pasmine«).³⁹⁶ Katićev hrvatsko-latinski rječnik iz 1904. za »pasminu« nudi samo »genus«,³⁹⁷ dok »rasu« uopće ne spominje. Oslanjajući se na primjere iz Šenoina, Tomićeva, Hanžekovićeve i Kolarova djela, Julije Benešić tvrdi da »pasmına« znači »soj, bagru, rasu«. ³⁹⁸ U Marevićevu hrvatsko-latinskom rječniku »pasmına« se prevodi, ovisno o kontekstu, kao »genus« odnosno »semen« ili »indoles«. ³⁹⁹ Milan Drvodelić je u svome hrvatsko-engleskom rječniku »pasmínu« preveo kao »breed, strain, stock, race, family«. ⁴⁰⁰ U Hurmovu odnosno u Jakić-Hurmovu hrvatsko-njemačkom rječniku »pasmına« je prevedena kao »Rasse«, ali i kao »Schlag« i kao »Gattung«. ⁴⁰¹ Sintagmu »gute Rasse« Šamšalović je preveo kao »dobar soj, dobra pasmina«. ⁴⁰² Za riječ »pasmına«, ponovno sugerirajući kako je to riječ koja primarno pripada zoološkom nazivlju, Vladimir Anić nudi sljedeće tumačenje: »zool. ukupnost jedinki sa zajedničkim nasljednim osobinama i tjelesnim značajkama unutar jedne zoološke vrste, rasa, soj«. ⁴⁰³ Navlas isto tumačenje daje i *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, ⁴⁰⁴ dok Sekulićev rječnik govora bačkih Hrvata — za ovu temu koristan jer popisuje rječničko blago pučanstva koje je dobrim dijelom potjecalo iz kraja bliska onomu u kojem je odrastao Ante Starčević — za »pasminu« navodi samo jedno značenje: »skup značajki životinje kojima se razlikuje od drugih«. ⁴⁰⁵ Prema suvremenome *Rječniku sinonima*, »pasmına« znači soj, dok se samo u neformalnom govoru njome označava rasa. ⁴⁰⁶

Nema, dakle, jezikoslovne odnosno rječničke potvrde prema kojoj bi riječ »pasmına« valjalo u prvom redu tumačiti kao oznaku za biološko-antropološki

³⁹⁵ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Dio IX: Ondje — Plančić*, Zagreb, 1924.-1927., 671.

³⁹⁶ Isto.

³⁹⁷ Ivan KATIĆ, *Srpskohrvatsko-latinski rječnik za srednje škole (po Georgesovu)*. Izd. Carsko-kraljevske naklade školskih knjiga, Beč, 1904., 253.

³⁹⁸ J. BENEŠIĆ, *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića, sv. 9: Onakav — Pocrpsti*. Prir. Josip Hamm i dr., JAZU, Zagreb, 1988., 1988.

³⁹⁹ Jozo MAREVIĆ, *Hrvatsko-latinski enciklopedijski rječnik*, II. sv., Školska knjiga, Zagreb, 1997., 1500.

⁴⁰⁰ M. DRVODELIĆ, *Hrvatsko-engleski rječnik*, VII. prer. i dop. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1996., 479.

⁴⁰¹ Antun HURM, *Hrvatskosrpsko-njemački rječnik s gramatičkim podacima i frazeologijom*, Školska knjiga, Zagreb, 1958., 348.; Blanka JAKIĆ — A. HURM, *Hrvatsko ili srpsko-njemački rječnik s gramatičkim podacima i frazeologijom*, 5., prer. i dop. izd., Školska knjiga, Zagreb, 1987., 679.

⁴⁰² Gustav ŠAMŠALOVIĆ, *Njemačko-hrvatskosrpski rječnik*, 2. izd., Zora, Zagreb, 1964., 769.; ISTI, *Njemačko-hrvatski ili srpski rječnik*, 7. izd., Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1978., 769.

⁴⁰³ V. ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 448.

⁴⁰⁴ *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi liber, Zagreb, 2002., 923. Usp. *Hrvatski enciklopedijski rječnik 2005*, sv. 7: Nes — Per, 286.-287.

⁴⁰⁵ Ante SEKULIĆ, *Rječnik govora bačkih Hrvata*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost Ivan Antunović, Zagreb, 2005., 386.

⁴⁰⁶ Ljiljana ŠARIĆ — Wiebke WITTSCHEN, *Rječnik sinonima*, Universitätsverlag Acshenbeck & Isensee, Bremen — Oldenburg, Neretva Zagreb, Bremen — Oldenburg, s. a., [2003.], 218.

pojam »rase«, a još manje se može kazati da je to bilo njegovo isključivo značenje. Zato se ne može tvrditi ni da je pojam »pasmına« za Starčevića označavao ljudsku rasu u biološko-antropološkom smislu. Kad se promotri način na koji ga je upotrebljavao u svojim spisima i govorima, biva posve jasno da je on njemu istoznačan s plemenom kao dijelom jednoga naroda ili još prije sa sojem. Pritom između tih ljudskih skupina — ne računajući »Slavoserbe« — za Starčevića nema nikakve vrijednosne razlike, bez obzira na njihovo narodnosno podrijetlo ili vjersku pripadnost.

Manje vrijedni su samo »Slavoserbi«. No, ne treba se domišljati o tome što Starčević shvaća pod tim pojmom, jer sam o tome nije ostavio nedoumice. On je sam postavio pitanje »A tko su Slavoserbi?« te je na nj odgovorio sljedećim riječima: »Tko pozna Austriu, taj bi morao poznati i Slavoserbe, stvorenja koja se mogu za nju zauzeti. Tko pozna Slavoserbe, taj bi morao poznati i Austriu, vladu za koju oni mogu stajati.«⁴⁰⁷ Ne radi se, dakle, možda o onima koji simpatiziraju austrijski odnosno njemački narod, nego o ljudima koji su za austrijsku vladavinu u Hrvatskoj koja je iz hrvatske (pravaške) vizure protupravna, nezakonita i plod himbe i prijevare. Starčević nastavlja: »Slavoserbi su smetje naroda, versta ljudi koja se prodavaju svakomu tko i po što ih hoće, i svakom kupcu daju Hervatsku u nametak; versta ljudih, koje će svatko, ako se neda više, kupiti i za zdelu krumpirah; ljudih koje imati svatko bi se stidio osim Austrije i drugih herdjavih vladah; ljudih koji najverstnii možda bi dobili od prave vlade da čiste lule; ljudih koji su po svojoj sužanjskoj naravi proti svemu što je dobro, slavno, veličanstveno; koji su se kao zakleli narod hervatski sbrisati s lica zemlje, ter o tome rade.«⁴⁰⁸

Ta, dakle, i takva »sužanjska, slavo-serbska pasmina« onaj je ljudski soj koji je »zakleti urotnik proti Hervatom«, a Beč »tu pasminu diže, neguje, uzdržava samo za nesreću i sramotu naroda hervatskoga.«⁴⁰⁹ A »da bi Slavoserbi imali iskru uma i poštenja, oni nebi bili Slavoserbi, a da bi imali iskru otačbeničtva, oni nebi bili izdajice naroda hervatskoga.«⁴¹⁰ »Slavoserbi« se, dakle, glupi i nepošteni, oni rade protiv interesa hrvatskog naroda. Drugim riječima, »Slavoserbi« su, naglašava Starčević, svi oni koji »stvoriše i proglasiše dogmu koja uči da Hervati nemogu o sebi biti, nego da moraju ili pod Magjare, ili pod Austriu.«⁴¹¹ Prema Starčevićevim mjerilima, u tu pasminu spada većina, zapravo sva hrvatska inteligencija njegova doba (osim pristaša Stranke prava),⁴¹² a »Slavoserbi« su i banovi Josip Jelačić⁴¹³ i Ivan Mažuranić,⁴¹⁴ baš kao i biskup Strossmayer⁴¹⁵ i kanonik Fra-

⁴⁰⁷ A. STARČEVIĆ, »Nekolike uspomene«, *Djela*, III., 342.

⁴⁰⁸ Isto.

⁴⁰⁹ Isto, 330.

⁴¹⁰ Isto, 346.

⁴¹¹ Isto, 331.

⁴¹² Isto, 332.

⁴¹³ Isto, 317.

njo Rački.⁴¹⁶ Svi su oni isti, iako im je podrijetlo — ne računajući biskupa — jednako i neprijeporno hrvatsko. »Slavosrbi« su i »Magjarolci«, još jedna od Starčevićevih kovanica, sastavljena od riječi Mađar i Tirolac.⁴¹⁷ Postoji, tvrdi on, nekoliko vrsta »Slavosrba«, ponajmanje njih pet. Jedni su za Starčevića potomci sužanjskoga soja koji je zapazio već Aristotel,⁴¹⁸ a ostali su većinom Hrvati. U drugu skupinu pripadaju oni koji su se dali kupiti od tuđinaca, dok se u treću ubraja većina hrvatske inteligencije koja se zanosi neradom i lagodnim životom. Četvrtu vrstu »Slavosrba« čine doseljenici, i to oni koji se u Hrvatskoj rode i ostare, a ne nauče hrvatski jezik, dok u posljednju, petu vrstu pripadaju oni »koji dobro misle a zlo rade, narod i slobodu ljube, pak itako oboje izdavaju«, jer se povode za mišljenjem većine.⁴¹⁹

Prema tome, Starčevići Slavosrbi nisu ni Srbi niti Slaveni, niti bilo koji narod ili skupina naroda odnosno jezična skupina, a kamoli rasa. Ideolog i apostol jugoslovenstva Milan Marjanović to će, doduše, suziti, pa će 1915. sa svojih rasnojugoslavenskih pozicija ustvrditi kako Starčević, dakako, nije mislio ni na Srbe niti na Slavene: njegovi su »Slavoserbi« tek »ljudi sebični, prevrtljivi i pasje naravi, a što je glavno, za te ljude tvrdi Starčević, da su neke tuđe, pokvarene krvi, a ne naše, slavenske, hrvatske i srpske, krvi.«⁴²⁰ Toga u Starčevića, dakako, nema, a Marjanovićeve su riječi samo jedan od pokušaja zloupotrebe Starčevićeva imena i djela. Takvih je bilo više, a neki od njih bit će spomenuti i ovdje.

Dakako, nije »Pasmına Slavoserbska po Hervatskoj« jedina Starčevićeva rasprava u kojoj se spominje taj pojam: prijezir prema »Slavosrbima« jedan je od leitmotiva njegove publicistike i njegova političkog djelovanja, odnosno jedna od kategorija u njegovu etičkom sustavu. No, nikad ona nije poistovjećena ni s jednim narodom, ni s jednom jezičnom skupinom niti s kojom rasom.

U raspravi »Ime Serb«, koja je napisana 1852.⁴²¹ a objavljena 1868. godine,⁴²² Starčević govori o raznorodnome sužanjskome pučanstvu koje je živjelo pod rimskim odnosno bizantskim, a kasnije avarskim i hrvatskim gospodstvom: »Ovo sužnjevanje traje dok se Hervati nekrstiše, i dok se sve pasmine u jednu narodnost hervatsku, svi zakoni vere u jedno kerstjanstvo nestopiše. Tako biaše u svih zemljah koje su oružjem dobivene.«⁴²³ Nigdje, dakle, nema jedinstvene »pas-

⁴¹⁴ Isto, 318.-321., 344., 371.-372.; A. STARČEVIĆ, »Pisma Magjarolacah«, *Djela*, VI, XXVII.

⁴¹⁵ A. STARČEVIĆ, »Nekolike uspomene«, 317., 371.-372.

⁴¹⁶ Isto, 339., 367.

⁴¹⁷ A. STARČEVIĆ, »Stranke u Hervatskoj«, *Djela*, III., 99.; ISTI, »Pisma Magjarolacah«, *Djela*, VI., XXI.

⁴¹⁸ ISTI, »Stranke u Hervatskoj«, 107.

⁴¹⁹ Isto, 107.-108.; M. STARČEVIĆ, *Dr. Ante Starčević i Srbi*, Matica hrvatska, Zagreb, 1936., 100.-103.

⁴²⁰ M. MARJANOVIĆ, »Misli narodnih preporoditelja, nauka Ante Starčevića i pouke brojeva o slobodi i ujedinjenju Hrvata«, *Jugoslavenska biblioteka*, sv. 12, Tisak Tiskare »Hrvatskog svjetla«, New York, 1915., 26.

⁴²¹ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 134.

⁴²² A. STARČEVIĆ, »Ime Serb«, *Djela*, III., 49.-88.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

mine«, pa od takve ne potječu ni današnji Hrvati. Svi su oni jednaki, bez obzira na podrijetlo i vjersku pripadnost, samo neka nisu »Slavoserbi«.

A od raznih vrsta »Slavoserba«, Starčevića najviše žuljaju oni koji su rođenjem Hrvati, jer »ima Slavoserbah koje su tudjinci takovimi učinili.«⁴²⁴ To je moguće upravo zbog njihove sužanjske naravi i ropske ćudi: »...Po kerčmah, po ulicah, po kutih, oni ocernjuju i hule onoga pred kim će sutra na kolena padati, sutra će klevetati onoga pred kim danas kleče. Da ih Beč nebi podticao i poderžavao, oni bi već davno govorili da neima sreće, dok se svi nepomagjarimo. Ako se sutra pokaže Turčin, Francez, itd. oni će tako biti za poturčenje, za pofrancezenje itd. Da bi ih platjali Hervati, oni bi bili i Hervati.«⁴²⁵ Posljedice tog nedostatka dostojanstva — i činjenice da se ti »Slavoserbi« pred svijetom predstavljaju kao zastupnici i predstavnici Hrvatske — za hrvatski su narod katastrofalne: »Medju petdeset Slavoserbah neka dojde jedan tudjinac, neka je medju njimi pet godinah, neka je pivničar, oni će se svi njemu prilagodit i govorit, ako znadu njegov jezik.«⁴²⁶ Tudjinci odnosno doseljenici u Hrvatsku Starčeviću, međutim, ne smetaju, ako ne rade protiv Hrvatske, ali: »Dok oni puci rade za se, ne za skupno Hervatstvo, možemo li njihove sinove, koji živu u našoj domovini, smatrati za nešto drugo nego za tudjince, za neprijatelje?«⁴²⁷

U satiričkim »Pismima Magjarolacah« Starčević šiba »Slavoserbe« kao soj niži od životinje: »Oni su sužanjska pasmina, skot gnjusnii od ikojega drugoga. Uzmimo u čoveku tri stupnja saveršenstva: stupanj životinje, stupanj razbora, i stupanj uma, duševnosti. Slavoserbi nisu podpuno dostignuli ni najnižji stupanj, a iz njega nemogu se dignuti.«⁴²⁸ Jasno je da je njegova retorička figura drastična, izrečena u žaru polemike koja obilježava cijelo Starčevićevo javno djelovanje. No, Starčević ne ostavlja nedoumice oko razloga svojih stajališta, on objašnjava zašto tako misli. Ne radi se ni o kakvim genetskim svojstvima toga »slavoserpskoga« soja, nego o posvemašnjoj odsutnosti ljudskog dostojanstva kod njih s obzirom na to da »Slavoserbi« pužu i oko noge koja ih udara: »Ako, dakle, mislite, da Slavoserbi nestoje duboko izpod neme životinje, da oni nisu prava sužanjska pasmina: pokažite mi ijednu drugu životinju, koja se neuklanja od one strane od koje dobiva udarce. Tomu nakotu daj koru kruha, pa ga udri, pa ga deri do kosti, itako imaš ga u svako zlo, imaš ga proti Hervatom.«⁴²⁹

Starčevićeva rasprava »Ime Serb«, jednako kao i »Pasma Slavoserbska po Hervatskoj«, nastala je odnosno bila objavljena nakon razmjerno dugotrajne, šes-

⁴²³ Isto, 78.

⁴²⁴ A. STARČEVIĆ, »Stranke u Hervatskoj«, *Djela*, III., 107.

⁴²⁵ Isto, 108.

⁴²⁶ Isto, 102., 104., 108.

⁴²⁷ Isto, 131.

⁴²⁸ A. STARČEVIĆ, »Pisma Magjarolacah«, VIII.-IX.

⁴²⁹ Isto, 76.

naestgodišnje Starčevićeve šutnje o Srbima i srpstvu,⁴³⁰ u kontekstu obnovljenih polemika s pristašama teza Vuka Stefanovića Karadžića odnosno njegovih pokrovitelja i podupiratelja Josefa Dobrovskoga i Pavela Jozefa Šafārika. Na njihovu tendenciju, koja je jedno vrijeme prevladavala u znanstvenom svijetu, da se srpsko ime proširi na većinu osobito Južnih Slavena, Starčević je odgovorio negiranjem Srba kao naroda odnosno imena Srb kao narodnog imena. Usporedno i istodobno s time, on je osjetio potrebu za posvemašnjim otklonom od jugoslavinstva i slavenstva koje je u duhu tadašnje politike biskupa Strossmayera i njegovih pristaša, u kontekstu procvata slavistike i njezine neposredne primjene na politički život (odnosno političke instrumentalizacije!), stjecalo sve više pristaša i ugrožavalo hrvatsku nacionalnu integraciju.

Zbog toga Starčević — raspravljajući »o imenu Serb« i naglašavajući kako u svojoj raspravi »neopisuje narod, ni čin, ni događaj, nego (...) pretresiva samo ime, koje padalo na koga mu drago«,⁴³¹ a ne bi ono moglo pasti »na koga mu drago« kad bi označavalo neki određeni narod — tvrdi da nazivi Slav i Srb (Serb) sa svojim izvedenicama i inačicama ne predstavljaju nikakvo narodno ime, nego su tek »običajne, obćenite reči«. ⁴³² U skladu s time, tumači on i u toj svojoj raspravi: oznake Slav (sclavus) i Srb (servus) odnose se na sužanjski sloj u bilo kojem narodu i u bilo kojoj zemlji. Onaj tko uživa u položaju dvostrukoga roba (Beča i Pešte), taj je sclavus i servus, odnosno — Slavoserb. Jer, kao što mu je slavenstvo i jugoslavinstvo tek austrijska izmišljotina odnosno »petljanja« i instrument protiv hrvatske slobode, tako ni »Slavoserbi«, kao što smo vidjeli, nisu Starčeviću narodno ime, nego tom »pasminom« on naziva sužanjski soj čije su podrijetli i narodnosni sastav šaroliki, a koji ima iste ili slične, negativne karakterne osobine.

U doba ratova s Osmanlijama, kaže on, slavosrpski su martolozi, sastavljeni od grčkih, cincarskih, albanskih, rumunjskih i ciganskih elemenata, nanijeli velika zla hrvatskim zemljama.⁴³³ »Slavoserbe« odnosno »sužanjsku pasminu« od koje je taj soj vjerojatno proćedio, tumači Starčević, opazio je već Aristotel,⁴³⁴ a danas ih ima u svim državama i narodima, pa i u onima u Zapadnoj Europi.⁴³⁵ Oni su »smetje sužanjah Europe, Azie i Afrike«. ⁴³⁶ Svi oni koji rade protiv svoje domovine spadaju u »Slavoserbe«, jer etička je obveza željeti svom narodu i svojoj domovini slobodu, neovisnost i blagostanje. »U Rusii je vlada tudja i Rusom protivna, pravi Rusi tudjinci su u svojoj, kako i mi u našoj domovini. Što rade Sla-

⁴³⁰ M. STARČEVIĆ, *Dr. Ante Starčević i Srbi*, 94.

⁴³¹ A. STARČEVIĆ, »Ime Serb«, *Djela*, III., 51., 70.

⁴³² Isto, 64.

⁴³³ A. STARČEVIĆ, »Pasma Slavoserbska po Hervatskoj«, *Djela*, III., 164.-169.; M. STARČEVIĆ, *Dr. Ante Starčević i Srbi*, 99.

⁴³⁴ A. STARČEVIĆ, »Stranke u Hervatskoj«, *Djela*, III., 107.

⁴³⁵ M. STARČEVIĆ, *Dr. Ante Starčević i Srbi*, 104.

⁴³⁶ A. STARČEVIĆ, »Pisma Magjarolacah«, *Djela*, VI., XI.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

voserbi kod nas, to rade Slavoserbi i u Rusii: oni su orudje, pomoćnici tudjinaca protiv narodu. Kada čuješ, da ovaj ili onaj u Rusii radi o slavjanstvu, o sveslavjanstvu, znaj da je to ruski Slavoserb, i da je brat onim, koji kod nas rade o Jugoslavii, o Srbii, o slavjanstvu: o ičemu osim o Hrvatskoj i o Hrvatstvu.⁴³⁷

S druge strane, svoje gledište o rasnome pitanju i rasnoj čistoći Starčević je jasno izrazio i 1867. godine (ne upotrijebivši pritom riječ »pasma«!) kad je izrijetkom istaknuo: »Svaki je narod smesa različitih naroda, različite kervi. O nijednom Hrvatu nemože se reći, da neima kervi n. p. rimske, ili gerčke, ili koje barbarske, a može se reći, da danas neima nigde same i čiste kervi Hrvatah iz VII. vieka, kako ni one od niednoga naroda iz onoga doba. (...) Narodnost je kako i sol ili kvas, pametno, naravno, upotrebljena: ona obuzme svu hranu, pak itako njih samih, čistih, neima u hrani. Narodnost hrvatska, gospodivšega naroda, nadahnula je celo pučanstvo naše domovine, premda ove narodnosti čiste danas nigde neima. Za ono nadahnuće htelo se je vremena, ja se ne bi bojao reći, da n. p. još u VII. veku, nebiaše u pučanstvu Hrvatske, ni petina pravih po jeziku Hrvatah. A danas, osim novih pojedinih došlacah, neima u našoj domovini, po jeziku, po narodnosti, naroda osim naroda hrvatskoga.«⁴³⁸

Kao što vidimo, Starčević ne govori o »različnim pasminama« od kojih bi hrvatski narod bio sastavljen, nego govori o »različnoj kervi« odnosno o jeziku, jer su i na nj, očito, dojam ostavile teorije o jeziku kao kriteriju razlikovanja. A privlačnost njegove misli i magnetizam Starčevićeva imena poticali su i različite pokušaje zloupotrebe i manipulacije. Na njih su se u svojim kombinacijama i planovima navlastito znali odvažiti političari, pa je tako i Stjepan Buć, jedan od najistaknutijih predstavnika rasnoga tumačenja povijesti u Hrvata i promicatelj teorije o njihovu gotskom podrijetlu,⁴³⁹ već sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća započeo, a u idućem desetljeću, računajući s izmijenjenom političkom konstelacijom u Europi i jačanjem nacionalsocijalističke Njemačke, još glasnije i grlatije nastavio zastupati gledište da je »rasna misao (...) osnovom Starčevićevog rada«.⁴⁴⁰ Bile su te Bućeve misli ujedno jedan od hrvatskih odgovora na rasnu i rasističku koncepciju jugoslavenstva.

A za razliku od Kvaternika, koji je 1871. podigao ustanak s ciljem stvaranja hrvatske države urezavši »u hrvatski grb gesla francuske revolucije: jednakost, bratstvo, sloboda«, pa je, piše Buć, »sa strane toga 'bratstva' i 'jednakosti' dobio kuršum u ledja, a to je ujedno i jasan dokaz, da nema ljudske jednakosti ni jednakovaljanosti«,⁴⁴¹ Starčević je — tobože — shvatio svijet onakvim kakav on do-

⁴³⁷ ISTI, »Rusia«, *Djela*, III., 425.

⁴³⁸ ISTI, »Bi-li k slavstvu ili ka hrvatstvu. Dva razgovora«, *Djela*, III., 39.-40.

⁴³⁹ Usp. S. BUĆ, *Naši službeni povjesničari i pitanje podrijetla Hrvata*, (bez oznake nakladnika) Zagreb, 1941.

⁴⁴⁰ ISTI, *Temeljne misli nauke Dra. Ante Starčevića. Predavanje održano dne 15. veljače 1936. Hrvatskoj Sveučilišnoj Omladini*, Tiskara Danica, Zagreb, s. a., [1936.], 25.

⁴⁴¹ ISTI, *Temeljne misli nauke Dra. Ante Starčevića. Predavanje održano dne 15. veljače 1936. Hrvatskoj Sveučilišnoj Omladini*, Tiskara Danica, Zagreb, s. a., [1936.], 25.

ista jest, iako je djelovao u vrijeme kad »nije rasna misao ni tako jasno iskakala, niti je bila svojinom širokih slojeva, već se onda mislilo 'čovječanski' i držalo, da su svi ljudi jednaki za to, jer idu na dvije noge i nazivlju se 'čovjek!'«⁴⁴² I Buć drži kako »Slavosrbima' označuje Starčević jednu posebnu, sužanjsku pasminu, koje manje više ima u svim narodima, nu razmjerno najviše među Hrvatima,«⁴⁴³ ali usprkos tomu tvrdi da Starčević riječju »pasma« označava rasu te da je »najveća pogibelj za našu rasu ta gjubrestina, na koju je Starčević najozbiljnije upozoravao naš narod.«⁴⁴⁴

Slične je teze, s uvijek istim mršavim argumentima Buć višekratno ponovio i u mnogim člancima koje je objavio u *Nezavisnosti*, zagrebačkim novinama koje je pred kraj 1930-ih godina pokrenula njegova razmjerno malobrojna politička grupacija koja se oštro sukobljavala s tadašnjom središnjom hrvatskom nacionalističkom strujom oko ilegalnoga ustaškog pokreta. I u tim je člancima Buć iz političkih razloga odnosno zbog težnje da suzbije slavensku ideologiju koja se godinama širila iz krugova bliskih Hrvatskoj seljačkoj stranci, te istodobno pridobije potporu tada sve moćnije nacionalsocijalističke Njemačke, tvrdio kako je Starčević »pred sedamdeset godina istakao onu rasnu ideju, na kojoj je Adolf Hitler udario svoj program za preporod i organizaciju njemačkoga narodnoga života.«⁴⁴⁵

Razumije se da je na srpskoj strani bilo autora koji su dijelili Bućevo mišljenje. Tako je, primjerice, srpski publicist Čedomil Mitrinović, koji je već ranije dokazivao kako su bosansko-hercegovački muslimani Srbi i kako upravo od Srba baštine pozitivna svojstva, dok bi negativna bila posljedica njihovih neslavenskih naslaga kao i islama,⁴⁴⁶ imao vrlo precizno mišljenje o Starčeviću i pravaštvu koje je bilo zapravo komplementarno Bućevo: »Pravaštvo se, unekoliko, mora shvatiti i kao hrvatski rasizam, nastao daleko pre modernih nacističkih, rasnih teorija. Ono je zamišljalo određen ideal, arhetip čovjeka hrvatske rase. Taj arhetipni Hrvat uzor je zdravlja, snage, muževnosti, odličnosti, državotvornosti i svake superiornosti...«⁴⁴⁷ Pritom je zanimljivo da Mitrinović tobožnji Starčevićev i pravaški rasizam u bitnome ne izvodi iz kovanice »Slavoserb« i njezina čestoga korištenja, nego ga pronalazi u pravaškome veličanju svojstava hrvatskoga naroda. Mitrinović svjesno previđa okolnosti i razloge toga veličanja, a osobito zaobilazi pravaške izjave o Hrvatima kao narodu u kojem je »pomiješana krv« mnoštva etničkih skupina.

⁴⁴² Isto.

⁴⁴³ Isto.

⁴⁴⁴ Isto, 26.

⁴⁴⁵ Isto, 30.

⁴⁴⁶ Opš. Čedomil MITRINOVIĆ, *Naši muslimani: studija za orientaciju pitanja bosansko-hercegovačkih muslimana*, Izdanje Biblioteke Društvo, Beograd, 1926.

⁴⁴⁷ ISTI, *Životni krugovi hrvatstva*. Izdala Biblioteka 'Društvo i život', Beograd, 1938., 158.-159.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

A kako je i 1936. pokazao Mile Starčević, iz Starčevićevih je spisa i govora potpuno jasno da »Slavoserbi« za nj nisu ni rasna ni etnička skupina, nego svoj koji odlikuju dvije osobine: sužanjski mentalitet i protivljenje hrvatskoj neovisnosti.⁴⁴⁸ Ne bi bilo ni logično da Starčević pravi »krvnu« ili »rasnu« razliku između življa koje nastava njegovu Hrvatsku jer bi to potkopalo čitavu njegovu političku filozofiju i koncepciju »hrvatskoga političkog naroda«, u kojoj on tvrdi »da celo pučanstvo medju Macedonijom i Nemačkom, medju Dunajem i adriatičkim morem, ima samo jednu narodnost, samo jednu domovinu, samo jedan život, život hrvatski.«⁴⁴⁹ Čak je i njegov »politički narod hrvatski« određen slobodnom voljom i vlastitim izborom, a ne samo podrijetlom, pa Starčeviću nije ni na kraj pameti da one koji se ipak ne smatraju Hrvatima silom navede da promijene mišljenje: »Kod nas vredi razumno osvjedočenje, slobodna volja, prava vera na zajedničku korist. Dok nebude toga, neka ostaje svatko kod sebe.«⁴⁵⁰

U svome poznatom i često citiranom eseju o Starčeviću Tomislav Ladan je sazeo mišljenja čitava niza autora koji su dijelili gledište slično onomu Mile Starčevića ili čak isto, bez obzira na različita vlastita vrijednosna i politička polazišta, pa i bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost i političku orijentaciju: Jovan Skerlić, Milan Marjanović, Kerubin Šegvić, Branko Drechsler, Josip Horvat, Bare Poparić, Vaso Bogdanov. Svima njima Starčevićeva je »slavoserpština« isključivo »moralna kategorija« (Horvat), odnosno politička kategorija (Bogdanov), a »Slavoserbi« su tek »režimlje, sluge tuđinskih protivnarodnih vlada, dvostruki robovi (sclavi i servi) Beča i Pešte« (Bogdanov) odnosno »slabići, kukavice, pandurske duše, ono što su tada bili ustarabari u Vojvodini, dukatovci u Srbiji« (Skerlić).⁴⁵¹ Pavo Barišić u predgovoru svom izboru Starčevićevih spisa također dolazi do zaključka da Starčevići »Slavoserbi« predstavljaju ponajprije etičku, a ne etničku (kamoli rasnu) kategoriju.⁴⁵² Mirjana Gross je, doduše, ustrajala u ocjeni da »Starčević nije jasno izrekao tko su zapravo ti [spomenuti] 'Slavoserbi' prve grupe. No kasnije će doći dotle da ih uglavnom poistovjeti sa srpskim narodom u Hrvatskoj.«⁴⁵³ Ni ona, dakle, ne misli da se pojam »Slavoserba« nužno i općenito odnosi na Srbe i Slavene i da ima rasno značenje, nego da samo u jednome dijelu sadrži nacionalno isključivo, protusrpsko (i protuslavensko) gledište. Međutim, iz Starčevićevih simpatija za Rusiju jasno je da on simpatizira i ruske Slavene sve dotle dok ne vode »slavensku« odnosno ekspanzionističku pan-

⁴⁴⁸ Opš. Mile STARČEVIĆ, *Dr. Ante Starčević i Srbi*, 99.-105. i dr.

⁴⁴⁹ A. STARČEVIĆ, »Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Dva razgovora«, *Djela*, III., 42.

⁴⁵⁰ ISTI, »Stranke u Hrvatskoj«, *Djela*, III., 130.

⁴⁵¹ T. LADAN, »Ante Starčević (državnik, govornik, književnik«, *Kritika*, br. 15, Zagreb, studeni 1970., 813.-816. Cijeli je opširni Ladanov esej uvršten kao predgovor u: A. STARČEVIĆ, *Politički spisi*. Izbor i predgovor T. Ladan, Znanje, Zagreb, 1971., 5.-75.

⁴⁵² Usp. *Ante Starčević: Izabrani politički spisi. Izbor i uvodna studija Pavo Barišić*, Golden marketing, Narodne novine, Zagreb, 1999., 26.-30.

⁴⁵³ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 148.

slavensku, dakle — protuhrvatsku politiku. Ni srpstvo mu ne smeta dok ne ugrožava hrvatstvo, ali onda kad je u funkciji izravnog sakaćenja hrvatskih zemalja i naroda, ili onda kad je u službi protuhrvatskih južnoslavenskih ili jugoslavenskih koncepcija, onda takvo srpstvo nesumnjivo postaje »slavoserpska« kategorija.

Iz svega toga jasno proizlazi da u hrvatskome javnom prostoru sve do prijeloma 19. i 20. stoljeća uopće nije bilo ozbiljnije i sustavnije rasprave o rasnoj problematici, pa samim time ni mogućnosti niti potrebe da riječi bez kojih se ona ne bi mogla voditi budu zabilježene u rječnicima. Jedan od glavnih razloga takvoga stanja bilo je sporo širenje lamarkizma i darvinizma, jer su — kao i drugdje u Europi — i u hrvatskim zemljama pristaše evolucionističkih teorija, po logici stvari, lako posezali za rasnom argumentacijom. Kako je njih zadugo bilo malo, bilo je malo i onih koji su uložili podrijetla odnosno rasnog čimbenika u razvitku naroda pridavali veće značenje.

Jedan od pionira darvinizma u Hrvatskoj, zoolog Spiridion (Špiro) Brusina (1845.—1909.), dosljedno svom prihvaćanju evolucionističkog učenja, s lakoćom je tumačio da su Hrvati »čest najsavršenije rase (naime arijske, indo-europske, indo-germanske, indo-atlantske, kavkaske germanske, mediteranske, ili kako su god još nazivali našu pasminu ili vrstu), tj. *Homo mediterraneus* Haeckel.«⁴⁵⁴ No, u Hrvatskoj se je darvinistička teorija zadugo ograničavala na mali broj pristaša koji su još u prvome desetljeću 20. stoljeća bili na znanstvenoj margini, pa se — kako napominje Balabanić — u prvome desetljeću 20. stoljeća nije pojavio nijedan rad u kome bi se neki prirodoslovac odlučno založio za darvinizam.⁴⁵⁵ Nasuprot tome, u Beogradu se već osamdesetih godina 19. stoljeća, kako tvrdi istaknuti srpski pravnik, povjesničar i političar, sveučilišni profesor, predsjednik Srpske kraljevske akademije i rektor Univerziteta u Beogradu, kasnije i predsjednik jugoslavenske izbjegličke vlade, Slobodan Jovanović, »smatralo kao vrhunac učenosti — govoriti o darvinizmu stručnjački.«⁴⁵⁶ To će dovesti do brzog proboga rasnog učenja u Srbiju.

Na prijelazu stoljeća situacija se i u hrvatskim zemljama postupno mijenja. Kako su darvinizam i rasno učenje postali popularni, upravo svenazočni u europskim znanstvenim i političkim raspravama, bilo je posve nemoguće da se ta terminologija polagano i postupno ne proširi i na hrvatski intelektualni i kulturni prostor, makar u njemu isti termini nisu nužno imali isto značenje, pa je razumljivo da se nisu ni koristili dosljedno. No, od tog se doba i u hrvatskoj i u prijevodnoj literaturi množe putopisi, antropološke, etnološke ili etnografske

⁴⁵⁴ Usp. J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 91.

⁴⁵⁵ Opš. J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 97. i dr.; Krešimir ČVRLJAK, Prodor i recepcija Darwinove teorije u Hrvata do 1918., *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 11/1985., br. 1-2 (21-22), Zagreb, 1985., 144.

⁴⁵⁶ S. JOVANOVIĆ, »Ljubomir Nedić«, u: S. JOVANOVIĆ, *Iz naše istorije i književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1931., 128.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

studije, pa samim time i bilješke i rasprave o nacionalnim prijemcima i sukobima, u kojima se počinju isticati i potezati i »rasne« teze, razlozi i argumenti. Na to je osobito utjecala činjenica da su brojni utjecajni strani pisci i pri opisu hrvatskih zemalja, kao i pri tumačenju hrvatskoga odnosno južnoslavenskoga pitanja, posezali za raspravom o tobožnjoj hrvatsko-srpskoj rasi ili o »rasnome problemu« u Ugarskoj odnosno u Austro-Ugarskoj, kao i o »rasnoj borbi« između »Srbohrvata« odnosno »(Jugo)Slavena« i njihove »rase« protiv dominantne »germanske« odnosno »mađarske rase«.

Tako se, primjerice, u znamenitome Jacksonovu putopisu po istočnoj obali Jadrana neprekidno susreću opisi sličnosti i različitosti »rasa« i »rasnih tipova« koje je taj engleski autor nalazio po selima i gradovima,⁴⁵⁷ a Mary Edith Durham je 1903. pisala o turskom ugnjetavanju »porobljenih rasa« na Balkanu.⁴⁵⁸ Seton-Watson je, kao što je spomenuto, u više članaka i knjiga pisao o »rasnom pitanju« i »rasnoj borbi« u Austro-Ugarskoj, a jednako tako je austro-ugarski general Moritz von Auffenberg 1908. razmatrao nadmoćni položaj »mađarske rase« u banskoj Hrvatskoj.⁴⁵⁹ Mjesečnik Društva hrvatskih književnika pisao je 1909. na koji način i zašto talijanski putopisac Gino Bertolini shvaća Talijane i Slavene kao pripadnike »ženske rase«,⁴⁶⁰ uznemirujući se ne zbog toga što ih naziva »rasom«, nego zbog toga što ih svrstava u »ženske«, dakle — manje vrijedne rase. Ta uvredljiva teza, doduše, nije bila originalna i imala je puno stariju povijest, pa se i hrvatska javnost s njome susretala i prije: još je Juraj Križanić (između 1617. i 1619.—1683.) u svojoj ovdje već spominjanoj raspravi *Politika (Razgovori ob wladatellystwu)* oko 1665. zabilježio kako »Europljani od svih kršćanskih naroda smatraju dva naroda, nas Slavene [sic!] i Mađare, barbarima«, odnosno manje vrijednim ljudima, pa čak i — neljudima.⁴⁶¹ Dva stoljeća poslije sjetit će se i Franjo Rački Bismarckove opaske da Slaveni odnosno slavenska rasa utjelovljuju »ženšku polovicu ljudskoga roda«.⁴⁶²

Tu izvedenicu teze o slavenskoj inferiornosti kao jednu od dominantnih predrasuda u Europi u svojoj raspravi o »vjeri Vidovoj« 1898. godine spomenut će i Kerubin Šegvić, pišući da se općenito drži kako su Slaveni »inferiorna rasa«.⁴⁶³ Kao što je primijetio srpski povjesničar Nikola Radojčić, u sličnom je duhu pisa-

⁴⁵⁷ Thomas Graham JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria, With Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, I-III, Clarendon Press, Oxford, 1887., passim.

⁴⁵⁸ M. E. DURHAM, »The Blaze in the Balkans«, *Monthly Review*, vol. 12, London, September 1903., u: M. E. DURHAM, *The Blaze in the Balkans. Selected Writings 1903-1941*, London-New York, 2014., 1.

⁴⁵⁹ Stjepan MATKOVIĆ — Marko TROGRLIĆ, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom 1907.—1910.*, Hrvatski institut za povijest, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Zagreb-Split, 2014., dok. 4, str. 77.-88.

⁴⁶⁰ d-s, »Fra Mussulmani e Slavi«, *Savremenik*, 4/1909., br. 6, lipanj 1909., 349.-350.

⁴⁶¹ J. KRIŽANIĆ, *Politika*, 192.-194.

⁴⁶² *Korespondencija Rački — Strossmayer*, IV., 63.

⁴⁶³ Ch. ŠEGVIĆ, »Vjera Vidova«, *Novi viek*, teč. II., Split, 1898., br. 1, 1. I. 1898., 17.

lo mnoštvo autora osobito na njemačkome govornom području nakon okončanja Prvoga svjetskog rata i krize Rusije.⁴⁶⁴ Osvrćući se napose na tekstove austrijskoga povjesničara Haralda Steinackera te njegova zemljaka, slavista i kulturnog povjesničara Josefa Lea Seiferta objavljene 1922. i 1923. godine, Radojčić je tvrdio kako su posrijedi pojednostavljivanja koja polaze od nedokazive teze o postojanju posebnoga slavenskoga duha. Osobito pogrešnom je smatrao Seifertovu tezu — razvijanu još od predratnog doba — da su Slaveni dali »sirov misaoni materijal za sve duhovne revolucije koje potresaju Evropom i svetom«, čemu je ovaj austrijski slavist i kulturni povjesničar korijen nalazio »u našem bogumilstvu«.⁴⁶⁵ Tu je tezu Seifert poslije razradio u studiji pod naslovom *Weltrevolutionäre: von Bogomil über Hus bis Lenin (Svjetski revolucionari: od Bogomila preko Husa do Lenjina)*, objavljenoj 1930. godine u Beču, ali je u njoj tumačio kako Slaveni nisu uopće kadri stvoriti i održati vlastitu nacionalnu državu ako njima ne upravljaju skupine snažnije, dominantne rase.⁴⁶⁶ Zato, kad Ivo Pilar — pišući također opsežno o slabostima slavenskoga (među njima i hrvatskoga i srpskog) mentaliteta — podsjeti na to da je hrvatski književnik Josip Kozarac u svome romanu *Među svjetlom i tminom* još ranije (1891.) zabilježio kako europska kulturna javnost predbacuje Slavenima da su »inferiorna rasa«,⁴⁶⁷ on ne misli na ono što danas shvaćamo pod pojmom »rasa«, a još manje je na to mislio sam Kozarac.

Hrvatska odnosno slavenska »inferiornost« bila je, kako je primijetio Slavko Ježić, postala zapravo — krilaticom.⁴⁶⁸ Dakako, i ta je »krilatica« o slavenskoj inferiornosti pomogla da se pojam rase postupno udomačuje u hrvatskoj kulturnoj i političkoj javnosti. Tako će, primjerice, Frano Supilo talijanski iredentizam odnosno borbu između Talijana i Hrvata odnosno Slovenaca opisivati 1900. godine prividnom rasnom terminologijom: »Ovo je rat na život i smrt do skrajnosti, bez odmora i oduška, rat svim sredstvima kojima se može poslužiti slijepa mržnja rase protiv raci.«⁴⁶⁹ Nije to još upućivalo na Supilovo prihvaćanje rasnog učenja, ali je i takvo shvaćanje pojma »rasa« proširivalo njegov sadržaj i dovodilo do ekspanzije njegova korištenja u javnome životu, ne samo u političkoj publicistici ili na području antropologije, etnografije i etnologije, znanosti kojima

⁴⁶⁴ Nikola RADOJČIĆ, »O državotvornosti Slovena i slovenskim državnim idealima«, *Jugoslavenska njiva*, 7/1923., knj. II., br. 9, novembar 1923., 329.

⁴⁶⁵ Isto, 331.

⁴⁶⁶ Jedan od niza kritičkih osvrtu na tu knjigu, a napose na Seifertovu tezu da su Germani nositelji kršćanske misli, dok bi Romani i Slaveni bili manje vrijedni u moralnome smislu (*moralisch minderwertig*), objavio je isusovac Karlo GRIMM, »Marginalije uz jednu zanimljivu knjigu«, *Život*, 13/1932, br. 8, kolovoz 1932., 365.-370.

⁴⁶⁷ I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga »Ja«*, 9.

⁴⁶⁸ S. JEŽIĆ, »Hrvatska pripovijetka iza preporoda«, u: *Prvi hrvatski pripovjedači iza preporoda (1850 — 1880)*, Ur. S. Ježić, Minerva nakladna knjižara d. d., Zagreb, 1935., 23.

⁴⁶⁹ F. SUPILO, »Latinska kultura«, u: *Frano Supilo: Politički spisi. Članci, govori, pisma, memorandumi*. Priredio Dragovan Šepić, Znanje, Zagreb, 1970., 228.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

će — kako je dva i pol desetljeća poslije primijetio etnolog Petar Bulat — čak i stručnjaci još dugo miješati značenje i područje istraživanja,⁴⁷⁰ nego će upotrebu tog pojma proširiti i na području filozofije, sociologije, psihologije, etnopsihologije i njima srodnih znanosti. To širenje pojma bilo je moguće i zbog toga što su čak i kod inteligencije postojale nejasnoće kod upotrebe pojmova »narod«, »pleme«, »rod« ili »rasa«.

Tako je, primjerice, kod Antuna Gustava Matoša, hrvatskoga književnika koji je prilično sustavno pratio stranu, navlastito francusku književnost, pa i publicistiku, ipak mnoštvo dokaza da mu pojmovi pleme, narod i nacija nisu sasvim jasni, i da ih ne primjenjuje uvijek u istom značenju.⁴⁷¹ Slično je i kod drugih autora, pa čak i kod onih koji su se posebno bavili etnografijom, etnologijom ili sociologijom. U svojoj »Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu« koja je 1897. objavljena u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*, a potom je desetljećima služila kao putokaz hrvatskim etnografima (te je, kao i cjelokupni njegov znanstveno-publicistički rad utjecala i na poglede i politiku poznatijega mu brata Stjepana), Antun je Radić na svoj osebujni način tumačio da tek prosti puk predstavlja narod, dok za ostale staleže to ne vrijedi. Tzv. gospoda su, tvrdi Radić, odnarođena te se po svojoj kulturi razlikuju od naroda koji ima svoju dušu i po njoj se razlikuje od drugih.⁴⁷² Prihvaćajući tada sve prisutnije uvjerenje o postojanju »narodne duše«, Radić nastavlja kako je to plod povijesnog razvitka koji svoje korijene ima još u antičkom razdoblju. Rimljani su prezirali barbare, piše on, jer tu »bila razlika plemena, rase, razlika jezika, običaja, državnoga uređenja, čitavoga života«,⁴⁷³ a svaki narod, pa »bio on zadnji, drži do sebe. To je uvjet njegovu opstanku. A ako je zbilja hrabriji, trezniji, sposobniji za rad i stvaranje, ako narod postane sebi svega toga svjestan, rađa se posve naravno neograničeni prijezir lošijega susjeda. Ovaj posve prirodni plemski prijezir prenesla su gospoda, na dio svoga istoplemenoga naroda.«⁴⁷⁴

Na tu grčko-rimsku, od Rima baštinjenu podlogu prijezira prema barbarima, tumači dalje Radić, nacijepilo se kršćansko preuzimanje židovskoga (»jevrejskog«) uvjerenja o izabranosti svoga odnosno o »inferiornosti ostalih plemena i naroda«. To je uvjerenje vrijedilo sve dotle dok ta ostala plemena i narodi nisu prihvatili kršćanstvo, tumači Radić, te odmah postavlja pitanje, »što znači u kršćanskoj terminologiji 'narodi' (gentes, ethnici)«. ⁴⁷⁵ U sklopu svog tumačenja nas-

⁴⁷⁰ P. BULAT, »Značenje etnologije za našu nacionalnu kulturu«, *Jugoslavenska njiva*, 9/1926., knj. II., br. 6, Zagreb, 16. IX. 1926., 180.

⁴⁷¹ T. JONJIĆ, »Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose«, *Pilar*, sv. 13, Zagreb, 2012., 34.

⁴⁷² A. RADIĆ, »Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu«, *Sabrana djela Antuna Radića*, sv. 1 — *Narod i narodoznanstvo*, Seljačka sloga, Zagreb, 1936., 3.-5.

⁴⁷³ Isto, 9.

⁴⁷⁴ Isto.

⁴⁷⁵ Isto, 9.-10.

tanka društvenih staleža, napose seljaštva kao prostog puka odnosno naroda u pravome smislu riječi, a ujedno imajući na umu da »po tjelesnom se ustroju dijeli ljudstvo na rase (plemena)«, Antun Radić dalje piše: »Buduci da danas nema u Evropi naroda, koji bi bio tako čist, da bi pokazivao u tjelesnom svom ustroju biljege jedinstvene rase, teško je na osnovu sadašnjih tjelesnih biljega odrediti, od koje je upravo rase koji narod potekao. Stoga se uzimlju u pomoć kosti iz pradavnih grobova, pa se po njima sudi.«⁴⁷⁶ On je, dakle, uvjeren ne samo u mogućnost, nego i u potrebu znanstvenog utvrđivanja rasnoga podrijetla, pa se zato i u njegovoj »Osnovi« na samome početku traži dokumentiranje sljedećih podataka o »tjelesnom ustroju naroda«: »a) 1. Jesu li ljudi visoki, srednje visine, niski? — 2. Je li glava duga, srednja, okrugla? — 3. Kakovo je lice i nos? b) Kakove je boje: 1. kosa, 2. koža, 3. oči? 4. Ima li ljudi kovrčaste (rudaste) kose? 5. Ima li ljudi neobično rutavih ili kosmatih (n. pr. na prsima)?«⁴⁷⁷

Uvjerenje da u Europi nema rasno čistih naroda ipak ne će zapriječiti A. Radića da na drugome mjestu ovlaš ustvrdi kako postoji tobožnja »hrvatska rasa«. Pišući o hrvatskome narodnom preporodu, on je — u članku koji je objavljen poslije njegove smrti, tek 1924. godine — zabilježio: »Taj pokret nije bio stvoren ni za jedan sabor, ni za jednu pokrajinu, već je zavladao svuda, dokle je sizala hrvatska narodna svijest, gdje je bilo naroda. Gdje se taj pokret nije osjetio, tu nije ni bilo hrvatskoga naroda, tu je bila rasa hrvatska, koja nije znala, kojemu narodu spada.«⁴⁷⁸ Rasa, dakle, prema Radićevu tumačenju prethodi narodnoj svijesti, pa je moguće pripadati »hrvatskoj rasi« a ne osjećati se pripadnikom hrvatskog naroda. A nasuprot narodu, nastavlja on, bili su odmetnici: »Uzrok odmetništva nije u intelektu, u umu — već u duši: ima odmetnika i oštromunih i glupih, — no duša im je svima crna.«⁴⁷⁹ Rezonirajući na način koji je podsjećao na Starčevića i njegove »Slavoserbe«, miroljubivi je ideolog seljačkoga pokreta zaziova začudo puno drastičniji odnos prema tim odmetnicima. Njima, kaže Radić, treba doviknuti ono što je Ciceron doviknuo Katilini: »Na smrt te je, Katilina, trebalo odvesti!« jer s odmetnicima se nema što raspravljati niti se o njihovim pogledima ima glasovati. »Protiv odmetnika se buni i diže sama narav čovjeka, s njim nema drugoga razgovora, do onoga Ciceronova. 'A je li to moguće?' Ne samo da je moguće, nego je tako već i bilo — svagdje, gdje je narod imao posla s odmetnicima. Gdje nije tako bilo, tu nije bilo ni naroda, tu je bila potlačena nesvjesna rasa, koja je s odmetnikom razpravljala, tražila od njega milosti: nije razlikovala odmetničke misli od narodne.«⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ Isto, 13.

⁴⁷⁷ Isto, 20.

⁴⁷⁸ A. RADIĆ, »Narod i odmetnici«, *Sabrana djela Antuna Radića, sv. XVIII — Prilozi knjigama VII., VIII., IX., X., XI., XII., XIV. i XVI.*, Seljačka sloga, Zagreb, 1939., 11.

⁴⁷⁹ Isto, 12.

⁴⁸⁰ Isto.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

Slično Antunu Radiću, njegov je brat Stjepan pratio stranu literaturu — osobito francusku, češku, njemačku i rusku — a puno je i putovao po Europi, pa je registrirao i studije koje su se bavile antropološkim, etnološkim i etnografskim istraživanjama. Tako je obilnim pohvalama popratio knjigu koju je Bertrand Auerbach 1898. u Parizu objavio pod naslovom *Rase i narodnosti u Austro-Ugarskoj (Les races et les nationalités en Autriche-Hongrie)*, a podjednako je pohvalio i knjigu Alfreda Fouilléa *Esquisse psychologique des peuples européens*, koja da je »majstorska, upravo nenadkriljiva karakteristika Talijana, Niemaca i Rusaa«. ⁴⁸¹

Pojam kolektivne psihologije postupno se udomaćivao i u hrvatskoj kulturnoj javnosti, usprkos svim nejasnoćama i nedoumicama koje je stvarao. ⁴⁸² Silno se širio i interes za antropologiju, pa je, primjerice, u sporazumu s ravnateljstvom zagrebačkoga Geološko-paleontološkog muzeja, bečko Antropološko društvo već 1904. održalo dva skupa u Hrvatskoj, a na njima su govorili Dragutin Gorjanović-Kramberger, Vjekoslav Klaić i Ćiro Truhelka. ⁴⁸³ Slovenski filolog Matija Murko, profesor na sveučilištima u Grazu, Beču, Pragu i Leipzigu te predsjednik Slavenskog instituta u Pragu, objašnjavao je 1908. kako je jezik i dalje najpouzdaniji znak za razlikovanje narodnosne pripadnosti (*Volkstum*), ali da Hrvati i Srbi govore jedan jezik te ni i u rasnome pogledu između njih nema razlika, kao što pokazuju mjerenja njihovih lubanja. ⁴⁸⁴

Slavističke su se teorije žilavo odupirale, a u vrijeme kad je »čistoća rase« postajala općeprihvaćena vrijednost, antropološka istraživanja kao da su im davala dodatnu potvrdu. Zato je znatnu pozornost i simpatije u hrvatskoj javnosti izazvala činjenica da je raspravu češkog arheologa i antropologa Lubora Niederlea 1911. na francuski pod naslovom *La Race slave (Slavenska rasa)* preveo Louis Paul Maria Léger, poznati stručnjak za slavensku mitologiju, isti onaj pisac koji će u 1916. u *Znanstveničkome časopisu* objašnjavati stručnoj javnosti na koji način su se baltički pripadnici te rase othrali u rasnoj borbi s nijemstvom. ⁴⁸⁵ Važno je to bilo za tzv. male narode, osobito one koji nisu imali svoje države. No, tumačeći kako mali narodi ne moraju biti kulturno inferiorni velikima, Tomáš Garrigue Masaryk je tvrdio kako »prema kranimetričkim podacima i njemačkim

⁴⁸¹ S. RADIĆ, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, 208.-209.

⁴⁸² Prikazujući Fouilléovu knjigu *Psychologie du peuple français* Antun Radić je koncem 19. stoljeća upozoravao na to da autor knjige »strogo razlikuje tragu, pasminu, ili plešinu ('race') od naroda ('nation')«, i da nastoji sustavno provesti razlikovanje između tih pojmova, ali to ipak ne uspijeva: »Koliko se god g. pisac bori za razliku između pasmine i naroda, stajalište njegovo nije stalno: što na jednome mjestu pasmini uzimlje, to joj na drugome obilno daje.« (A. RADIĆ, »Psychologie du peuple français par Alfred Fouillé. Paris, 1898.«, *Sabrana djela Antuna Radića, sv. I*, Seljačka sloga, Zagreb, 1936., 282.)

⁴⁸³ »Anthropološki sastanci u Hrvatskoj«, *Liečnički viestnik*, 26/1904., br. 4, Zagreb, 15. IV. 1904., 47.

⁴⁸⁴ M. MURKO, *Geschichte der älteren südslawischen Litteraturen*, C. F. Amelangs Verlag, Leipzig, 1908., 1., 3. i d.

⁴⁸⁵ L. LEGÉR, »Les luttes des Slaves baltiques contre le Germanisme«, *Journal des Savants*, 14/1916, No. 1, janvier 1916., 5.-14.

antropolozima Česi i, mislim, Hrvati pokazuju najveći index lubanje i mozga.⁴⁸⁶ I terminologija i poruka kojom se Masaryk poslužio nije odudarala od općih tendencija u europskome kulturnom prostoru. Bilo je u to vrijeme posve uobičajeno raspravljati o prodiru »mongolske rase« u europsku kulturu,⁴⁸⁷ a Masaryk je i poslije rata pisao kako ga je po dolasku u London 1915. odnosno 1916. posebno zanimalo i to jesu li »rasni i krvni« elementi opstali i kod onih Iraca koji su zaboravili irski jezik, odnosno: »uolikoj meri javlja se irski karakter u današnjim Iracima, koji više ne govore irski?«⁴⁸⁸

Istodobno je jugoslavenskim emigrantskim političarima 1915. bilo posve normalno kad ih je francuski ministar vanjskih poslova Théophile Delcassé uvjeravao da se, kako je izvijestio Hinković, usprkos pregovorima Antante s Italijom, »naša rasa neće imati da žali bilo na što.«⁴⁸⁹ Jednako tako su u skladu s tadašnjom *političkom korektnošću* bili i pokušaji Jugoslavenskog odbora da uvjeri europsku i svjetsku javnost u opravdanost svojih ciljeva, time što je ta skupina umnožavala govore i interpelacije domovinskih političara koji su iz parlamentarnih klupa tvrdili da Austro-Ugarska gaji »rasnu mržnju« spram Južnih Slavena (pa je slijedom toga Jugoslavenski odbor od Antante očekivao da stane u obranu »jugoslavenske rase«).⁴⁹⁰ Uzvraćalo se na isti ili sličan način: s druge je strane približno u isto vrijeme ili koju godinu poslije talijanska propaganda tvrdila da su Slaveni tek doseljena »rasa« u »neoslobodenim« talijanskim područjima, i da je tamošnja »rasna borba« (*struggle of races*) novijeg datuma, unesena s Balkana i bez povijesnoga i etničkog opravdanja.⁴⁹¹

A kao što je socijaldemokratski *Arbeiter Zeitung* 25. veljače 1918. tvrdio da je Balkan izložen »rasnoj borbi«,⁴⁹² tako su isti termin iz dana u dan upotrebljavale i druge novine diljem Europe: javnost je bila preplavljena pojmom »rase« i »rasnoga« u najrazličitijim kontekstima i s najraznolikijim njihovim značenjima. Američki državni tajnik Robert Lansing priopćio je u veljači 1919. da je vlada SAD-a već 29. svibnja 1918. izrazila simpatije prema nacionalnim težnjama »jugoslavenskih rasa« (*yugoslav races*), a da je 28. lipnja iste godine izjavila kako sve grane »slavenske rase« (*Slav race*) trebaju biti oslobođene od austrijskoga i mađarskoga gospodstva.⁴⁹³ I čl. 80. Saintgermainskoga mirovnog ugovora od 10.

⁴⁸⁶ T. G. MASARYK, *Borba za samoodređenje naroda (Nova Evropa sa slavenskog stajališta)*, 2. izd., Izabrana djela T. G. Masaryka, Zagreb, s. a., 48.

⁴⁸⁷ Vladimir SOLOVJEV, »Smisao rata«, *Hrvatski list*, 3/1917., br. 852, Pula, 25. X. 1917., 4.

⁴⁸⁸ T. G. MASARYK, *Svetska revolucija*, 139.

⁴⁸⁹ Z. PASSEK, »Bilješke sa sjednica jugoslavenske političke emigracije iz 1915. i 1916. godine«, 58.-59. Iako je sam bio židovskoga podrijetla, Hinković ovdje nesumnjivo nije mislio da Delcassé smjera na Židove.

⁴⁹⁰ *In Darkest Europe. Austria-Hungary's Efforts to Exterminate Her Yugoslav Subjects. Speeches and Questions in the Parliaments of Vienna and Budapest and in the Croatian Diet (Sabor) in Zagreb (Agram)*. Published by the Yugoslav Committee in London, London, s. a., 11., 14.

⁴⁹¹ *Istria. The Rights and Duties of Italy*, s. I. & s. a., 15.

⁴⁹² »Der Krieg musste erfunden werden«, *Arbeiter Zeitung*, 30/1918. Nr. 53, 25. II. 1918., 3.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

rujna 1919. spominje »rasu«: osobe koje su su imale zavičajno pravo na području bivše Austro-Ugarske, a sada se po rasi i jeziku razlikuju od većine, mogu u roku od šest mjeseci optirati za Austriju, Italiju, Poljsku itd.⁴⁹⁴ Švicarski književnik i publicist Maurice Muret divit će se, pak, u *Gazette de Lausanne* »jednoj jakoj, snažnoj rasi, rasi hrvatskih seljaka«.⁴⁹⁵ malo nakon što bude objavljene misli Antuna Radića o tobožnjoj »hrvatskoj rasi«. Priređujući dnevničko-memoarske zapise Josepha Marije Baernreithera, Josef Redlich će koncem 20-ih godina 20. stoljeća posve normalno govoriti o osobinama južnoslavenske (*südslawische*) i jugoslavenske (*jugoslawische*) rase, uopće ne praveći razliku među njima,⁴⁹⁶ a britanski diplomat Robert H. B. Lockhart, koji će poslije tumačiti da se Srbi smatraju »dominantnom rasom« u jugoslavenskoj državi, lakonski je konstatirao kako je »prezir prema strancima (...) značajka engleske rase«.⁴⁹⁷ Robert J. Goldwell je Otona Frangeša u travnju 1931. uvjeravao da odnosi triju neprijeporno »rasno i jezično« srodnih »etničkih grupa« koje žive u Jugoslaviji ne predstavljaju »rasnofilozofski problem«, nego je problem drugačije naravi. Istodobno je potezao usporedbu s »tri švicarske rase« koje i danas žive u Švicarskoj Konfederaciji.⁴⁹⁸

Mogu se navesti tisuće sličnih primjera prodora pojma »rase« i rasnog učenja u hrvatsku i jugoslavensku intelektualnu javnost, no pritom treba uvijek imati na umu da upotreba tih pojmova i kategorija nije nužno značila ni prihvaćanje rasnog učenja, a još manje je nužno sadržavala rasističke konotacije. Njom se u Europi najčešće ukazivalo na etničku i kulturnu različitost pojedinih skupina ili na njihove nacionalno-političke ambicije i ciljeve, a tek rijetko na rasnu razliku ili na manju ili višu vrijednost stvarno ili navodno različitih rasa. U skladu s time je bilo posve nemoguće da se ta terminologija na sličan način ne proširi i na hrvatski intelektualni i kulturni prostor, pa u njemu nastavi egzistirati do Drugoga svjetskog rata, pa i nakon njega. Uostalom, čak ni nakon tog rata koji je čovječanstvu donio iskustvo masovnih zločina nad ljudima samo zbog njihove pripadnosti tobože »inferiornoj rasi«, britanski premijer Winston Churchill nije držao zazornim u svojim uspomenu napisati kako je Njemačka i nakon poraza 1918. predstavljala »najveći homogeni rasni blok u Evropi« (*the largest homogeneous racial block in Europe*).⁴⁹⁹ To nije omelo Švedsku akademiju da mu za to djelo dodijeli Nobelovu nagradu za književnost.

⁴⁹³ »Lansing Recognizes Yugoslav Union«, *The New York Times*, 8. II. 1919., e-arhiv.

⁴⁹⁴ Za potvrdu tog ugovora v. u: »Staatsvertrag von Saint-Germain-en-Laye vom 10. September 1919.«, *Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich*, Jg. 1920, 90. Stück, 21. VII. 1920., 995.-1001.

⁴⁹⁵ »Francuski publicista o Zagrebu i Hrvatima«, *Slobodna Hrvatska*, 2/1926., br. 38, Zagreb, 24. X. 1926., 2.

⁴⁹⁶ J. M. BAERNREITHER, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 33.-34.

⁴⁹⁷ R. H. B. LOCKHART, *Moskva 1912.—1918.: uspomene britanskog diplomate*, Naklada Velzek, Zagreb, 1941., 74.

⁴⁹⁸ *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini*. Knjiga 2 /1932—1935/. Ur. Andrej Rodinis, Sarajevo, 2009., 24.-25.

⁴⁹⁹ W. S. CHURCHILL, *Drugi svjetski rat. I. Bura se sprema*, Beograd, 1964., 6.

4. Rasno učenje i rasizam u podlozi jugoslavenstva

Ako je još išta moglo da spase, oživi, probudi i očuva našu mračnu i mrtvu sredinu, to je bila ta pojava gustog i raskošnoga novoga čovjeka koji je stvarao Jugoslaviju gradeći Jugoslavene. (...) Divna jugoslavenska raso, ako ti išta na svijetu trgovaca svoje i tuđe kože i savjesti dava pravo na opstanak i vjeru u sopstvenu neodoljivost, to je zacijelo tvoj bezgranični žar za pravdu, oganj tvoje revne ljubavi, tvoja nesumnjiva moralna veličina! — A ta etička svetinja predstavlja silniju i uspješniju nauku nego mogu sve Akademije i sve Sorbone...

Tin Ujević (1915.)⁵⁰⁰

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće mlada je srpska država u očima dijela srpske, hrvatske, pa i slovenske inteligencije preuzela ulogu jugoslavenskoga Pijemonta: ona je trebala biti stožer okupljanja i glavna poluga *oslobođenja i ujedinjenja* južnoslavenskih naroda, napose onih koji su s razlogom bili nezadovoljni svojim položajem u Austro-Ugarskoj. Pored dijela starije hrvatske inteligencije koja je već desetljećima gajila romantične predodžbe o slavenstvu i jugoslavenstvu, kod Hrvata su mladi naprednjački intelektualci, koje je na okupu držao ponajprije protuklerikalizam⁵⁰¹ koji su oni primjećivali gotovo isključivo u katoličkim (odnosno hrvatskim) zemljama, i koji su većinom potekli iz obzoraških, ali djelom i iz pravaških redova, sve više prihvaćali gledište da Hrvati i Srbi govore jednim jezikom te imaju isto podrijetlo, istu rasnu pripadnost («krv») i istu sudbinu. Oslonjena na te premise, ta krvna, rasna veza tražila je i svoj državnopravni izraz. Tu je misao 1904. pregnantno izrazio Milan Marjanović, ustvrdivši: »Sada vidimo, da će najnaravnije zajednice biti od onih ljudi, koji imaju jednaki jezik i jedne su krvi.«⁵⁰² Nije u to vrijeme još bilo ozbiljnih antropoloških istraživanja (ili su bila tek na početku) o »krvnoj« srodnosti ili o »jedinstvu krvi«, nego se u biti radilo o primjeni poznatog modela po kojemu je jezik poistovjećen s narodom i rasom.

Politika službenoga Beograda obilno je koristila takvo, formalno projugoslaveno, a u biti redovito prosrpsko raspoloženje za svoje ciljeve. Srbiji u tom

⁵⁰⁰ Tin UJEVIĆ, »Od mladosti do omladine«, *Jugoslavenska država*, Antofagasta, 1917., u: *Sabrana djela. Svezak deseti: Eseji — Rasprave — Članci. III — o politici, o ekonomiji, o sociologiji*. Ur. D. Tadijanović i dr., Znanje, Zagreb, 1966., 283.-285.

⁵⁰¹ »Napredna omladina je u svoj program, kao prvu i glavnu točku, unijela: antiklerikalizam. Sve je drugo bilo sporedno. Nije se pitalo: je li netko nacionalista, internacionalni socijalista ili čak antinacionalista! Ne! Svima su bila vrata otvorena, samo ako je bio antiklerikalac.« (Oskar TARTAGLIA, *Veleizdajnik / Moje uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla/: u dva dijela*, Tiskara i litografija C. Albrecht (D. Šrepe), Zagreb — Split, 1928., 15.)

⁵⁰² Isto, 401.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

pregledu nije mogla konkurirati gospodarski i politički slabija, prometno izolirana i slabo napućena Crna Gora kojoj je 1878. na Berlinskome kongresu također priznata državnost, makar sa znatnim ograničenjima njezina suvereniteta u korist Kraljevine Italije. Toj pijemontskoj ulozi srpske kneževine, a kasnije i kraljevine, osobiti će doprinos dati promjena dinastije 1903. i kriza nastala u svezi s austro-ugarskom aneksijom Bosne i Hercegovine te veleizdajničkim i Friedjungovim procesom.⁵⁰³ Geopolitički interesi europskih velesila samo su potpomogli jačanju simpatija koje su Srbi uživali osobito u Rusiji, Francuskoj i Velikoj Britaniji, a demonstracija snage i odlučnosti koju je Srbija uskoro pokazala u Balkanskim ratovima te će simpatije još i povećati. Istodobno je službena Srbija vodila promišljenu politiku pridobivanja mladih intelektualaca iz drugih južnoslavenskih naroda, potičući književnu i kulturno-umjetničku suradnju, zajedničke umjetničke izložbe, književne smotre i antologije, a ponekad i izravno financijski pomažući hrvatske i slovenske umjetnike koji su jedva životarili na malome i siromašnome kulturnom tržištu.

Usporedno s time, poučena koristima i simpatijama koje su joj donijele slavističke studije u 19. stoljeću koje su Srbe i srpstvo nerijetko prikazivali kao naj snažniji i najvažniji južnoslavenski narod, srpska je politička i gospodarska elita rano shvatila da poticanjem i usmjeravanjem etnoloških, etnografskih i antropoloških studija može ostvariti i političke probitke, pa ih je službena Srbija odmah počela popularizirati i poticati ne samo na visokoškolskoj, nego i na srednjoškolskoj razini.⁵⁰⁴ Nije to u bitnoj mjeri odudaralo od većine drugih europskih država: prodor evolucionističke misli u široke slojeve i općenita težnja za sekularizacijom društva svagdje su pridonosili nastojanju da se svijet i pojave u njemu tumače znanstvenim metodama, a rasno je učenje u Europi i u Sjevernoj Americi postupno prelazilo u modu. Srbija je samo tražila načina kako vlastite političke, gospodarske i kulturne ciljeve uskladiti s tom društvenom modom ili, eventualno, kako tu modu upotrijebiti za svoje ciljeve, računajući s činjenicom da joj drugi južnoslavenski narodi, osim Bugara, u tome ne mogu valjano parirati, jer zbog nedostatka vlastite države ne mogu voditi samostalnu kulturnu i gospodarsku politiku.

⁵⁰³ O aneksijskoj krizi te o spomenuta dva politička procesa postoji vrlo obilna literatura. Osnovne obavijesti i interpretacije v. u: R. W. SETON-WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, 164.-333.; L. v. SÜDLAND, *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg*, 484.-700.; Ferdo ŠIŠIĆ, *Kako je došlo do okupacije a onda i do aneksije Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908.)*. *Diplomatska strana njihova o šezdeset i tridesetogodišnjici događaja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1938.; Mirjana GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*, Institut društvenih nauka — Odeljenje za istoriske nauke, Beograd, 1960.; Hrvoje MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1972.; ISTI, *Svetozar Pribičević: ideolog — stranački voda — emigrant*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995.; Allan John Percivale TAYLOR, *Habsburška Monarhija 1809—1918. Povijest Austrijskog Carstva i Austro-Ugarske*, Znanje, Zagreb, 1990.; Mislav GABELICA, «Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine», *Časopis za suvremenu povijest*, 46/2014., br. 1., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2014., 131.-157. i dr.

⁵⁰⁴ P. BULAT, «Značenje etnologije za našu nacionalnu kulturu», 184.

I kao što su se ostali europski narodi okretali svojim mitovima i svojim mitologijama, tako je i Srbiji bio potreban mit koji će mobilizirati srpstvo, a privući i one koji sa Srbima nisu imali istu zajedničku povijest. Taj je mit pronađen u legendi izrasloj na vojnome porazu na Kosovu polju 1389. godine, koja je tinjala u doba višestoljetne osmanske vladavine nad Srbijom. On je imao protuislamsku notu koja je mogla steći simpatije diljem kršćanske Europe, a zbog protuosmanlijske je dimenzije išao na ruku onim europskim velesilama kojima je odgovaralo rastakanje osmanlijske moći na europskome Jugoistoku i u srednjoistočnome odnosno bliskoistočnom području koje je postupno postajalo područjem sjecištem ponajvažnijih interesa europskih velesila. Budući da je tijekom 19. stoljeća i sama svoju samostalnost izborila ustancima i emancipacijom od Osmanskoga Carstva — istoga onoga pred kojim je nekoliko stoljeća prije poklekula — Srbija je procesom osamostaljenja i političkim jačanjem nudila okolnim narodima dokaz o životnoj i državotvornoj snazi Kosovskoga mita. U njemu su se miješali elementi koji su svima mogli biti privlačni: pučka predaja i guslarske pjesme, otpor prema tuđinskom osvajaču i dojam vlastitog junaštva, animozitet prema islamu i borba ne samo za narodnu slobodu nego i za »krst časni«, u onoj mjeri u kojoj taj »krst časni« služio nacionalnim i državnim ciljevima.

Oko tog mita i njegovih likova i simbola sačuvano je mnoštvo narodnih pjesama koje je samouki srpski jezikoslovac i folklorist Vuk Stefanović Karadžić (1787.—1864.) popularizirao u ondašnjim europskim, poglavito slavističkim krugovima. One su skrenule pozornost Europe na srpski narod i potaknule niz uglednih europskih jezikoslovaca i povjesničara da se pozabave njezinom narodnom epikom i poviješću. Osmanska Turska, »bolesnik na Bosporu«, kao da je čekala zadnji udarac, a simptomi njezine propasti bili su osobito vidljivi na rubovima Carstva. Na jednom od tih rubova Srbija je preuzela ulogu onoga tko će na sebe preuzeti jednu od važnih bitaka u tome ratu, a svojim je geopolitičkim položajem i svojom politikom, napose nakon državnog udara iz 1903. godine, istodobno je bila — kako se izrazio britanski premijer David Lloyd George — »čuvar vrata« odnosno brana njemačko-austrijskome prodiru na Jugoistok, prema istočnome dijelu Sredozemlja čija je važnost nakon otvaranja Sueskoga prokopa, a onda i nakon širenje upotrebe nafte dramatično porasla.⁵⁰⁵ Zbog dualističkog ustroja Austro-Ugarske i suparništva njezinih dvaju vodećih naroda, bilo je, štoviše, snažnih simpatija prema Srbima i srpstvu čak i u nekima od vladajućih krugova te države koju su Srbi doživljavali kao najveću prijetnju svojim nacionalnim ciljevima. To je osobito vrijedilo za dio mađarske gospodarske i političke elite koja je u Srbima, navlastito onima u Bosni i Hercegovini, gledala sa-

⁵⁰⁵ Opš. R[obert] G[eorge] D[alrymple] LAFFAN, *Guardians of the Gate. Historical Lectures on the Serbs. With a Foreword by Vice-Admiral E. T. Troubridge*, Clarendon Press, Oxford, 1918. Laffanova knjiga koja predstavlja prilično nekritičnu apologiju »srpske rase«, u digitalnom je obliku dostupna na mrežnoj adresi: <http://www.electricscotland.com/history/serbia/guardiansofgateh00laffuoft.pdf>.

veznika u nastojanju da se osigura ravnopravnost Ugarske, a možebitno i proširi njezin utjecaj napose na Balkanu.

I kao što je Karadžić svojedobno srpskima proglasio i one narodne pjesme koje nisu bile srpske, a čitav niz srpskih agitatora i publicista tijekom 19. stoljeća posegnuo za krivotvorenjem da bi se srpska povijest prikazala bogatijom i slavnijom nego što je bila,⁵⁰⁶ tako su sada, u novim prilikama, srpsko narodno pjesništvo i Kosovski mit postali mistično, živodajno vrelo iz kojega se nije napajao samo srpski nacionalizam, nego kroza nj i preko njega i jugoslavenski integralizam. On je, doduše, prividno imao samo jezičnu i kulturnu dimenziju, ali su njezine političke i državnopravne implikacije bile više nego bjelodane, pa su ih i njihovi autori rijetko skrivali. Isto je vrijedilo i za političkim motivima nadahnutu istraživanja o pučkim vjerovanjima, tradicijama i religiji starih Hrvata i Srba.⁵⁰⁷ U atmosferi u kojoj se nije pravilo bitnu razliku između srpstva i jugoslawenstva (jer srpstvo je ne samo za Srbe, nego i za hrvatske i slovenske pristaše jugoslawenstva bilo potporanj te ideologije i jamac njezina oživotvorenja!), taj se mit postupno pretvarao u svojevrsan religijski kult koji je, u skladu s duhom vremena, tražio i nalazio rasne korijene svoga tobožnjega heroizma i svoje nenadmašne etičke nadmoći, a time i svoje rasno opravdanje i, ne na posljednjem mjestu, svoje rasno poslanje.

Ta »vidovdanska etika«, kako je u zagrebačkom *Vihoru* — *listu za nacionalističku kulturu*, jednom od glavnih glasila Jugoslavenske nacionalističke omladine, poslije pisao poznati srpski filolog, sveučilišni profesor i član Srpske akademije nauka i umjetnosti Miloš Đurić,⁵⁰⁸ nije bila slučajna, nego je predstavljala izraz srpske rase, jedinstvene po svom heroizmu i ljubavi za slobodu koja predstavlja najviši ljudski ideal. Taj svoj tekst u kojem se slavi »Vidovdanska Filozofija Nacionalizma« i narodno pjesništvo kojim je Kosovski mit podignut na razinu ne samo estetskoga, nego i etičkog ideala, Đurić je 1914. objavio u obliku brošure koja je izašla kao drugi svezak Biblioteke Jugoslavenske nacionalističke omladine, u Zagrebu.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ Klasično djelo koje ukazuje na tu politiku krivotvorenja poznata je dvosveščana knjiga Vatroslava MURVARA, *Na izvorima neistina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1941. I Laffanova knjiga spomenuta u prethodnoj bilješci sjajan je primjer uspješnosti srpske propagande. Prema njezinu autoru, u Hrvatskoj i u Slavoniji žive i »rimokatolici Hrvati« koji, međutim, također govore — srpski. Srbi su najbolja »balkanska rasa«.

⁵⁰⁷ Usp. primjerice, Tomo MARETIĆ, *Studije iz pučkog vjerovanja i pričanja u Hrvata i Srba*. (Preštampano iz LX. i LXII. knjige Rada jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti), Zagreb, 1882.; ISTI, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Naklada knjižare L. Hartmanna, Zagreb, 1899.; Nadko NODILO, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Logos, Split, 1981. (Nodilova je rasprava pod naslovom »Religija Srba i Hrvata, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog« objavljena u deset knjiga Akademijina Rada između 1885. i 1890. godine, a poslije je Nodilo izmijenio naslov svog djela u *Stara vjera Srba i Hrvata*.); F. IVEKOVIĆ — I. BROZ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, 1901. itd.

⁵⁰⁸ M. GJURIĆ, »Vidovdanska etika (Preludij Guslarskoj Filozofiji)«, *Vihor*, br. 3, 1. IV. 1914., 44.-49.; br. 4, 15. IV. 1914., 66.-70.; br. 5, 1. V. 1914., 84.-88., br. 6, 15. V. 1914., 101.-106.

⁵⁰⁹ M. ĐURIĆ, *Vidovdanska etika*, Biblioteka Jugoslavenske nacionalističke omladine, sv. 2. Izdanje Srpskog akademskog društva »Njegoš« u Zagrebu, Zagreb, 1914.

Đurićeve su formulacije pune patetične mistike, ali je poruka bila ista poput one koju će jugoslavenski etnopsiholog i filozof hrvatskog podrijetla, Vladimir Dvorniković, za koju godinu zaodijevati u znanstveni ogrtač, veličajući način na koji se stranci dive »mistično-religioznom i narodno-etičkom značenju jugoslavenske epike«. ⁵¹⁰ Kako su gusle postale simbol srpstva, a narodne pjesme o Kosovu pretvorene u način šovanja etičkoga kulta, pokazuje primjer britanskoga časnika R. G. D. Laffana koji je svijetu priopćio tobožnje svjedočenje neimenovanoga francuskog liječnika koji je bio očevidac srpskog povlačenja preko Albanije 1915. godine: u najdramatičnijim trenutcima, prije povlačenja prepunog opasnosti i neizvjesnosti, srpski bi se vojnici okupljali oko gusala da bi još jednom čuli narodnu epiku. ⁵¹¹

Nekoliko godina nakon svoga raso-mističnoga prvijenca, u »Smrti majke Jugovića«, novoj knjizi o filozofskim dimenzijama Kosovskoga mita i na njemu nastaloga narodnog pjesništva, Đurić je nabrojio mnoštvo autora koji su se bavili Kosovom i Vidovdanom, kao i čitav niz pisaca — među njima i hrvatskih, od Andrije Kačića Miošića do Ive Vojnovića — koji su dali doprinos bujanju Kosovskoga mita. ⁵¹² Mladi je filozof te 1918. tumačio kako je »Srpska Filozofija Heroizma« samo »nacionalan izraz Etike Opšte«, dok su likovi i simboli iz srpske tradicije, koji imaju »čulo herojstva, instinkt junaštva«, izdanak »srpske rase« koja je superiorna romanskoj i germanskoj rasi jer dvije potonje nemaju ono što je Nikolaj Velimirović, srpski teolog i ideolog, jedan od idola jugoslavenske nacionalističke omladine, a od 1919. episkop Srpske pravoslavne crkve (danas i njezin svetac), nazvao »bajkom srpske istorije«. ⁵¹³ Ta bajka se sažima u riječi: Kosovo. Kosovo je, piše Đurić, ono što je Srbe učinilo izabranom i nadmoćnom rasom: »Vekovi trpljenja i stradanja, vekovi junačkog trpljenja i veličanstvenog stradanja, učinili su rasu srpsku boljom, upornijom i nesavjetljivijom, nego što su ostale rase evropske učinile njihove filozofije, različni muzeji, Galeriji, Luvri.« ⁵¹⁴

Za Srbe je, tvrdio je britanski viceadmiral, kasnije admiral Ernest Charles Thomas Troubridge, tipično gledište izraženo poznatom frazom: »Kakva je korist čovjeku ako dobije sav svijet, a izgubi vlastitu dušu?« ⁵¹⁵ Srpstvo je, ističe Đurić, obilježeno »granitnom etikom i timorskom ideologijom« koju odlikuje ljubav za zajedništvo i slobodu, a među Srbima osobitu ulogu imaju »dinarski Srbi, najdarovitiji stvaraoci Srpskih Pesama, najbolji nosioci morala toga, i najplemenitiji soj među Južnim Slavenima. Njihova krv hučnije teče, i oni brže misle i rade, jer je i hemijsko delovanje zraka sunčevih na visinama brže i jače.« ⁵¹⁶ Iako

⁵¹⁰ V. DVORNIKOVIĆ, *Psiha jugoslavenske melanholije*. Drugo prerađeno izdanje. Izdanje knjižare Z. i V. Vasića, Zagreb, 1925., 85.

⁵¹¹ R. G. D. LAFFAN, *Guardians of the Gate*, 24.

⁵¹² M. GJURIĆ, *Smrt majke Jugovića*, Grič, Zagreb, 1918.

⁵¹³ Isto, 9., 18.

⁵¹⁴ Isto, 18.

⁵¹⁵ R. G. D. LAFFAN, *Guardians of the Gate*, 2.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

su dolazile iz pera još razmjerno mladog intelektualca, Đurićeve su misli u tom trenutku, nakon pobjedonosnog okončanja Prvoga svjetskog rata, nesumnjivo izražavale gledište velikog dijela srpske inteligencije. Štoviše, nekoliko godina prije, u eseju o Petru Kočiću, tada već slavni i utjecajni srpski književnik Jovan Dučić izrazio je uvjerenje kako »kosovska katastrofa« obilježava apsolutnu većinu srpstva te ga istodobno uzdiže nad ostale narode: »Tri četvrtine duše svijuu nas napravljene su iz tih tamnih i jezivih tradicija! One su stvorile ono tragično osećanje u našem narodu koje nas tako odvaja od drugih okolnih naroda, i čini većim u velikim težnjama, silnijim u velikom zamahu, i koje će biti izvor našim, možda, najvećim umetničkim koncepcijama, kao što je to religija bila nekim drugim narodima.«⁵¹⁷

Konstatacija je sadržavala priznanje da je srpstvu Kosovo ono što je drugim narodima religija. Kosovo je instrument identifikacije i svrha postojanja odnosno glavni motiv i smisao djelovanja. A nema sumnje da su se te misli naslanjale na ideologiju formuliranu puno prije svjetskoga rata, ideologiju koja je u srpstvu gledala jugoslavenski Pijemont, a Kosovski mit smatrala središnjom idejnom osi te pijemontske uloge, koja je sazdana na rasnom učenju i na tada tako popularnim etnopsihološkim uporištima. Jedan od vodećih srpskih intelektualaca mlađega naraštaja, Jovan Skerlić, tumačio je da se jugoslavenstvo, koje u južnoslavenskim narodima stječe sve više pristaša, i u rasnome pogledu u prvom redu oslanja na srpstvo odnosno na »srbijansku rasu« koja i u tom pogledu ima ulogu Pijemonta. Srbija je, pisao je Skerlić 1910. godine, ona čija »homogenost i etničko-politička snaga« izvire iz »jedinstva rase i jedinstva religije.«⁵¹⁸ Međutim, »duhovna hegemonija Srbije« unutar srpstva i unutar južnoga slavenstva ima i drugih svojih uzroka, nastavlja on. Ta »krepka srbijanska rasa ima svojih retkih osobina«, ona je »srčana i buntovna rasa, stvorena nekom vrstom revolucionarne selekcije«, pa ima svojih vrlo dobrih osobina. Ona je »živa, slobodoljubiva, ponosita, žedna nezavisnosti, sposobna za veliki polet u časovima pregnuća«, a »srpski seljak je bistar, gotovo darovit, i kod njega se često javljaju tipovi čudnovate inteligencije. Otuda kod srbijanske rase i u srbijanskoj književnosti toliko trezvenosti, inteligentnoga netradicionalizma, širine vidika, liberalizma u idejama, oštrog duga i pravilnoga suda, toliko razumnoga kriticizma i plodne pozitivnosti.«⁵¹⁹

Kao posebno vrijednu i važnu okolnost Skerlić je isticao čistoću te srpske rase. Zato je ponavljao da u Srbiji nema staleža ni stranoga građanstva, nego se građanstvo i inteligencija podižu iz samoga puka odnosno »stalno osvežavaju i krepe poticanjem zdrave narodne krvi.«⁵²⁰ U eseju o Dositeju Obradoviću, objav-

⁵¹⁶ M. GJURIĆ, *Smrt majke Jugovića*, 24.-25.

⁵¹⁷ J. DUČIĆ, »O Petru Kočiću«, *Letopis Matice Srpske*, knj. 288, Novi Sad, 1912., 78.-79.

⁵¹⁸ J. SKERLIĆ, »Srbija, njena kultura i njena književnosti«, *Bosanska vila*, 1910., u: J. SKERLIĆ, *Književne studije. Prva knjiga*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1934., 9.-10.

⁵¹⁹ Isto, 10.

ljenom godinu prije, Skerlić je pohvalio Obradovićevo shvaćanje da narodnost ne čini vjera, »no jezik i krv«, pa su Srbi ne samo pravoslavni, nego i katolici i muslimani.⁵²¹ Zato je lako shvatiti logičnu izvedenicu toga gledišta prema kojemu »srbijanska rasa« i jedan (»srpskohrvatski«) jezik čine podlogu i jugoslavenstvu, pa će Skerlić u trećem dijelu svog eseja o Anti Starčeviću, objavljenog 1912. u *Srpskome književnom glasniku*, uvjeravati čitateljstvo da je Starčević »jedan sasvim naš čovek, sa svima manama i vrlinama naše rase, koji da je živio u Beogradu ili Novom Sadu šezdesetih godina potpuno bi oličavao ono što se u to ultra-nacionalističko doba zvalo *Srbenda*«. ⁵²²

Srpski je književni povjesničar i kritičar, sveučilišni profesor i akademik Bogdan Popović u izlaganju na priredbi pod naslovom »Mesec dana engleske kulture« istaknuo kako je srpski narod »mlad narod«, a »srpska rasa«, prema njegovu je mišljenju, »načinjena od dobrog metala«; uz neke mane odlikuju je i osobite vrline: iz »velike osetljivosti« kao »osnovne karakteristike srpske rase« proizlaze »izvesna bistrina budna mašta, sposobnost toplog osećanja, sposobnost saučešća, i idealizam«. ⁵²³ U nekrologu srpskom povjesničaru, političaru i diplomatu Mihajlu Gavriloviću, Dučić je 1924. godine sljedećim riječima tumačio ulogu Srbije kao Pijemonta i Beograda kao kulturnog središta »našeg naroda«: »Sve što je duboko rasno jugoslovensko nalazi se samo na tlu ovog većitog Pijemonta: naše nemanićske hronike iz doba kada ih ni Francuzi ni Nemci nisu imali; nemanićski manastiri sa raskošom jednog prosvećenog hrišćanskog carstva kojem je malo trebalo da nasledi svu civilizaciju Vizanta; sama nemanićska država najjača i najsajnija na istoku, koja je išla od Jedrena do Stona; naše narodne pesme o Kosovu i Prilepu koje ostaju za uvek jedini izvor umetničke inspiracije; naša muzika, jedina nacionalna i jedina koja uopšte kod nas postoji, ceo naš folklor; celo bogatstvo našeg nenadmašnog jezika. Zato nije čudo što se ovde rodila i nova država, i što je iz nje rođena ova velika i neoboriva monarhija, produkt sistema naše porodice, zadruga, istorije. Zato je prirodno da beogradski univerzitet, najbolji od svih drugih, već trideset i više godina radi na izgrađivanju naše čisto nacionalne kulture, čisto naše: naše geografije, naše geologije, naše lingvistike, naše etnografije, našeg prava, naše istorije, naše flore i faune, naše filozofije, naše muzike, našeg folklor«. ⁵²⁴

Nije, dakle, samo umjetnost rasna; jer — rasna je i znanost, čak su i »naše« flora i fauna rasne! A što se samoga Gavrilovića tiče, nastavlja Dučić: »On je jedan od junaka iz naše rasne epopeje i jedan dokaz o misiji Beograda među oni-

⁵²⁰ Isto.

⁵²¹ J. SKERLIĆ, »Dositej Obradović«, u: *Odabrane kritike*, 44.

⁵²² ISTI, »Ante Starčević«, *Srpski književni glasnik*, knj. XXVIII, br. 265, sv. 3, Beograd, 1912., 212.

⁵²³ B. POPOVIĆ, »Šta Srbi imaju da nauče od Engleza«, *Srpski književni glasnik*, 1929., u: B. POPOVIĆ, *Članci i predavanja o književnosti, umetnosti, jeziku, i moralu*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1932., 247.-248.

⁵²⁴ J. DUČIĆ, »Pogreb Mihaila Gavrilovića«, *Politika*, 21/1924., br. 5947, 13. XI. 1924., 1.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

ma koji još nisu rasno probuđeni, misiji Beograda u stvarima svesti i osećanja, velikoj kao što je bila misija Srbije u stvarima slobode i građanske časti jugoslovenskog čoveka. Kao diplomat, Gavrilović je bio jedan među onima koji su na strani bili nosioci svih velikih odlika naše rase; njene sposobnosti za kulturu, njenih visokih merila za etičke vrednosti, njenog ponosa u energiji za život, njene volje za afirmaciju, njene lakoće za asimilaciju.⁵²⁵

Prijekor »rasno neprobuđenima« tijekom desetljeća je imao različite oblike: Hrvate (a ponekad i Slovence) nazivalo se slugama Beča i Pešte, agentima Rima, ali i »austrijskim konjušarima«. Njima je, očito, nedostajala rasna svijest, pa su se opirali gubitku vlastitog identiteta; štoviše — kako će im jednom, 1923. godine, pri kraju svoga znamenitoga »Ispita savjesti«, spočitnuti pjesnik Tin Ujević koji je više puta isticao da je Hrvat jednako koliko je i Srbin — Hrvati su njemu, propovjedniku rasnoga jedinstva, zamjerali što je tako uporno i sa zanosom pokazivao »prstom na rasnost i heroizam«.⁵²⁶ Jer, rasnost je mjerilo odanosti Jugoslaviji. U tome, kako je 1908. pisao Skerlić, »ni prebijene pare« ne vrijede »istorijska prava«, jer: »Naša prava mi nosimo sami u sebi: to su grobovi naših predaka i kolevke naše dece, kako je nedavno kazao umni Svetozar Pribičević, to su krv i znoj našega seljaka kojim je naša zemlja obilno natopljena. Mi se osećamo kao izdanak cele jedne rase 'gorkih i bednih stradalaca', kako veli naš stari letopisac, potomci uskoka, hajduka, odmetnika i ustanika, koji su svoje pravo na život iskupili vekovima stradanja i borbe. (...) Naš patriotizam nije onaj antikvarski, metafizičarski i frazeološki romantičarski nacionalizam starijih naraštaja, no savremeno, stvarno, trezveno, demokratsko i socialno osećanje solidarnosti sa svojim narodom, sa širokim slojevima narodnim, koji čine temelj i suštinu jedne rase.«⁵²⁷

Napojen mitom o srpskoj rasi, njezinoj etičkoj superiornosti i heroizmu, mladi je srpski nacionalist Todor Ilić, jedan od sudionika sarajevskoga atentata i pripadnik *Mlade Bosne*, organizacije koja je desetljećima svrstavana među apostole jugoslavenstva, patetično klicao: »U krvi je život rase, u krvi je bog Nacije!«⁵²⁸ Za *mladobosance* kao apostole jugoslavenstva rasa je predstavljala božansku vrijednost, a još dalje će otići jedan od Ilićevih drugova, Dimitrije Mitrinović, zagrebački student filozofije i redoviti suradnik naprednjačkoga *Hrvatskog djaka*,

⁵²⁵ Isto.

⁵²⁶ T. UJEVIĆ, »Ispit savjesti«, *Savremenik*, 1923., u: *Sabrana djela*, sv. VI., 250.-291. Ne će, dakle, biti točna tvrdnja I. BANCA, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 198.-199. da se je Ujević vrlo brzo, najkasnije već 1920. odrekao jugoslavenstva i njegove rasne dimenzije. O Ujevićevim političkim i umjetničkim pogledima vidi opš. S. LIPOVČAN, *Mladi Ujević. Politički angažman i rana proza (1909.—1919.)*, Književni krug, Split, 2002.

⁵²⁷ J. SKERLIĆ, »Obnova naše rodoljubne poezije«, *Srpski književni glasnik*, 1908., u: J. SKERLIĆ, *Književne studije. Prva knjiga*, 135.-136.

⁵²⁸ V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, Državna založba Slovenije — Ljubljana, Prosveta — Beograd, Svetlost — Sarajevo, Beograd, 1966., 541., 582. Zanimljivo je da je Dedijer upravo pasus s tom rečenicom stavio kao motto 15. poglavlja svoje knjige.

član uredništva *Bosanske vile* i jedan od organizatora paviljona Kraljevine Srbije na Međunarodnome umjetničkom festivalu u Rimu 1911. godine, u sklopu kojega je nastupilo i nekoliko hrvatskih umjetnika, među kojima se je osobito isticao Ivan Meštrović.⁵²⁹ Kao jedan od vodećih ideologa *Mlade Bosne*, Mitrinović je uoči balkanskih ratova patetično isticao kako je Meštrović rastao »u primitivnoj sredini jedne moralno zdrave, umno nekulturne, tjelesno nepokvarene rase, baš tu, na doticaju triju zemalja našeg plemena«, da je kršten kao katolik, ali da su mu predci pravoslavni (a ima među njima i »poturčenih«), pa je baš to uvjetovalo njegovo »snažno rasno osjećanje i duboku nacionalnu religioznost«.⁵³⁰

Kroz Meštrovića je, nastavlja Mitrinović, »rasa htjela da progovori«, a »bol istorije srpske htio je da bude izražen čudnom ličnošću, moćnom, dubokom, u kojoj je mistični uzao svih tjelesa narodnih, svih živih, svih koji su živili, jednom ličnošću herojskom, koja se rađa samo u blagoslovene i rijetke rase, u kojoj ima božanstvenog daha tvoračkog: Nesvijesti Stvoriteljice.«⁵³¹ A dok je srpski pisac i filozof Vasa Stajić djelovao kao »neustrašivi vajar Novih Srba«, Mitrinović se nije zadovoljio time da »najpredanije apostoliše onoj veri koju Ivan Meštrović dletom zasnova i gestovima svojih kamenih figura odpropoveda«,⁵³² nego je krenuo dalje: uskoro će od ideologa mističnoga, rasnog jugoslavenstva prerasti u apologeta bjelačkoga arijskog rasizma, pa će poslije Prvoga svjetskog rata na stranicama britanskog časopisa *The New Age* uvjeravati čitatelje da arijska bijela rasa (a ne neka »obojena«!) jest i mora ostati temelj moći i volje u svijetu,⁵³³ odnosno da je bijela rasa »entelehija svjetskog organizma« i da ta rasa, kao »vodeća« i »formalna determinanta organizacije svijeta« treba postati »sveopće ljudska, supraarijska, pleromatička«.⁵³⁴

Među onima koji su osobito pridonijeli širenju rasne misli i rasističkom shvaćanju srpstva i jugoslavenstva, posebno mjesto pripada geografu Jovanu Cvijiću, članu, a od 1921. i predsjedniku Srpske kraljevske akademije te dvokratnom rektoru Beogradskog sveučilišta. U nizu svojih djela Cvijić je tvrdio kako Južni Slaveni dijele »zajedničke osnovne etničke crte« i psihička svojstva koja su, prema njegovu mišljenju, nesumnjivo donijeli iz svoje pradomovine. Pritom je istodobno glorificirao »dinarski tip« odnosno »dinarsku rasu« kao podlogu jedinstvene jugoslavenske nacije čiju jezgru tvore tobožnji »Srbohrvati«,⁵³⁵ pa je na taj način po-

⁵²⁹ O Mitrinoviću opš. Predrag PALAVESTRA, *Dogma i utopija Dimitrija Mitrinovića: počeci srpske književne avangarde*, Slovo ljubve, Beograd, 1977.

⁵³⁰ D. MITRINOVIĆ, »Meštrović«, *Bosanska vila*, 26/1911., br. 9, 15. V. 1911., 129.

⁵³¹ Isto, 130.

⁵³² M. GJURIĆ, *Smrt majke Jugovića*, 52.

⁵³³ M. M. COSMOI [D. MITRINOVIĆ], »World Affairs«, *The New Age. A Socialist Review of Religion, Science and Art*, Vol. 28/1921, No. 18 (1486), 3. III. 1921., 207.-208.

⁵³⁴ M. M. COSMOI [D. MITRINOVIĆ], »World Affairs«, *The New Age*, Vol. 28/1921, No. 19 (1487), 10. III. 1921., 219.-220.

⁵³⁵ J. CVIJIĆ, *Govori i članci*, u: Viktor NOVAK, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, Izdanje autora, Beograd, 1930., 774.-782. Najvažnije od tih Cvijićevih djela je njegovo *Balkansko poluostr-*

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

kušavao stvoriti znanstvenu podlogu za ujedinjenje srpstva na jugoslavenskom programu.

U jednoj kasnijoj polemici katolički je svećenik, geopolitičar i predsjednik Matice hrvatske u razdoblju od 1928. do 1945., prisjećajući se svoje mladenačke jugoslavensko-integralističke faze, podsjetio da se općepoznatim smije smatrati da su biolozi još početkom druge polovice 19. stoljeća ustanovili postojanje dinarske rase. Dodao je Lukas pritom da je »Nijemac Virchow (...) pred sedamdeset godina o njoj pisao (...) u berlinskoj akademiji, i to za trideset godina prije no što je Cvijić, nebiolog, o njoj htio da izvede neobiološke zaključke. Iza Virchowa mnogi su drugi biolozi (Denicker, Günther, Ripley i t. d.) o dinarskoj rasi pisali, a svakako najbolje Švajcarac Pittard.«⁵³⁶ A kao što je tumačio M. Đurić, prikazujući Cvijićeve knjige *Geografski i kulturni položaj Srbije* (Sarajevo, 1914.), u toj svojoj »himni srpskoj narodnoj duši, u ovoj sjajnoj glorifikaciji dinarskih Jugoslovena«, Cvijić je pokazao ono što je osnovno: »Srbija je Zemlja Misije.«⁵³⁷ Tu misiju, nastavlja Đurić, opisuju stihovi narodne pjesme: »Drino, vodo, plemenita međo / Izmeđ Bosne i izmeđ Srbije! / Naskoro će i to vreme doći / Kad ću ja tebeka preći / I čestitu Bosnu prelaziti!«.⁵³⁸

Zato, naglašava Đurić, Cvijićeve misli osobito toplo treba preporučiti »onom jugoslovenski nevaspitanom delu našeg naroda, koji još nije došao do novoga saznanja, da će nam Srbija sa Crnom Gorom izvojevati dostojno mesto u čovečanskoj organizaciji.«⁵³⁹ Đurićevi »rasno nevaspitani« isti su oni koje je Dučić nazivao »rasno neprobuđenima«: to su svi oni koji ne prihvaćaju srpsku odnosno jugoslavensku rasnu misao, pa slijedom toga ni *narodno ujedinjenje*. Budući da ne osjećaju ili ne žele osjetiti iskonski zov krvi, u tome ih treba podučiti ili na prikladan način »vaspitati«. Zato je poruka Dušana Krulja, koji je 1914. u *Jugoslaviji* tumačio da su Srbi, Hrvati i Slovenci »jedna istovjetna rasa u užem smislu te riječi«, pa moraju »da jedni druge asimiluju ili im nametnu svoju kulturu« kao preduvjet jedinstva,⁵⁴⁰ bila nedvosmislena: u praksi je ona značila zahtjev za izgradnjom jugoslavenske države i stvaranjem jedinstvenoga jugoslavenskog naroda na srpskoj rasnoj i kulturnoj podlozi. Bila je to izvedenica one ne tako davne poruke koju je Hrvatima, pozivajući se na srpsku superiornost i evolutivni razvitak povijesti, uputio bosanski Srbin Nikola Stojanović. Njegovo predavanje koje je u beogradskome *Srpskomu književnom glasniku* br. 37 od 1. kolovoza

vo i južnoslovenske zemlje koje se je prvo pojavilo na francuskom jeziku pod naslovom *La Péninsule Balkanique. Géographie Humaine* (Colin, Paris, 1918.).

⁵³⁶ F. LUKAS, »O načelnoj i naučnoj dosljednosti«, *Hrvatska revija*, 5/1932., br. 4, Zagreb, travanj 1932., 276.

⁵³⁷ M. GJURIĆ, »Jovan Cvijić«, *Vihor*, 1/1914., br. 5, 1. V. 1914., 93.-94.

⁵³⁸ Isto, 94.

⁵³⁹ Isto.

⁵⁴⁰ *Jugoslavija*, 1914., nav. prema: V. NOVAK, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, 696.-697.

1902. objavljeno pod naslovom »Srbi i Hrvati«, zagrebački je *Srbobran* pretiskao u br. 168 i 169 od 9. i 10. kolovoza 1902., naslovivši ga puno izazovnije nego u izvorniku, riječima »Do istrage [istrjebljenja, op. T. J.] naše ili vaše«. Za razliku od uredništva *Srpskoga književnoga glasnika*, koji je zabilježio kako se sa stajalištima pisca ne slaže i ne preuzima odgovornost za njih,⁵⁴¹ uredništvo zagrebačkoga srpskog lista nije držalo da je tom članku potrebna ikakva ograda ili komentar, budući da je i samo zastupalo slična stajališta.⁵⁴²

Nije se od Stojanovićevih misli ogradio ni cetinjski *Književni list* koji ga ja također uskoro prenio,⁵⁴³ a u tom članku Stojanović bez ikakva oklijevanja tvrdi da Hrvati nikad nisu imali »razvijene nacionalne svesti ni shvaćanja zajednice interesa svih Hrvata«. ⁵⁴⁴ Oni nemaju »posebnog jezika, ni zajednice običaja, ni čvrstog jedinstva života, ni, što je glavno, svesti o međusobnoj pripadnosti, i stoga ne mogu biti posebna narodnost«. ⁵⁴⁵ Dakle, Hrvati »nisu ni pleme ni posebna narodnost«, nego su tek »večito sluga i igračka u tuđim rukama«. ⁵⁴⁶ Oni se postupno pretapaju u Srbe i nisu čimbenik s kojima bi Srbi trebali tražiti slogu. Umjesto sloge, slijedi borba koja se »mora voditi 'do istrage naše ili vaše'. Jedna stranka mora podleći. Da će to biti Hrvati, garantuje nam njihova manjina, geografski položaj, okolnost, što žive svuda pomešani sa Srbima i proces opšte evolucije, po kome ideja Srpstva znači napredak«. ⁵⁴⁷ Evolucija je, dakle, argument u prilog srpstva. Taj je proces potrebno usmjeravati i požurivati, ali je njegov konačni rezultat posve jasan: srpstvo je brojnije, dominantno i superiorno, pa je pobjeda neminovno na njegovoj strani. Jer, kao što je u svom časopisu *Ideje* i tri desetljeća kasnije objašnjavao ugledni srpski književnik Miloš Crnjanski, čije je književno djelo i inače bilo protkano osjećajem rasne posebnosti i superiornosti, ⁵⁴⁸ slavenska, dotično srpska kultura superiorna je latinskoj, baš kao što su prosvjeta i moralni nazori srpskog naroda superiorni onima koje su Hrvati i Slovenci baštinili od tuđina. ⁵⁴⁹

⁵⁴¹ »Srbi i Hrvati«, *Hrvatska misao*, 1/1902., br. 16, Zagreb, 25. VIII. 1902., 512.

⁵⁴² Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova (Srbobran 1884—1902)*, Naprijed, Zagreb, 1991., 241.

⁵⁴³ Usp. reakciju tršćanske *Slavenske misli*, 16/1903, br. 2 (717), 14. I. 1903., 1. pod naslovom »Dvie iskrene rieči«. Tršćanski je list tada uređivao A. Tresić Pavičić.

⁵⁴⁴ Nikola STOJANOVIĆ, »Do istrage naše ili vaše«, u: *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, 56.-61. (57.). Članak je pretiskao i M. ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova*, 267.-272.

⁵⁴⁵ N. STOJANOVIĆ, »Do istrage naše ili vaše«, u: *Etničko čišćenje*, 57.

⁵⁴⁶ Isto, 57.-58.

⁵⁴⁷ Isto, 61.

⁵⁴⁸ Lj. MARAKOVIĆ, *Novi pripovjedači. Kritičke studije i minijature*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1929., 177.-178.

⁵⁴⁹ M. CRNJANSKI, »Latinska kultura i latinska prosvjeta, iz raskošnih, primorskih gradova i njenih bogatih crkava ostala je samo morska pena za naš narod na jadranskim obalama«, *Ideje*, 1/1934., br. 7, Beograd, 13. XII. 1934., 1.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

Bilo je među Hrvatima i onih pristaša jugoslavenske ideologije koji su uočavali subjektivnu — dakle, propagandnu i političku — važnost rasnog utemeljenja jugoslovenstva, ali su toj rasnosti odricali ikakvu objektivnu, znanstvenu ulogu. Klasičan je u tom smislu primjer spomenutoga Filipa Lukasa koji je u svojoj 35. godini objavio jednu razmjerno kratku, ali zanimljivu antropološku studiju o utjecaju prirodne okoline na dalmatinsko pučanstvo, u kojoj je posebno opisao svojstva dinarske rase.⁵⁵⁰ No, već tada je isticao kako je »pojam rasa [...] više apstraktan nego li konkretan; rase ne opstojе kao finkcija [sic] našega mozga [...] one opstojе [...] subjektivno u nama, a ne objektivno izvan nas.«⁵⁵¹ Bilo je to dosta jasno distanciranje od rasnih teorija, makar će Lukas tek kasnije isticati da je rasa biološka kategorija koja se ne može poistovjetiti s bilo kojom »nacionalnom bazom«, pa da samo nestručnjaci i lovci u mutnome previdaju kako je narod kulturno-socijalni, a ne rasni pojam.⁵⁵²

Puno jasniji i odrješitiji obračun s rasnim teorijama i rasnim utemeljenjem jugoslovenstva dolazio je s hrvatske nacionalističke strane, dakle od frankovaca i frankovcima bliskih grupacija. Činjenica da su na njih javno reagirali jasno pokazuje da su bili svjesni pritiska kojemu su Hrvati izloženi, a rasne i rasnojugoslavenske ideje su bile u koliziji ne samo s političkim razvitkom koji su frankovci priželjkivali, nego i sa samom biti pravaškog učenja. U skladu s tim je Iso Kršnjavi u pravaškoj *Mladaj Hrvatskoj* tumačio kako su mladi hrvatski umjetnici fascinirani srpstvom jer su uvjereni (a sa srpske se strane to stalno ističe!) da su Srbi »čista rasa«, dok su Hrvati nekakva degenerirana, bastardna i nečista rasa. No, rasa uopće ne određuje narod, naglašava Kršnjavi, pa u Europi ni nema čistih rasa, slijedom čega ni Hrvati niti Srbi nisu čistoga rasnog sastava. Za pripadnost narodu i za privrženost njegovim političkim ciljevima nisu presudni ne samo rasno, nego čak ni etničko podrijetlo niti konfesionalna pripadnost, jer — kaže Kršnjavi — ima i mnogo Židova koji su osvjedočeni Hrvati.⁵⁵³

Te su misli bile samo varijacija davnoga Starčevićeva nauka. Njegov nasljednik u vodstvu stranke, Josip Frank, bosansko-hercegovačke je muslimane smatrao Hrvatima: »Muslimi«, pisao je Frank 1903. Godine, »izvrgnuti raznim napadajem i nevoljam[,] nastoje da se spase. I treba ih spasiti. Oni su elemenat vanredne žilavosti i osobite državotvorne snage. Mnogi od njih uvidjaju već, da im je spas samo u hrvatstvu, kojemu i od davnine pripadaju, sve da su bili kroz vjekove odtrgnuti od istokrvne braće. Znadu dobro i to, da im obstanak ugrožavaju srbijanske težnje.«⁵⁵⁴ Frank je bio židovskog podrijetla, pa su i on i njegovi

⁵⁵⁰ F. LUKAS, *Utjecaj prirodne okoline na stanovništvo Dalmacije (anthropogeografska studija)*. Sa četiri priloga, Dubrovnik, 1906.

⁵⁵¹ Isto, 8.

⁵⁵² F. LUKAS, »O načelnoj i naučnoj dosljednosti«, 275.-277.

⁵⁵³ I. KRŠNJAVA, »O nacionalizmu u umjetnosti«, *Mlada Hrvatska*, 4/1911., br. 1, siječanj 1911., 2.-3.

⁵⁵⁴ J. FRANK, *Za nezavisnost Hrvatske*, Zagreb, s. a. (P. o. iz *Hrvatskog prava*, 1903., br. 2397, 2398, 2400, 2402, 2403, 2406-2409, 2415, 2420, 2421.), 45.

stranački drugovi zbog toga bili često izvirgavani pogrdama i antisemitskim ispadima. Oni su najčešće dolazili od zagrebačkog *Srbobrana* i srpskih političkih grupacija u hrvatskim zemljama, ali i od pobornika jugoslavenstva iz raznih hrvatskih političkih stranaka.

Frankovci se, međutim, nisu dali pokolebati u svojim uvjerenjima, ustrajno se pozivajući na temelje Starčevićeva nauka. Stali su i u obranu Židova nakon novoga vala antisemitskih invektiva, potaknutih diljem Europe poznatom aferom kapetana Dreyfusa sredinom 1890-ih godina. Popularni književnik, a jedno vrijeme i predsjednik Čiste stranke prava, Eugen Kumičić, isticao je na saborskoj sjednici da židovsko pitanje, ako u Hrvatskoj uopće postoji, nije rasno, nego vjersko. Kumičić je 1897. u Saboru optuživao vladu bana Khuena da je »kriva velikim smutnjam u narodu«, među kojima je i najnovija — raspirivanje antisemitske propagande.⁵⁵⁵ U tome joj mračnjačkom poslu na ruku ide i obzoraško-domovinaška oporba, koju je Kumičić u saborskom govoru te iste godine optužio da sluganski preuzima tadašnju srednjoeuropsku antisemitsku modu i neukusno pogrđuje Židove. Političko stajalište Čiste stranke prava Kumičić je tada izrazio riječima: »...Ja nisam filosemita ni antisemita. Ja štujem svačiju vjeru, a svoju ljubim. Ja sudim ljude po njihovih činih, a ne po vjeri. U svakoj vjeri imade ljudih poštenih i nepoštenih, ali ovako nedostojno razdraživati proti ljudem koji su se tu nastanili i pomalo bivaju Hrvati — a neki su se sasvim već pohrvatili — to je nedostojno naobraženih ljudih, to je sramota! (...) Nemojmo razdraživati proti Židovom, nego nastojmo da postanemo dobri Hrvati. I ja držim da će ona stranka u Hrvatskoj, koja će znati oduševiti Izraeličane za našu domovinu, time steći veliku zaslugu. A ne će ih nikada oduševiti ako će ih pogrđivati. Kad su već ovdje, što ćete učiniti s njima? Kako ćete ih protjerati iz Hrvatske? Mislite ih poklati? Sramota! Poštujte ih kao svoje sugrađane, da postanemo što bolji Hrvati, kako su u Italiji dobri Talijani, u Franceskoj dobri Francezi... (...) Naša je domovina tužna, toliko je u njoj strašnih pitanja, pa da još vjerskim pitanjima razdružujemo narod!«⁵⁵⁶

I jedan od najistaknutijih pravaških književnika, A. G. Matoš, uporno je isticao da narod ne određuju ni rasa ni jezik, nego zasebna povijest i zaseban povijesni i kulturni razvitak: »Danas nema države i naroda a da nije idealno zajedništvo različitih rasa, različite krvi, različitih pasmina.«⁵⁵⁷ Odatle se u pravaškoj političkoj misli i izvodio postulat o hrvatskome političkom narodu: činjenica da je svijest o zajedničkoj povijesti i razvitku važnija od rasnih, vjerskih ili političkih značajki, upravo je ona koja onemogućuje postojanje drugog naroda i drugoga narodnog imena u Hrvatskoj. Prema klasičnom obrascu po kojem pravaš-

⁵⁵⁵ Evgenij KUMIČIĆ, »Govor o osnovi Zakona o proračunu za godinu 1897.«, od 12. XII. 1896., u: E. KUMIČIĆ, *Govori*. Priredio Dubravko Jelčić, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994., 221.

⁵⁵⁶ E. KUMIČIĆ, »Govor u raspravi o zakonskoj osnovi o štampi«, od 16. I. 1897., u: E. KUMIČIĆ, *Govori*, 234.-237.

⁵⁵⁷ A. G. MATOŠ, »Sastanak naših srednjoškolaca«, *Sabrana djela*, sv. XV., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti-Liber-Mladost, Zagreb, 1973.,173.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

ki ideolozi nisu prihvaćali mogućnost da izvan hrvatskoga političkog naroda postoji u Hrvatskoj koji drugi, Matoš nastavlja: »U Hrvatskoj, također zemlji raznih rasa, raznih plemena, može postojati samo jedan narod — narod hrvatski, samo jedna kultura i samo jedna politika: politika i kultura hrvatska; eto, to je osnovna misao starčevićanstva, temelj hrvatskog nacionalizma. Glavne su mu negacije nagodbenjaštvo — odricanje suverenosti hrvatske države — i slavosrpstvo — odricanje suverenosti hrvatskog imena kao imena narodnog.«⁵⁵⁸

To, međutim, nije moglo razuvjeriti ideologe i prvoborce jugoslavenstva koji su nastupali sa suprotstavljenih, rasnojugoslavenskih i rasističkih polazišta. Ona su prvotno bila nejasna i mutna, oslonjena primarno na predodžbu o jednome i jedinstvenom hrvatsko-srpskom jeziku. No, kako je u europskim kulturnim krugovima došlo do identifikacije jezika i »rase«, tako je predodžba o jezičnom jedinstvu tražila dublje ukorjenjenje u uvjerenju o krvnome srodstvu koje je svojim zajedničkim rasnim ishodištem imalo prevladati sekundarne, kasnije nastale razlike koje su tobože nastale uglavnom zbog pripadnosti različitim vjorama odnosno konfesijama. Bio je to, naravno, izraz slabosti hrvatskoga položaja i jedna od posljedica rascjepkanosti hrvatskih zemalja. Pokušaj da se ta slabost prevlada osloncem na šire, jugoslavenske i južnoslavenske okvire na površinu će iznijeti ne toliko brojna, ali zato prilično glasan intelektualni sloj. Među njegovim će pripadnicima tijekom čitava postojanja jugoslavenske ideologije postojati i osobne i mentalitetske i političke i mnoge druge razlike, pa slijedom toga i mimoilaženja i oscilacije u pogledima, ali će veliku većinu njih povezivati uvjerenje da je zbog jezične i krvne srodnosti ponajprije Hrvata i Srba stvaranje zajedničke države ne samo potrebno, nego u neku ruku i neminovno.

Taj proces je tekao postupno već od doba Hrvatskoga narodnog preporoda, kad je nemali dio hrvatske intelektualne elite pokazao spremnost prigrliti »ilirsko« ime kao ime zajedničko južnoslavenskim narodima (ili »plemenima«), preko Bečkoga dogovora o jeziku iz 1850. i saborskoga nazivanja jezika hrvatskim ili srpskim, do Strossmayera i Račkoga s njihovim južnoslavenskim koncepcijama u kojima se je i hrvatskom jeziku — u to doba malne istoznačnici s rasnom pripadnošću — odicalo hrvatsko ime, pa je on nazivan »naškim«, »hrvatsko-srpskim« ili »jugoslavenskim«. Tendencija je osobito eskalirala pred kraj tog stoljeća, u doba moderne, kad je na javnu pozornicu stupio mladi, jugoslavenstvom nadahnuti naraštaj, većinom stasao na protuklerikalnim i modernističkim idejama dojučerašnjih Mladih i njihovu sudjelovanju u »kulturnoj borbi« koja je oduška našla u nedavnim rasprama o filozofskim, estetskim i sociološko-političkim nazorima. U tom je razdoblju obzoraško južnoslavenstvo definitivno i praktično bez ikakva otpora — pa i bez otpora biskupa Strossmayera — reducirano na jugoslavenstvo, a u hrvatskim se kulturnim krugovima počinje pojavljivati mnoštvo ilustracija fascinacije Srbima i srpstvom.

⁵⁵⁸ Isto.

Već pred kraj 19. stoljeća, u anketi *Novoga vieka*, časopisa koji je tada još zastupao pravaška, frankovačka gledišta, znalo se ustvrditi, primjerice, da je Gjalski velik pisac i da je navmno hrvatsku književnost na put koji je blizak pravomu hrvatskom, ali to još nije: »Polazeći sa stanovišta narodnog duha ne možemo uzljubiti Gjalskijev način pisanja, budući čuvstva njegovih junaka niesu identična s onim Kosovke djevojke.«⁵⁵⁹ Naizgled beznačajna, zgoda je bila više nego rječita i jasno je pokazivala tendencije koje su se sukobljavale u hrvatskome kulturnom i političkom životu. Mitski lik djevojke koja nema zapravo nikakve veze s hrvatskom poviješću i hrvatskom narodnom predajom u jednoj je intelektualističkoj konstrukciji pretvoren u mjeru hrvatstva, koje je svedeno na onoga koji ima slijediti i oponašati, preuzimajući tuđe, srpske mitove, legende i ciljeve kao svoje.

Svojevrsni prijezir prema hrvatskoj književnosti i sram zbog nje koji je odisao sa stranica niza publikacija Mladih, osobito njihove »praške« i »zagrebačke« skupine, književni je kritičar Jakša Čedomil ironično, aludirajući na imitatorstvo koje je obilježilo mnoge moderniste, objašnjavao time što ljudi koji je tako preziru, tu književnost zapravo i ne poznaju, a »valjda i zato, što ju nisu upoznali iz francuzkih i talijanskih djela«, pa zato »jadikuju, da smo malen narod, da nismo ni za što, pa traže, ne bi li taj narod bio veći, ne bi li ga proširili i po Srbiji. Zaboravljaju, da su Hrvati, hoće da budu jedino Slaveni... vriede nešto i Srbi, ali sami Hrvati slabo. Da im rečeš, da na kulturnom i književnom polju vriedimo i nešto sami po sebi, da smo pače i napredniji od Srba, nasmijali bi ti se i krstili te šovinistom.«⁵⁶⁰

A jedva koju godinu poslije hrvatski će umjetnici prisezati srpskomu caru Lazaru i pozivati na »osvetu Kosova«. Sve brojnijima postaju hrvatski književnici koji su tada počeli propovijedati uvjerenje o jednome jeziku i o jednoj, zajedničkoj hrvatsko-srpskoj književnosti. Veličaju se srpski pisci, slavi se srpska književnost i njezin tobože »narodni duh«. U hrvatsku kulturnu javnost sve više se probija uvjerenje da književnost ima, kako se izrazio jedan od najborbenijih hrvatskih zagovornika rasnog jugoslavenstva, biti »u znaku rasne, nacionalne i političke borbenosti.«⁵⁶¹ Pristaše tog uvjerenja formalno nisu imali nikakvu vlast niti su izravno mogli društvu nametnuti svoje ideje. No, oni su stvarali duhovno ozračje koje je, s jedne strane, legitimiralo nemali dio inozemnih pristaša razbijanja Austro-Ugarske s ciljem stvaranja proširene Srbije ili Jugoslavije, a s druge je strane na unutarnjem planu postupno postizalo kulturnu dominaciju i promicalo jugoslavenske koncepcije, nudeći svoje ideje kao polugu za rješenje nacionalnih i

⁵⁵⁹ Svinimir SAMOBOR i Branko SAMOBOR, »Odgovori na upite 'Novoga Vieka', *Novi viek*, 3/1898., br. 4, 15. VIII. 1898., 254.

⁵⁶⁰ J. ČEDOMIL, »Odgovor dr. J. Čuke (Jakša Čedomil)«, *Novi viek*, II., 1898., 630.-632. u: *Izabrana djela Čedomila Jakše, sv. II., O književnosti*, Ur. Mate Ujević, Zagreb, 1944., 111.

⁵⁶¹ M. MARJANOVIĆ, »Sloboda stvaranja i nacionalna književnost«, *Književne novosti*, Zagreb-Rijeka, 1914., u: *Milan Marjanović: Izabrana djela*, 383.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

socijalnih pitanja. U tom je kontekstu — kako je primijetio liberalno odgojeni i izrazito protuklerikalni Matoš — postalo »hrvatskim naprednjacima simpatično srpstvo, jer je liberalno — jer ne poznaje klerikalizma«. ⁵⁶² Nije ta ocjena o liberalizmu srpstva bila točna (i Matoš je znao da nije točna!), ⁵⁶³ i to ne samo zato što je u pravoslavlju državno-politička uloga (nacionalne) crkve puno naglašenija nego u (univerzalnome) katolištvu, već i zato što se je u tome prividnom liberalizmu srpstva krio jedan dio jugoslavenske motivacije hrvatskih naprednjaka. Njima je srpstvo imponiralo, jer je bez njega jugoslavenstvo bilo nemoguće. U tom je smislu ilustrativna kasnija tvrdnja Nike Bartulovića, jednog od prvaka Organizacije jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA) i istaknutog pripadnika četničkog pokreta: »Klerikalizam srpski, u koliko i postoji, već po uskoj vezi između narodnosti i religije, nije bio tako pogibeljan kao klerikalizam hrvatski, koji je vodio direktno u Beč i Rim.« ⁵⁶⁴

Logika je neumoljivo proizlazila iz teze o »narodnom jedinstvu«: ono što je izravno vodilo u Beograd, to uopće nije bilo pogibeljno, niti se koja žrtva u korist Srba i srpstva smije smatrati žrtvom. Zato su se pristaše te ideologije lako odricali i vlastitoga narodnog imena, pa su zbog fascinacije Srbijom i srpstvom u hrvatskoj intelektualnoj javnosti i Cvijićeve i Skerlićeve misli, kao i misli njihovih učenika, oponašatelja i sljedbenika, padale na plodno tlo. Posve logično, na plodno tlo je pala i spomenuta Skerlićeva tvrdnja da je Starčević »jedan sasvim naš čovek, sa svima manama i vrlinama naše rase« odnosno jedan pravi »*Srbenda*«.

Nije se radilo samo o tome da se Starčevića i njegove misli upotrijebi protiv Austrije i Habsburga — jer to se moglo činiti i na hrvatskome nacionalnom programu — nego o tome da ga se upotrijebi za stvaranje jugoslavenskog amalgama. Zato je trebalo otupiti Starčevićovo »samohrvatstvo«. Povjesničar Ferdo Šišić — kao slobodni zidar i pristaša jugoslavenskog unitarizma — još početkom 1920-ih godina kritizirao je Starčevića i pravaštvo kao negativnu pojavu »u razvitku ideje narodne naše države«, jer su, kaže Šišić, umjesto spajanja Hrvata, Srba i Slovenaca u »jedan narod s jednim imenom — a taj glavni problem naše rase nije ni danas još riješen«, Starčević i njegovi sljedbenici stvorili jaz i branu prema srpstvu i jugoslavenstvu. ⁵⁶⁵ Šišićeva je teza iz jugoslavenske vizure bila is-

⁵⁶² A. G. MATOŠ, »Katoličko obrazovanje«, *Sabrana djela*, sv. VI., 85.-86.

⁵⁶³ U pismu M. Ogrizoviću, on je 26. VIII. 1907. pisao: »Biti Hrvat je odista grozna dužnost, olakšana samo tom okolovštinom, što je još gore — biti Srbin. (...) ...Danas je katolicizam najljepša vjera. Naprednjački teoci prave reklamu pravoslavlju, daleko netolerantnijem i zasukanijem. Gdje je hrv. sv. Sava? Gdje je hrvatska 'slava' /krsno ime/? Što je vlaho kod nas diglo, ako ne pravoslavni ultramontanizam i klerikalizam? Danas se koriste 'naprednim' radikalnim idejama, a dok slave sv. Savu usred Zagr. i izlaze iz kolicije zbog radikalnog patrijara, nama čak Štrosmajera nabijaju na nos. Složili su se sa Sultanom u Mecedoniji i Bosni, a nas kore radi Stadlera.« (A. G. MATOŠ, *Sabrana djela*, sv. XX., 57.)

⁵⁶⁴ N. BARTULOVIĆ, *Od Revolucionarne omladine do Orjune. Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*, Izdanja Direktorijuma Orjune, Split, 1925., 12.

⁵⁶⁵ F. ŠIŠIĆ, »Kako se u Hrvata razvijala politička i državna svijest«, *Jugoslavenska njiva*, 7/1923., knj. I, br. 1, Zagreb, 1923., 11.-12.

pravna. Međutim, ako Skerlić kao jedan od simbola i intelektualnih prvaka srpske i jugoslavenske intelektualne mladeži tvrdi da je ideolog hrvatskog nacionalizma *Srbenda* i ako je on, štoviše, nositelj istih rasnih svojstava kao i Srbi, onda iz toga nužno proizlazi da doista postoje i rasni razlozi za stvaranje jugoslavenske države i jugoslavenskoga nacionalnog amalgama.

To je ono zbog čega će Frano Supilo, koji je već 1911. vrlo samouvjereno objašnjavao da su Hrvati i Srbi »jedan te isti narod, jer su djeca jedne te iste slavenske rase i jer imaju jedan te isti narodni jezik [ist. u izv.]«,⁵⁶⁶ malo kasnije, 1914. godine, nadajući se slomu i raspadu Austro-Ugarske, zabilježiti kako je nužno da se međunarodna javnost uvjeri da je »velika istina o jedinstvu jezika krvi i rase naše« ona prava »majka političke ideje *narodnog jedinstva* [ist. u izv.]«, koje apstrahira od pitanja imena.⁵⁶⁷ Formula je kristalno jasna i nedvosmislena: rasa i njezina obilježja (krv i jezik) nužno proizvode naciju (»narodno jedinstvo«), pa ta nacija ima pravo na političko ujedinjenje i državno osamostaljenje. To će se osobito manifestirati u vrijeme Prvoga svjetskog rata, kad će pristase jugoslavenskog rješenja, bez obzira na ponekad i krupne razlike među njima, pa i osobne prijepore i frustracije, ipak povezivati fanatično uvjerenje o jezičnoj i krvnoj odnosno rasnoj srodnosti, pa i o jedinstvu jugoslavenskih naroda. Koju godinu kasnije to će doći do izražaja i u Krfskoj deklaraciji (1917.), jednom od političkih temelja za nastanak jugoslavenske države. Kad je tumačio značenje tog dokumenta, izbjeglički Jugoslavenski odbor, koji je sebe predstavljao legitimnim zastupnikom južnoslavenskih zemalja Austro-Ugarske makar takve legitimacije ni po čemu nije imao, kao aksiom je postavljao tezu da su Srbi, Hrvati i Slovenci »po krvi, po jeziku« i po koječemu drugome tek jedan »troimeni narod«. ⁵⁶⁸ Iz toga slijedi da ta jezična i krvna (dakle: rasna) istovjetnost logično mora doživjeti svoje oživotvorenje u jednoj državi, pa je i u Deklaraciji Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba od 19. listopada 1918. upućen poziv »cjelokupnom narodu jedne krvi i jezika, jedne duše i srca, da se za oživotvorenje ovih zahtjeva i načela založi onim samopregorom, koje traži ovo sudbonosno vrijeme«. ⁵⁶⁹

I upravo zbog toga je Tin Ujević 1913. u Supilovu *Riječkome novom listu* spomenuti Skerlićev esej proglasio »ingenioznim«, »vrlo savremenim« i »vrlo dobrodošlim«, ⁵⁷⁰ a godinu poslije, u povodu Skerlićeve smrti, strastveno i s ganućem će taj hrvatski pjesnik pisati kako je Skerlićev tekst ostavio dubok dojam na

⁵⁶⁶ F. SUPILO, »Još o nemilim pojavama«, u: *Frano Supilo: Politički spisi*, 402.

⁵⁶⁷ F. SUPILO, »Rješenje jugoslavenskog pitanja«, u: *Frano Supilo: Politički spisi*, 473.

⁵⁶⁸ »Osnovice našeg državnog života. Okružnica Jugoslavenskog odbora u Londonu«, *Arhiv Jugoslovenske Narodne Obrane iz Južne Amerike*, 2/1935., knj. IV., sv. 13, Zagreb, 20. II. 1935., 392.

⁵⁶⁹ F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.—1919.*, Matica hrvatska, Zagreb, 1920. dok. 515, str. 179.-181. Marina ŠTAMBUK-ŠKALIĆ i Zlatko MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918—1919. Izabrani dokumenti*, Zagreb, 2008., dok. 27, str. 163.-164.

⁵⁷⁰ T. UJEVIĆ, »Furtimaška rda«, *Riječki novi list*, Rijeka, 1913., u: *Sabrana djela*, sv. X., 106.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

jugoslavenski orijentiranu omladinu: to je »najvažniji spomenik njegova [Skerličeva] poznavanja hrvatskih prilika i njegove unitarske vjere«. ⁵⁷¹ Vladimir je Čerina ustvrdio kako je to »najbolji prikaz i najtačniji sud što je o Anti Starčeviću do sada dat na obje strane našega naroda« jer je Starčević, baš kao i Meštrović, »jedan od najrasnijih naših ljudi, učinjen, rekao bih, od vatre, krša i vjetra, silovit, buran, zanosan, moćan, neslomiv, jedna jaka narav, u prekopunom smislu riječi, duša stvorena da prkosi svemu nejunačkomu, da se buni protiv svih ugnjetača, i da se bori za sve časno, čestito, muško i pošteno«. ⁵⁷² Za Čerinu je Skerlić, koji je tu Starčeviću dimenziju uočio, bio izdanak Šumadije koja je dala i Crnoga Đorđa (Karađorđa) odnosno »ono što je najizrazitije, najmoćnije i najčišće u našoj srpskoj, hrvatskoj i slovenačkoj rasi«; ta rasa je govorila kroza nj: »on je bio najpotentniji čovjek naše rase i najveći monument našeg herojskog vremena«, on je pravi »Monument Naše Rase«. ⁵⁷³

U skladu s tim je Skerliču, u povodu njegove smrti u svibnju 1914., posvećen sedmi broj *Vihora* u kojem su se hvalospjevima pokojniku natjecali i Ante Tresić Pavičić, Davorin Trstenjak, Krešimir Kovačić, Antun Barac i drugi, uglavnom junačeći se ekavicom i izrazima divljenja Srbiji. Godinu poslije, u Nišu će u jeku svjetskog rata pod auspicijama srpske kraljevske vlade izići knjižica *Skerličeva godišnjica: svečana sjednica Jugoslovenskog odbora*, kao jasna ilustracija neupitnosti srpsko-hrvatskoga narodnog jedinstva i političke odlučnosti da se stvori i zajednička država. Nije u pohvalama Skerličevoj interpretaciji Starčevića izostao ni Milan Marjanović, bez kojega nije prolazila nijedna jugoslavenska manifestacija niti koja ispovijed jugoslavenske vjere. On je 1915. u New Yorku uvjeravao hrvatske (i ne samo hrvatske) iseljenike kako je upravo Skerlić jasno prepoznao jedinstvo Hrvata i Srba. ⁵⁷⁴ A kao što je orjunaška splitska *Pobeda* 1924. objavila pjesmu Alekse Šantića o Skerliču kao o »našem apostolu«, ⁵⁷⁵ nekoliko godina poslije još jedan od apostola jugoslavenstva, Većeslav Vilder, s nostalgijom će se sjetiti — pa će i u posve izmijenjenim političkim prilikama svoje pristaje na to podsjetiti — da je Skerlić »krasno pisao o Antunu Starčeviću — kao

⁵⁷¹ ISTI, »Jovan Skerlić u nacionalnom radu«, *Sloboda*, Split, 1914., u: *Sabrana djela. Svezak sedmi: Kritike — Prikazi — Članci — Polemike o hrvatskoj i srpskoj književnosti*. Ur. Dragutin Tadijanović i dr., Znanje, Zagreb, 1965., 342.

⁵⁷² V. ČERINA, »Jovan Skerlić«, *Vihor*, 1/1914., br. 1, 15. Nadnevak izlaženja prvoga broja u listu nije naveden, ali je drugi broj izišao 15. III. 1914.

⁵⁷³ ISTI, »Monument Naše Rase«, *Vihor*, 1/1914., br. 7, 1. VI. 1914., 122.-124. Usp. *Vladimir Čerina: Pjesme, proza, članci, eseji i zapisi*. Uredili Jerko Ljubetić i Vladimir Rismondo, Čakavski sabor, Split, 1977., 477.-480.

⁵⁷⁴ M. MARJANOVIĆ, »Misli narodnih preporoditelja, nauka Ante Starčevića i pouke brojeva o slobodi i ujedinjenju Hrvata«, 27.-28.

⁵⁷⁵ A. ŠANTIĆ, »Naš Apostol«, *Pobeda*, 4/1924., br. 14, 1. Prema: Ivan J. BOŠKOVIĆ, *ORJUNA — Ideologija i književnost*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2006., 103. Prema podatku na mrežnoj stranici <http://www.aleksasantic.com/>, na kojoj se objavljuju »Cjelokupna djela Alekse Šantića«, pjesma je prvi put objavljena 1914. godine.

tipu pravog našeg čovjeka, sa zajedničkim osebinama cijeloj rasi.⁵⁷⁶ Štoviše, priređivač jednog od izbora Skerličeva djela, Miodrag Ibrovac, ustvrdit će 1934. kako su 1905. u Zagrebu i frankovci »poleteli Skerliču da mu stegnu ruku« jer je Skerlič kao »hajdučki potomak razumevao (...) preku ćud naše hrvatske braće i u njoj video izraz jedne te iste, naše rase«, pa je baš zato i bolje shvatio Starčevića »nego toliki pravoverni Hrvati«.⁵⁷⁷

Na tragu zahtjeva formuliranog u *Valu* (»Hoćemo i moramo uspjeti; ne mi pojedinci, nego mlada, slobodoumna, napredna i revolucionarna Jugoslavija«),⁵⁷⁸ ambiciozni i dinamični propovjednici jugoslavenstva i prvaci Jugoslavenske nacionalističke omladine Vladimir Čerina i Oskar Tartaglia sastavili su 1912. »Program omladinskoga kluba 'Narodno ujedinjenje'«, tražeći »slavizaciju naše kulture«, a — pod naslovom »Idejna baza kluba« — u prvoj su rečenici naveli: »Temeljna i centralna zadaća kluba jeste propaganda filozofije nacionalizma u opšte, uz naročitu propagandu radikalno demokratskih političkih doljtrina: sve to u svrhu, da bi se osnažila srpsko-hrvatska nacionalna duša, i da bi ona, sebe svijesna, mogla uz prethodne uslove, dati cijeli svoj psihofizički izražaj, oličen u potpunom narodnom ujedinjenju nacionalne kulture, čije je ostvarenje apodiktička fizička nužda i sveti moralni dug opštoj kulturi.«⁵⁷⁹ Potpuno je razumljivo da je tu misao Viktor Novak 1930. uvrstio u svoju *Antologiju jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*.⁵⁸⁰ to je bio sastavni dio jedne te iste propagande, jednog te istog duha i rasno-mističnog zanosa. A u nastavku Programa navodi se: »Zato će klub stvarati neborivi kult srpsko-hrvatske nacionalne energije, nacionalne religije i nacionalnog optimizma.«⁵⁸¹

Nije za pisce programa i njihove istomišljenike bilo nikakve dvojbe da jugoslavenska ideologija krvi, tla i rase izvire iz srpske nacionalne misli i srpske predaje. Odatle njihova fascinacija Beogradom i Srbijom, odatle spremnost da podupru čak i radikalne tajne srpske vojno-političke organizacije, poput organizacije »Ujedinjenje ili Smrt« (»Crna ruka«), makar su one sebi kao cilj postavile »narodni ideal — ujedinjenje Srpstva«, a ne neki jugoslavenski ili južnoslavenski program.⁵⁸² U Srbima kao »rasnim ljudima«, pisao je Čerina, sublimirana je crna gruda njihove rodne zemlje i krv kosovskih junaka.⁵⁸³ Iz njih progovara »cijela srpska, nacionalna, plemenska, rasna Duša«,⁵⁸⁴ a odlikuje ih »silna rasna primi-

⁵⁷⁶ V. VILDER, »Oko desetgodišnjice«, *Narodno kolo — Kalendar za godinu 1929.*, Zagreb, 1928., 49.-50.

⁵⁷⁷ M. IBROVAC, »Jovan Skerlič«, u: J. SKERLIĆ, *Književne studije. Prva knjiga*, XIV.

⁵⁷⁸ »Naša riječ«, *Val. Glasilo hrvatske i srpske omladine*, 1/1911., br. 1, I. XI. 1911., 1.-4.

⁵⁷⁹ O. TARTAGLIA, *Veleizdajnik*, 61.

⁵⁸⁰ V. NOVAK, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, 637.-640.

⁵⁸¹ O TARTAGLIA, *Veleizdajnik*, 62.

⁵⁸² Tartaglia je u *Veleizdajniku* (str. 36.-39.) također donio Ustav organizacije »Ujedinjenje ili Smrt«.

⁵⁸³ V. ČERINA, *Beograd bez maske (Preštampano iz »Slobode«)*, 2. izd., Spljet [Split], 1912., 5., 17.

⁵⁸⁴ Isto, 23.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

tvnost i silna rasna vrsnoća za akceptciju svega modernog.⁵⁸⁵ Oni su Hrvatima superiorni u svakom pogledu, pa i u vjerskom, jer mi Hrvati imamo Vatikan, a oni »neprocijenjivoga Jeromonaha [Nikolaja] Velimirovića i njegove klasične božanske, proročanske propovijedi o nacionalnome optimizmu, o iskvarenosti srpske mladeži, o srpskoj rasi, o oslobodjenju i vaskrsenju srpskoga naroda, o narodnom vjerovanju u život, u vedrinu, u Dobro, u Lijepo, u Sveto. Sve ove premoći nad nama dala je Srbiji čistota njene snažne, kremenite, strasne rase, što živi u jednoj bezgraničnoj slobodi, individualnoj i kolektivnoj.«⁵⁸⁶

Velimirovićevi rasni i nacionalni pogledi nisu bili nikakva tajna: on je također navjestitelj Vidovdanskog mita, a za nj je crnogorski vladika Petar Petrović Njegoš utjelovljenje svetačkog ideala i inkarnacija srpskoga otpora »najvećem zlu, koje je arisku evropsku rasu u istoriji zadesio — osmanskoj svepobednoj moći.«⁵⁸⁷ Njegoš je negacija i suprotnost Tolstojeve ideologije neprotivljenja zlu: »Tolstoj i Njegoš to su dva sasvim suprotna sveta, negativni i pozitivni elektricitet slovenske rase, dva sasvim suprotna ideala.«⁵⁸⁸ Njegošev je uzor Miloš Obilić, a »viteštvo Obilića je razlog, zbog čega se Srbi njime oduševljavaju, i zbog čega ga Njegoš gotovo divinizira.«⁵⁸⁹ Srpski narod, tumači Velimirović, ima desetke junaka slavnijih od Leonide, ali je porazom na Kosovu taj »plemeniti narod« pao u svoje »vavilonsko ropstvo« nad kojim je svijetlila tek zvijezda »svete Miloševe pravde.«⁵⁹⁰ Nakon što je nabrojio neke od tih junaka i pripisao im nadljudska svojstva u fizičkome i u etičkome smislu, Velimirović se vraća Njegošu i mnoštvu odsječenih turskih glava koje se suše nadomak vladikina »konaka«: Njegoš je hladnokrvno ravnodušno odbijao prijedloge stranaca da se taj morbidni spomenik ukloni, jer s visina njegove etike glave ubijenih Turaka nisu ljudske glave nego su glave »tirana pravde«, dakle — onih koje valja istrijebiti do posljednjega.⁵⁹¹ Osveta Turcima mora biti bezuvjetna, beziznimna, kruta i nemilosrdna; ona je sveti poziv upravo onoliko koliko je nedopustiva plemenska osveta među samim Crnogorcima.⁵⁹²

U *Savremeniku*, mjesečniku Društva hrvatskih književnika, Čerina je 1913. hvalio srpskog pjesnika Aleksu Šantića kao »najrasnijeg« pjesnika, tumačeći da ta »rasnost« teza i na Skerlićevoj ocjeni da Hercegovac Šantić potječe iz kraja »koji je bio rasadnik cele naše rase«, pa ga i odlikuje »ljubav prema seljaku, kao temelju cele naše rase.«⁵⁹³ Kao i obično, Čerina nije bio originalan: Skerlić je i prije

⁵⁸⁵ Isto, 27.

⁵⁸⁶ Isto, 28.

⁵⁸⁷ N. VELIMIROVIĆ, *Religija Njegoševa*, 5. izd., Izdanje S. B. Cvijanovića, Beograd, 1921., 165.

⁵⁸⁸ Isto, 165.-166.

⁵⁸⁹ Isto, 167.

⁵⁹⁰ Isto, 170.

⁵⁹¹ Isto, 179.-182.

⁵⁹² Isto, 183.-185.

njega nazvao Šantića »pesnikom naše rase«. ⁵⁹⁴ Poistovjećujući Srbe i Hrvate, Čerina je sada govorio o posebnoj »srpsko-hrvatskoj rasi«, kao što je malo ranije pisao o srpskoj rasi: ⁵⁹⁵ prividni je nesklad ionako nebitan, jer između Hrvata i Srba nema razlike, oni su jedan narod i jedna rasa, pa upravo iz toga izvire imperativ narodnog jedinstva. Nekoliko mjeseci kasnije Čerina je tumačio kako su Srbi i u balkanskim ratovima »veličinom i snagom svoje rase zapanjili cio svijet«. ⁵⁹⁶

Da je Srbe i vjernike jugoslavenstva smatrao nadljudima, jasno proizlazi iz njegova patetičnog hvalospjeva kojim je popratio buntovničko pjesništvo Vladimira Nazora, hrvatskog pjesnika koji je u nizu svojih pjesničkih ciklusa i zbirki veličao slavenstvo sa svom njegovom rasnom i poganskom poputbinom. Čerina je, naime, sredinom 1914. otvoreno pisao kako se »moral koji vrijedi za sve podljude lomi [...] i mrska na nadljudima«, da bi odmah nabrojio one koji simboliziraju toga srpsko-jugoslavenskoga Nadčovjeka, stavljajući uz bok Meštroviću, Bori Stankoviću i Dinku Šimunoviću (o kojem je kanio napisati studiju koja nikad ne će biti napisana), još i Nazora, kao »najizrazitijeg predstavnika naše kremenite i životo-davne [životodajne?] rase«. I Nazor spada u jugoslavenske Nadljude, tumači Čerina, jer u njemu teče krv ratničkih predaka, on je »apostol naše nacionalne energije, optimizma i religije, razarač varvarske kulture i vijesnik civilizovanih varvara, nas preporoditelja i pobjednika sutrašnjih, najfiniji i najstrasniji glas naše Krvi i Rase, pjesnik buduće Revolucije Duša, vizijonar Nove Otadžbine, posvetitelj zemlje i života i objavitelj novih Heroja, on dolazi od Boga«. Taj novi čovjek, »semivarvar«, pokazuje put kojim treba ići da bi se slavenizirala i jugoslavenizirala Europa! ⁵⁹⁷

Ideja o misiji »jugoslaveniziranja« Europe i inače se provlači djelima propovjednika rasnog jugoslavenstva koji su odreda bili uvjereni u dekadenciju staroga kontinenta, njegovu trošnost i rasnu trulost, pa su vjerovali kako ga iz duhovne i fizičke provalije može spasiti samo jedna čistokrvna rasa kao što je mlado, zdravo, snažno i potentno jugoslavenstvo. Kod dijela srpske inteligencije, napose kod teologa i filozofa poput Nikolaja Velimirovića i Justina Popovića, ta misao o »jugoslaveniziranju« Europe postat će, doduše, »sredstvo za potvrđivanje nadmoći pravoslavlja«, pa će taj oblik jugoslavenskog unitarizma biti »posve srbijanski, pravoslavan, a jugoslavenski je bio samo uvjetno, po svojim prozelitskim i asimilacijskim namjerama«. ⁵⁹⁸ No, hrvatski pristaše rasnog jugoslavenstva to većinom nisu uočavali: njima je pravoslavlje i dalje bilo izraz narodnog duha,

⁵⁹³ J. SKERLIĆ, »Obnova naše rodoljubne poezije«, *Srpski književni glasnik*, 1908., u: J. SKERLIĆ, *Književne studije. Prva knjiga*, 127., 129.

⁵⁹⁴ J. SKERLIĆ, »Aleksa Šantić: Pesme«, *Srpski književni glasnik*, 1911., u: J. SKERLIĆ, *Književne studije. Prva knjiga*, 139.

⁵⁹⁵ V. ČERINA, »Na starim ognjištima«, 441.

⁵⁹⁶ V. ČERINA, »Hrvati i Srbi«, *Savremenik*, 9/1914., br. 2, veljača 1914., 117.-118.

⁵⁹⁷ ISTI, »Pjesnik nas sutrašnjih«, *Savremenik*, 9/1914., br. 7, srpanj 1914., 368.-370.

⁵⁹⁸ I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 200.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

u najmanju ruku djelotvorna protuteža katolištvu kojemu se je klerikalizam pripisivao već po definiciji. Zato su i dalje nastavili veličati i Velimirovića koji je u jednome od mnogih svojih »vidovdanskih govora« postavio pitanje »Tko su Srbi?« i na nj dao sljedeći odgovor: »Mi smo deca Božja. I ljudi arijevske rase kojoj je sudba dodelila počasnu ulogu da bude glavni nosilac Hrišćanstva u svetu. Mi smo članovi velike porodice slovenske, koja je kroz mnoge vekove burno čuvala stražu na kapijama Evrope, da plemena druge rase i druge vere ne bi uznemarivala krštenu Evropu u njenom mirnom razvijanju i napredovanju. Mi smo narod kršteni, narod hrisonosni. I tako, mi smo po krvi arijevc, po prezimenu Sloveni, po imenu Srbi, a po srcu i duhu Hrišćani.«⁵⁹⁹

Veličanja junaštva i snage bila je glazba za uši jugoslavenskih integralista. Iako je i iz političkih razloga i zbog svojih frankofilskih nagnuća isticao kako veze između Francuza i nas Srbohrvata-Jugoslavena »nijesu od juče, niti su neznatne«, jer »i u našim, i u njihovim žilama ima tanane i bodre keltske krvi«,⁶⁰⁰ Tin Ujević je zato kao uvredu doživljavao ocjenu Alfreda de Vignyja — tako uobičajenu na Zapadu krajem 19. i početkom 20. stoljeća — prema kojoj je »pisano da Slavensko Pleme mora da nosi i jaram i ime robova«. ⁶⁰¹ To »pleme«, pisano velikim početnim slovom, to je — slavenska, osobito jugoslavenska rasa. Ujević je zato ustrajno tumačio jedinstvenost i izuzetnost te rase odnosno njezinu moralnu nadmoć, hvaleći »barbarogenijske« uvrede i prijetnje koje je Europi izricao Ljubomir Micić, još jedan od propovjednika jugoslavenskoga rasnog barbarstva.⁶⁰²

Ističući kako »ideja jedinstvenoga naroda srpskoga i hrvatskoga ne smije biti samo partijskom taktikom u jednoj ili drugoj našoj pokrajini«, Ujević je naglašavao da ona »mora biti osnovnim uvjerenjem, religijom našeg nacionalizma«. ⁶⁰³ Ne radi se, tvrdi on, samo o tome da je narodno jedinstvo nepobitna znanstvena činjenica: »Unitarske se misli moramo držati još više i najviše i radi toga, jer nas samo ona može spasti davši veliku svrhu našoj besciljnoj djelatnosti i davši nama Hrvatima velika moralna sredstva energije i požrtvovnosti: kreposti, što su danas daleko češće kod Srba negoli kod nas.«⁶⁰⁴ A kao što je priznavao i podrazumijevao rasnu superiornost Srba prema ostalim »plemenima« unutar južnosla-

⁵⁹⁹ N. VELIMIROVIĆ, »Dva vidovdanska govora«, u: N. VELIMIROVIĆ, *Kosovo i Vidovdan*. 3. izd., »Glas Crkve« i Srpska carska lavra Manastir Hilandar na Svetoj Gori Atoskoj, Šabac, 1988., 94.-95. Riječ je o Velimirovićevo govoru na 550. obljetnicu Kosovske bitke, održanom u manastaru Ravanici 1939. godine.

⁶⁰⁰ T. UJEVIĆ, »Besmrtna Francuska. Iza Marné i Verduna«, *Jugoslavenska država*, Antofagasta, 1916., u: *Sabrana djela*, sv. X., 280.

⁶⁰¹ T. UJEVIĆ, »Na frontu savjesti«, Pariz, 1918., u: *Sabrana djela. Svezak sedamnaesti: Postuma III*. Ur. Dragutin Tadijanović i dr., Znanje, Zagreb, 1967., 9.-13.

⁶⁰² Usp. T. UJEVIĆ, »Ljubomir Micić: Spas duše«, Zagreb, 1920., u: *Sabrana djela*, sv. VII., 346.-354.; ISTI, »Ljepota mladosti«, *Demokratija*, Beograd, 1920., u: T. UJEVIĆ, *Sabrana djela. Svezak četrnaesti: Autobiografski spisi — Pisma — Interviewi*. Ur. Dragutin Tadijanović i dr., Znanje, Zagreb, 1966., 20.-28.

⁶⁰³ T. UJEVIĆ, »Hrvatska današnjica«, *Bosanska vila*, 1911., u: *Sabrana djela*, sv. VII., 46.

⁶⁰⁴ Isto.

venstva odnosno Jugoslavije,⁶⁰⁵ usporedno s time je Ujević isticao da je jugoslavstvo nadmoćno ne samo u odnosu na dekadentni Zapad, nego čak i u odnosu prema slavenstvu. Zato je na drugome mjestu pisao: »...mi smo o nečemu apsolutno sigurni: o tome da postoji nova, nepoznata duša jugoslavstva (...) Nacionalna duša, ono što bi se moglo kazati: jedinstvena jugoslavenska mentaliteta, veća je, opsežnija, složenija od nacionalističkog rješenja; s druge strane ona neće da se snizi pod univerzalističko ili naprosto zapadnjačko europsko.«⁶⁰⁶ Takvo jugoslavstvo treba shvaćati »ne samo u razlici prema svijetu no čak i u razlici prema slavenstvu.«⁶⁰⁷

A poput Ujevićeva, Čerinina ili Marjanovićeve, i djelo Ive Andrića — podrijetlom Hrvata, izborom Srbina, a uvjerenjem Jugoslavena — prožeto je mističkim i rasnim shvaćanjem jugoslavstva. Jasno to izbija praktično iz svakoga njegova književnog djela, a u nekim esejima — poput onih u kojima se Andrić bavi Njegošem, Petrom Kočićem ili Vladimirom Gaćinovićem — to je izraženo posebno otvoreno. Hvaleći knjigu o Gaćinoviću koju je ilustrirao Joza Kljaković, još jedan iz plejade dugogodišnjih hrvatskih vjernika rasnog jugoslavstva,⁶⁰⁸ Andrić je pisao kako je njezin autor Pero Slijepčević ponudio »teoriju o udesu i poznavanju srpskog plemena i Jugoslavstva« te predlagao da se ta Slijepčevićeva knjižica popularizira »kao lep dokumenat našeg rasnog razvoja i nalaženja.«⁶⁰⁹

Kosovska bitka, napisat će Andrić u *Srpskome književnom glasniku* u jednom od svojih eseja o Njegošu i o »kosovskom misteriju« kojemu su »Crna Gora i svet koji je izbegao u njena brda, bili (...) kvintesencija«, nije bila »samo sukob djevu vera, nacija i rasa«, nego je to bio »sudar djevu stihija, Istoka i Zapada.«⁶¹⁰ Ono što Andrić naziva »čeličnom shemom kosovske misli« zanosilo je i Petra Kočića u kojem se zapravo utjelovljuje misao krvi i tla (*Blut und Boden*), kako Andrić piše i petnaestak godina nakon Drugoga svjetskog rata. Kočić je izdanak »svoga plemena« koje je antejski povezano sa zemljom gdje je sve »svojat i rodbina«, a taj »svojat i rodbina«, kaže Andrić, »vežu i obavezuju« duboko i trajno.

⁶⁰⁵ U prikazu članka britanskog diplomata i publicista R. H. B. Lockharta »Hrvati i Srbi. Viša i niža kultura«, objavljenog u londonskom *The Timesu*, M. ŠUFFLAY, »Hrvati i Srbi«, *Obzor*, 68/1927., br. 116, 30. IV. 1927., 2. isticao je kako je britanski autor primijetio da Srbi sebe smatraju »dominantnom rasom« u jugoslavenskoj državi. (*Dr. Milan pl. Šufflay. Izabrani eseji, rasprave i članci*, 163.-164.)

⁶⁰⁶ T. UJEVIĆ, »Poezija i proza Svetislava Stefanovića«, *Demokratija*, Beograd, 1920., u: *Sabrana djela*, sv. VII., 359.

⁶⁰⁷ Isto.

⁶⁰⁸ I desetljećima nakon što je svoje fanatično jugoslavstvo dokazivao odlaskom u Srbiju (1912.) i dragovoljnim priključenjem srpskoj vojsci, Kljaković je u kasnijoj emigraciji, u posveti svojih uspomena (1952.) nostalgичno bugario o rasnoj i jezičnoj podlozi jugoslavstva. Usp. J. KLJAKOVIĆ, *U suvremenom kaosu*. Prvo domovinsko izdanje, Zagreb, 1992., 5.

⁶⁰⁹ I. ANDRIĆ, »Pero Slijepčević: Pomen Vladimiru Gaćinoviću (Ženeva 1917. Izdali Hrvati iz Južne Amerike. Opremio Joso Kljaković«, *Književni jug*, 1919., u: I. ANDRIĆ, *Sabrana djela. Knjiga trinaesta: Umetnik i njegovo delo (eseji, ogledi i članci)*, II., Sarajevo, 1976., 256.-259

⁶¹⁰ ISTI, »Njegoš kao tragični junak kosovske misli«, *Srpski književni glasnik*, 1935., u: I. ANDRIĆ, *Sabrana djela*, XIII., 11., 18.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

Zato Kočića kao paradigmatički lik srpskog ponosa, otpora i buntovništva, obilježava »strasno služenje svojoj zajednici« i neraskidiva povezanost s tri elementa: zemljom, ljudima i jezikom.⁶¹¹ Nacionalizam koji izbija iz svake stranice Andrićevih novela, pripovjedaka i romana, zabilježit će Ljubomir Maraković, ugledni i odmjereni hrvatski književni kritičar, k tome i višegodišnji predsjednik Hrvatskoga katoličkog seniorata, »nije nacionalizam oslobodilački, pobjednički, etatistički — to je nacionalizam rasni«: on ističe nadmoć balkanske, jugoslavenske rase koja je u sebe upila i »sokove dekadentnih rasa, čiji su se izdanci održali još samo u tim nemirima krvi, iz kojih niču ove neobično slikovite, zamamno šarene i silno plastične slike nedavne prošlosti i nestalne sadašnjosti.«⁶¹²

A prema Zagrebu, dotično Agramu kao švapsko-čifutskome gradu — kako ga je u više navrata nazvao i Tin Ujević — Andrić, Čerina i njihovi istomišljenici osjećali su ne samo političku, nego upravo rasnu odbojnost. Zato je jugoslavenskoj omladini, koja se zanosila revolucijom i propovijedala nasilni obračun s neprijateljima, navlastito Austro-Ugarskom, Čerina na prvoj stranici prvoga broja *Vihora* — lista za nacionalističku kulturu, egzaltirano ponudio recept: »Ako u Zagrebu imade osamdeset hiljada stanovnika, pedeset njih bi trebalo povesti na klaonicu, pet njih da odnese Sava, pet drugih da potopi kakav nezamišljeno siloviti dažd, a sa velikom masom od preostalih dvadeset hiljada, trebalo bi u kakav moralni nacionalni prugatorij. (...) Ovom gradu cinika treba silom dati dušu i mozag onog grada Heroja, što se zove Beograd, i naš narod ne treba ni bez sile posrbiti, nego mu radinost, energiju, ozbiljnost, srčanost, požrtvovnost, zanos i vjeru predkosovskih, kosovskih i pokosovskih radnika dati i udahnuti u nj osećanje za Naciju nepartaično nego svepartaično, ne ekskluzivističko nego unitarsko, ne šovensko nego humano, ne aristokratsko i klasno nego demokratsko i rasno...«⁶¹³

A dok se tako ponižavalo i vrijeđalo Zagreb i kroza nj Hrvate i Hrvatsku, srpstvo, Srbe i Beograd veličalo se besprimjerno. Ne samo jeftini, ali popularni propagandisti poput Sime Lukina Lazića ili Miloša S. Milojevića, nego su i ozbiljni povjesničari bili spremni tvrditi da Srbe odlikuju nevjerojatno junaštvo i prisebnost: u srpsko-turskome ratu »niko ni u jednom momentu nije izgubio glavu«, pa su »uvek i svi ostajali hladni i radili su bez nervoze u svima momentima«, a »i oficiri i vojnici su u svakoj bitci činili čuda od junaštva.«⁶¹⁴ Ni obični se srpski vojnici, dakle, ne ponašaju poput vojnika drugog naroda: svaki je Srbin u svakom trenutku i u svakoj situaciji spreman postići ciljeve kojima drugi nisu dorasli. Što je onda bilo logičnije nego nasloniti se na rasu koju rese te vrline Nadčovjeka i njezine ideale preuzeti kao svoje? Zato je jugoslavenstvo neraskidivo povezano sa srpstvom: ono će se na nj naslanjati i u rasnome i u mističko-religijskom smislu.

⁶¹¹ ISTI, »Zemlja, ljudi i jezik kod Petra Kočića«, u: *Izabrane stranice Petra Kočića*, Novi Sad, 1961., prema: I. ANDRIĆ, *Sabrana djela*, XIII., 148.-170.

⁶¹² Lj. MARAKOVIĆ, *Novi pripovjedači. Kritičke studije i minijature*, Zagreb, 1929., 29.

⁶¹³ V. ČERINA, »U gradu cinika«, *Vihor*, 1/1914., br. 1, 1.

⁶¹⁴ Stanoje STANOJEVIĆ, »Vrline«, *Bosanska vila*, 29/1914., br. 1-6, januar-februar-mart 1914., 46.-47.

Jer, ako je toj jugoslavenskoj rasnoj ideologiji nedostajala zasebna, vlastita religija, i ona će biti ponuđena po istome onom obrascu po kojem se Mussolini u apeninskom susjedstvu naslanjao na Romula i Rema te na tradiciju antičkog Rima kojemu je sadašnji Vatikan tek privremena i po mnogočemu neprikladna, pa zato i nevoljna zamjenska emanacija. I kao što su se Hitler i Rosenberg u svojim rasnim i rasističkim koncepcijama pozivali na germansku pogansku mitologiju i germanski sveti rat protiv kršćanstva radi stvaranja Novog čovjeka i Nove Europe, tako je i jugoslavenstvo za svoj duhovni pohod na Europu tražilo svoje rasno, kvazikršćansko, a u biti pogansko religijsko opravdanje. U tom su kontekstu Meštrovićev »Vidovdanski hram« i njegov »Kosovski ciklus« imali biti apotheoz balkansko-dinarske, tobožnje jugoslavenske rase.

Vidovdanski je hram Meštrović, u slavu »najuzvišenijeg i od naroda najviše opjevanog dana«, kako je taj tradicionalni srpski blagdan opisao Milan Marjanović, zamislio još 1905. godine.⁶¹⁵ No, crteži hrama i dio skulptura Kosovskoga ciklusa prikazani su prvi put na bečkoj izložbi 1910., a onda i iduće godine u paviljonu Kraljevine Srbije na međunarodnoj umjetničkoj izložbi u Rimu. Godine 1912. Meštrović je kraju priveo drvenu maketu hrama koja je izložena u Veneciji, Londonu i New Yorku.⁶¹⁶ Njegova likovna rješenja odavala su uvjerenje o rasnoj superiornosti »kosovskih junaka« i cijele rase kojoj oni pripadaju. Budući da su i misaono ishodište i duhovno-političko poslanje bili isti kao u fašizmu i nacionalsocijalizmu, nije slučajno da će se čitav niz fizičkih odlika Meštrovićevih likova — mišićavih i moćnih nadljudi koji izrazom lica odaju i svoju duhovnu odnosno etičku superiornost — uskoro susresti i u nacionalsocijalističkoj likovnoj umjetnosti te u socijalističkome realizmu.

Meštrović je toj »rasnoj sintezi« jugoslavenstva, dakako, težio svjesno i promišljeno, pa je u tu svrhu bio specifičan i njegov odnos prema (zapadnom) kršćanstvu: »...Meni je bilo i jeste jedino od značaja u narodnom pogledu rasno a ne konfesionalno, a u religioznom pogledu — čovječno i čovječansko, bez obzira na katoličko, pravoslavno, protestantsko ili muslimansko, ili čak budističko.«⁶¹⁷ Ni u njegovim radovima — onima iz kasnije faze Meštrovićeva stvaralaštva — koji su naizgled imali kršćansku tematiku, zapravo nema kršćanstva: i iz njih izvire autorova uronjenost u poganske, rasne mitove.⁶¹⁸

Meštroviću je imponiralo kad ga se nazivalo srpskim umjetnikom⁶¹⁹ odnosno izdankom srpskohrvatske »rasne duše«, pa će on i 1933. na stranicama *Le Petit*

⁶¹⁵ M. MARJANOVIĆ, *Genij jugoslovenstva: Ivan Meštrović — prorok i slava jugoslavenstva*, 8. Usp. *Milana Marjanovića: Izabrana djela*, 419.-420.

⁶¹⁶ Stanko PIPLOVIĆ, »Arhitektura Ivana Meštrovića«, *Mogućnosti*, 30/1983., br. 10-11, Split, listopad-studen 1983., 894.

⁶¹⁷ I. MEŠTROVIĆ, »Srpska mistika' Jovana Dučića«, *Nova Evropa*, knj. XXV, br. 7, 26. VI. 1932., 340.-341.

⁶¹⁸ Opš. I. MUŽIĆ, *Ivan Mužić i slobodno zidarstvo*, Matica hrvatska — Ogranak Imotski, Split, 2015.

⁶¹⁹ Stjepan Gabrijel MEŠTROVIĆ, *Srce od kamena. Moj djed: Ivan Meštrović*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007., 22., 26., 39. i dr.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

Parisienu uvjeravati francusku publiku kakve je sve nade polagao u svoju »rasnu braću« Srbe,⁶²⁰ a ponavljat će i ono što je govorio koncem ljeta 1915. u Londonu, objašnjavajući svoje shvaćanje mistike Vidovdanskoga hrama. Tom je zгодом patetično izjavio da »cijeli jugoslovenski narod« odnosno svaki njegov pripadnik »vjeruje da je njegova rasa kobnoga Vidov-dana na Kosovu-polju ispila najgorčiju čašu za slobodu, i za ljubav Boga svjetlosti i pravde, koji neće zaboraviti preveliku njegovu žrtvu, nego će mu dati svoju pravdu i pomoć da uspostavi njegov oltar.«⁶²¹ Zato se, kaže kipar, nema što pitati, u koje je doba vladao car Lazar i kad je njegova vojska izginula, »jer on neprekidno vlada u duši jugoslavenskog naroda, a carstvo njegovo se rasprostire dokle se rasprostire njegov narod.«⁶²² Car Lazar je, prema tome, besmrtna; štoviše, on je utjelovljenje božanske namisli. I odmah potom je taj hrvatski skulptor kojega je Dimitrije Mitrinović četiri godine ranije opisivao kao »velikog pjesnika srpske narodne tragedije«, i za kojega je Tin Ujević priznavao da je svojim kosovskim ciklusom dao sjajan doprinos srpskom kiparstvu i srpskoj umjetnosti, u maniri vjerskog propovjednika nastavio: »Vidovdanski Hram jest hram religije krajnjega požrtvovanja, religije Cara Lazara i u njemu će se propovijedati da treba u pravdi i svjetlosti živjeti i za nju umrijeti. [...] Temelji hrama jesu beskrajne pravedne žrtve naše rase...«⁶²³

Religija je, dakle, rođena; poznato je njezino vrhovno božanstvo, znade se Mesija, a znaju se i njezini apostoli. Taj će proces imati dalekosežne posljedice ne samo na oblikovanje jugoslavenske ideologije, nego i na reformuliranje osobito srpskoga pravoslavlja koje se je u prvim desetljećima 20. stoljeća našlo suočeno s jugoslavenskim rasnim poganstvom, razapeto između težnje da očuva temeljne kršćanske vrijednosti i da nastupa kao jedan od stupova jugoslavenstva i jugoslavenske države. Na koji se način pokušavalo riješiti tu jednadžbu pokazuje jačanje svetosavskoga kulta i njegova politička emanacija koja će do izražaja doći osobito u vrijeme konkordatske borbe u posljednjem desetljeću postojanja Kraljevine Jugoslavije. A sve dotad je Ivan Meštrović, sa svojim kosovskim ciklusom i Vidovdanskim hramom u jugoslavenskome rasističkom poganstvu imao posebnu ulogu, onu koju je u kršćanstvu imao Ivan Krstitelj, preteča i vjesnik Kristov.

Jer, upravo je Meštrović, kako se 1915. izrazio Tin Ujević, jugoslavenski »krstitelj« odnosno onaj koji »sprema putove Gospodnje.«⁶²⁴ Jugoslavenstvo, međutim, razumije Europu, ali Europa ne razumije jugoslavenstvo, a »to je zato, jer smo u trenutku rađanja, u narodnoj mističkoj Badnjoj noći, u očekivanju svoje-

⁶²⁰ A. SMITH PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić*, 292.

⁶²¹ M. MARJANOVIĆ, *Genij jugoslovenstva: Ivan Meštrović — prorok i slava jugoslavenstva*, 25.

⁶²² Isto, 30. Usp. V. NOVAK, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, 720.

⁶²³ M. MARJANOVIĆ, *Genij jugoslovenstva: Ivan Meštrović — prorok i slava jugoslavenstva*, 30.

⁶²⁴ T. UJEVIĆ, »Meštrovićeva izložba i jugoslavenska intucija (Dopis iz Londona)«, *Pokret*, Antofagasta, 1915., u: *Sabrana djela. Sv. X.*, 258.

ga Božića.⁶²⁵ Taj »naš Božić«, to rođenje Kristovo odnosno dolazak Mesije jest pobjeda jugoslavenske rasne misli. Jer, propovijedao je dalje Ujević, Krist — to je jugoslavenstvo koje je danas raspeto, s čavlima zabijenima u Beču, Pešti, Skopju i Prištini, ali tom Kristu neminovno slijedi veličanstveni Uskrs i konačna pobjeda.⁶²⁶

Nova je religija imala i druge svoje propovjednike. Tako je 1915. istaknuti jugoslavenski nacionalist Ljubo Leontić, kasnije član vodstva ORJUNA-e, a nakon Drugoga svjetskog rata jugoslavenski diplomatski predstavnik u Londonu, tumačio kako je rat koji upravo bukti »najveće djelo ovog pokoljenja«, a takvu pohvalu on zaslužuje zato što će iz srca Europe iščupati »dvije pogane kužne biljke — Austriju i Tursku, i koji će jednim udarcem srušiti tri najstrašnije more čovječanstva: židovski kapitalizam, austrijski klerikalizam i jezuitizam, i njemački i turski militarizam.«⁶²⁷ Hrvatske je iseljenike u Južnoj Americi Leontić 1916. uvjeravao da se »zvjerskoj tiraniji rase koja radja religiju« suprotstavlja »nasilni instinkt naše zdrave rase.«⁶²⁸ Nju, tu »našu rasu« simbolizira »naš car Lazar«, mistični junak koji je krvlju zapečatio povijest svoga naroda koji nikad nije zabilježio poraz prije nego što njegov posljednji borac ne padne na bojnome polju.⁶²⁹ Njegovi sljedbenici nastavljaju »boj neumoran osvježujući, u patnjama i borbi za život, svoje rasne snage«, pa mi — zaključuje u svome religijskom zanosu Leontić — »kroz krv zaronismo u tajne života i smrti, stvarajući, u časovima odmora, od bitke do bitke, čudesa duha koja nas dižu k nebesima i suncu.«⁶³⁰

Slično Meštroviću, Mitrinoviću, Ujeviću ili Marjanoviću, i Leontić je vjerovao kako bi smrt te rase značila »spiritualnu smrt Evrope.«⁶³¹ Zato ona ima misiju pokoriti i obratiti svijet, pisao je pučki pjesnik Petar Bilić — podrijetlom također Hrvat, rođen u Imotskoj krajini. Beskrajno fasciniran srpstvom kao stožinom oko koje se koncentrira jugoslavenstvo i uvjeren da će nadahnuti guslare i obogatiti guslarsku vidovdansku epiku, Bilić je kovao deseteračke stihove poput ovih: »Ko je onaj koga spominjemo / I našim ga čaćom nazivljemo? / To je glavom Petar Karagjorgje, / Kog smo dugo čekali da dođe // Njem bi data oblast sa nebesa, / Da učini velika čudesa, / Da ispuni sveto proročanstvo / I otkupi celo čovječanstvo!«⁶³²

⁶²⁵ Isto, 266.

⁶²⁶ T. UJEVIĆ, »Obrisi Jugoslavije«, *Jugoslavenska država*, Valaparaíso, 1918., u: *Sabrana djela*, X., 288.

⁶²⁷ Lj. LEONTIĆ, »Srbija i jugoslavenstvo u evropskom ratu«, *Arhiv Jugoslovenske Narodne Obrane iz Južne Amerike*, 3/1936., kolo II., knj. VI., sv. 21, Zagreb, 1.VIII.1936., 681. Vrijedi primijetiti da ovakve opservacije ne će zapriječiti Leontića da svoj jugoslavenski zanos okruni diplomatskom karijerom u poratnoj, komunističkoj Jugoslaviji. Štoviše, do danas će biti nagrađivan i time što će ga zaobilaziti raznorazni pregledi antisemitskog raspoloženja na južnoslavenskim prostorima.

⁶²⁸ »Za jugoslovensku narodnu državu. Govor Dra Ljube Leontića na Velikom Zboru u Antofagasti«, *Arhiv Jugoslovenske Narodne Obrane iz Južne Amerike*, 1/1934., knj. III., sv. 9, Zagreb, 5. XII. 1934., 260.

⁶²⁹ Isto, 262.

⁶³⁰ Isto, 263.

⁶³¹ Isto.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

A svoje misli o Vidovdanskome hramu kao hramu ne kršćanske religije nego religije cara Lazara u čijim temeljima počivaju »beskrajne pravedne žrtve naše rase« Meštrović je ponovio i nekoliko godina nakon rata, u povodu američke izložbe svojih djela: i tada je bio uvjeren da govori u ime svoje »rase« i njezinih žrtava, kao apostol nove religije.⁶³³ Vidovdanu je srpski pjesnik Aleksa Šantić 1920. pjevao kao »sveštenome vrelu« srpstva,⁶³⁴ a zanosne je Meštrovićeve riječi 1919. citirao i Juraj Biankini na sokolskoj vidovdanskoj svečanosti u Novome Sadu, predlažući da se Vidovdan i formalno ozakoni »najvećim našim narodnim i državnim blagdanom«, jer da to »odgovara osjećajima cijeloga naroda«,⁶³⁵ iako je već ranije »ministarstvo unutrašnjih djela« bilo priopćilo da se Petrovdan — imendan jugoslavenskoga kralja — smatra narodnim blagdanom jednako kao i Vidovdan.⁶³⁶

Da je vidovdanska mistika bila dio državne politike Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, jasno pokazuje i činjenica da je jugoslavenska vlada 1919. jednoglasno prihvatila Meštrovićeve ponudu da za godišnju rentu od 36.000 švicarskih franaka, koja se imala plaćati do 1950., otkupi osnovu i fragmente Vidovdanskoga hrama.⁶³⁷ On, doduše, nikad nije dovršen, a njegove je dijelove Meštrović kasnije darovao prvoj jugoslavenskoj državi.⁶³⁸ No, to ništa nije izmijenilo na njegovoj psihološkoj i političkoj ulozi, pa će se o Petru I. Karadorđeviću kao o božanstvu pred čijom jugoslavenskom veličinom treba kleknuti Europa pisati i nakon njegove smrti 1921.,⁶³⁹ a slične je počasti doživio i njegov sin Aleksandar, napose nakon što je ubijen u Marseilleu u listopadu 1934. godine. Neki su segmenti vidovdanske mistike, štoviše, preuzeti i u drugoj, komunističkoj Jugoslaviji.⁶⁴⁰

⁶³² Petar BILIĆ, *Mrak i svjetlo. Pisma iz krvi i suza o svetskom ratu. Narodni deseterac u tri dela sa epilogom te autorovom slikom. III. dio*, Tiskara Adolfa Engela, Zagreb, 1922., 186.-187.

⁶³³ Ivan Meštrović o svojoj umetnosti«, *Misao*, knj. XVII., sv. 3, Beograd, 1. II. 1925., 237.-240.

⁶³⁴ A. ŠANTIĆ, Vidovdan 1389.-1919.«, <http://www.aleksasantic.com/>, pristup, 17. IX. 2016.

⁶³⁵ »Vidovdan. Govor poslanika Jurja Biankinija izrečen u Novom Sadu, za sokolskih svečanosti«, *Novo doba*, 2/1919., br. 174., Split, 8. VIII. 1919., 2.

⁶³⁶ »Jugoslavenski glasnik«, *Novo doba*, 2/1919., br. 143., 2. VII. 1919., 2. U priopćenju se Petrovdan naziva kraljevim »rođen-danom«.

⁶³⁷ Mirko ŽEŽELJ, *Pijanac života. Životopis Milana Begovića*, Znanje, Zagreb, 1980., 170.

⁶³⁸ D. KEČKEMET, *Ivan Meštrović*. Fotografije Ivo Pervan, Nolit, Beograd, 1983., 13.

⁶³⁹ I. J. BOŠKOVIĆ, *ORJUNA*, 82.-83., 392.-397.

⁶⁴⁰ Iako bi bilo uputno u tom svjetlu razmotriti i sintagmu »bratstvo i jedinstvo« koja je bila na pijedestalu sve do 1990. godine — što ovdje zbog opsega nije moguće, to osobito vrijedi za prve godine postojanja druge Jugoslavije. Na verbalno različit, ali supstancijalno isti način kao u monarhističkome razdoblju održavalo se je takvo i tomu slično mišljenje o snazi i poletu izabranoga odnosno izabranih naroda koji na temelju svojih svojstava i svoje žrtve imaju »naprednu ulogu« odnosno misiju da pomlade i preporode »već trulu« europsku civilizaciju. U tom je kontekstu karakterističan način na koji je D. KEČKEMET, *Ivan Meštrović*, 9.-10. kosovski mit protégao na sve »jugoslavenske narode«, u cijelosti prihvaćajući vidovdansku mistiku koja je bila tipična u doba dominacije integralnog jugoslavenstva. Kečkemet je, naimé, 1983. ponovio kako je »tragedija kosovskog poraza bila (...) duboko u psihi jugoslavenskih naroda,

I kao što je Milostislav Bartulica u zagrebačkome *Književnom jugu*, na Meštrovićevu tragu, patetično prisezao na novu, »vidovdansku religiju« i na »jugoslovensku rasu« koja ima pridonijeti preporodu drugih rasa,⁶⁴¹ tako će nakon Prvoga svjetskog rata tu zamisao zdušno prihvatiti, primjerice, i zagrebačka *Jugoslavenska njiva*. Taj mjesečnik će perima niza autora, od Dragutina Prohaske i Jurja Demetrovića do Petra Bulata i Viktora Novaka, hvaliti ideje poput Bartulićine i serijom svojih članaka pozivati na osnutak posebne, »narodne«, »slavenske« odnosno »jugoslavenske crkve« koja bi sublimirala osjećaj pripadnosti (jugo)slavenskoj rasi te vidovdansku mitologiju, proturimsku »bogumilsku« predaju i protukatoličke note češkoga husitizma. Iz svih tih komponenti nastala bi nova religija i nova, narodna crkva. Na sličnoj je duhovnoj podlozi Milan Marjanović zasnovao i svoju *Obnovu* kao sredstvo za oblikovanje, tumačenje i propagiranje »nove ideologije«, specifične »religije naprednoga duha«.⁶⁴²

A pisac jednog od panegirika Meštrovićevu Vidovdanskom hramu i njegovu mističkom značenju, hrvatski književnik i jugoslavenski diplomat Ante Tresić Pavičić, u spisu koji je, navodno, nastao oko 1920. godine, tumačio je kako su Hrvati i Srbi — koje on poima kao jedan narod — pripadnici »balkanske slavenske rase« koji su na Balkan došli »kao osvajači, kao aristokratski uređena vojska«, s ciljem da »nametnu svoje gospodstvo« ne samo Avarima, nego i drugim Slavenima koje su zatekli.⁶⁴³ Oni se, nastavlja Tresić Pavičić, jednako kao i »nordička ksantička rasa«, odlikuju vrlinama koje rese sjeverne narode Europe te su stvorili »najsredjeniji tip civilizacije«.⁶⁴⁴ U rasnome smislu, rezolutan je Tresić Pavičić, njihovu napretku nipošto ne mogu pridonijeti, primjerice, Cigani, jer »nam

pa da je od 1389. »ideja osvećenja Kosova i oslobođenja od svih tudina postala mit i gotovo religija«, slijedom čega da je Vidovdanski hram »morao ovjekovječiti i cijelom svijetu pokazati stoljetnu herojsku borbu jednog naroda za slobodu i želju za oslobođenjem južnoslavenskih naroda«. Meštrovića su, kaže Kečkemet, zaokupljale »općecovječanske, često religiozne a često gotovo paganske [sic!] ideje, a još češće ideje i poruke oslobodilačke misije stoljećima potlačenih naroda koji su bili pozvani da u već truloj Evropi odigraju naprednu ulogu i da svojim svježim snagama pridonese ozdravljenju evropske civilizacije«.

⁶⁴¹ M. BARTULICA, »Vidovdan«, *Književni jug*, 2/1919., knj. IV., sv. II., 1. VII. 1919., 1.-5.

⁶⁴² M. MARJANOVIĆ, »Između neba i zemlje«, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 29, 16. VII. 1919., 453.-455.

⁶⁴³ A. TRESIĆ PAVIČIĆ, *Budućnost Južnih Slavena*, Tiskara Merkantile (Gj. Jutriša i drugovi), Zagreb, 1928., 42.-44. Kao što je pisao o Ivi Pilaru, a da Pilara nije pročitao, slično je N. Bartulin postupio i s Tresićem Pavičićem. Ne znajući ni za ovu Tresićevu knjigu, on je u svojim tekstovima u više navrata sugerirao kako neke misli iz Tresićeve knjige *Izgon Mongola iz Hrvatske* (Matica hrvatska, Zagreb, 1942.) pripadaju u kompleks »ustaške literature« i ilustriraju rasnu komponentu hrvatske nacionalističke odnosno ustaške ideologije u doba Nezavisne Države Hrvatske. (N. BARTULIN, »The Ideal Nordic-Dinaric Racial Type: Racial Anthropology in the Independent State of Croatia«, *Review of Croatian History*, Vol. V/2009., No. 1, 206., 210.) Za potrebe te konstrukcije Bartulin je usput prešutio da je Tresić desetljećima bio jugoslavenski integralist i visoki diplomatski službenik jugoslavenske države te da s ustaštvom nema nikakve veze. Prešutio je i to da je u samoj svojoj knjizi iz 1942. godine (str. 23.) Tresić naveo kako je djelo predao nakladniku 21. X. 1940. godine, dakle — pola godine prije proglašenja NDH. Korisno je spomenuti da je u to vrijeme, krajem 1940. i u prvim mjesecima 1941. godine, većina ustaškoga domovinskog vodstva bila u jugoslavenskim koncentracijskim logorima i zatvorima.

⁶⁴⁴ A. TRESIĆ PAVIČIĆ, *Budućnost Južnih Slavena*, 42.-44.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

ciganske skitnice ne mogu donieti u krv nikakvih blagorodnih gena, a i bez cin-carskih, koji su mnogo nametljiviji, mogli bismo mnogo bolje proći.⁶⁴⁵

Bio je to poziv na poduzimanje rasnohigijenskih mjera, jedan od mnogih koji su uslijedili nakon stvaranja jugoslavenske države. No, Tresić Pavičić se nije zadržao samo na tome, nego je rasnim razlozima opravdavao i jugoslavenske (upravo tradicionalno srpske) ambicije i aspiracije prema Albaniji, uvjeravajući svoje čitatelje kako je snaga krvi i rasne srodnosti toliko jaka, upravo presudna, pa će slijedom toga i »Arbanija« u budućnosti zasigurno »tražiti svoju sreću u zajednici s Jugoslavijom« jer njezino pučanstvo po jeziku doduše jest bitno različito, ali su zato Arbanasi u rasnome pogledu skoro istovjetni s Hrvatima i Srbima.⁶⁴⁶ Nije to bio prvi put da hrvatski pristaše jugoslavenske misli očute potrebu da rasnim razlozima opravdaju srpske težnje, a to uvjerenje u odnosu na Albaniju i Albance već su izražavali pripadnici jugoslavenske nacionalističke omladine. Tako je, primjerice, u doba groznice izazvane Balkanskim ratovima mladi Tin Ujević citirao Dositeja Obradovića koji je 1788. zapisao navodnu albansku narodnu predaju, prema kojoj su »srpski kraljevi i naši bili..., mi bijasmo u staro doba sa Srbima jedan rod i plemel.«⁶⁴⁷

Rasno je jugoslavenstvo na znanstvenoj razini htio protumačiti i dalje utvrditi Vladimir Dvorniković, jedan od glavnih teoretičara jugoslavenskog rasizma. On je već 1919., u trećem broju *Savremenika* objavio članak »Snaga naše rase«, a malo kasnije je pisao da su Jugoslaveni, uza sve svoje nedostatke pa i stanovite »rasne mane«, ipak jedna »mlada i zdrava rasa«,⁶⁴⁸ kojoj — kao i Slavenima uopće — pripada atribut »najdarovitije rase«,⁶⁴⁹ odnosno rase koja je intelektualno superiorna mnogim drugima, pa i »kulturnijima rasama« kao što su Nijemci i Talijani.⁶⁵⁰ No, njezin napredak — tvrdio je Dvorniković — mogu jamčiti samo rasno čisti Jugoslaveni, a ne neke »bastardne, rasno i kulturno nečiste« skupine kao što su njemačke, talijanske i mađarske u Hrvatskoj, a rumunjske i grčke u Srbiji.⁶⁵¹ Poziv na čišćenje od tih bastarda i te nečisti nije otvoreno izrečen, jer ni politički trenutak nije bio prikladan: jugoslavenske granice još nisu bile utvr-

⁶⁴⁵ Isto, 82.

⁶⁴⁶ A. TRESIĆ PAVIČIĆ, *Budućnost Južnih Slavena*, 80.-82. Za razliku od Albanaca, Tresić Pavičić je držao da su Bugari »krepki narod finsko-uralskog-mongoloidskog porietla« kojemu je samo vladajući sloj bio slavenski. To je, prema Tresiću Pavičiću, dubinski razlog bugarsko-srpskih opreka u prošlosti. (Isto, 40.-44.)

⁶⁴⁷ T. UJEVIĆ, »Autonomija Albanije«, *Naprednjak*, Šibenik, 1913., u: *Sabrana djela, sv. X.*, 104. O srednjovjekovnim je srpsko-albanskim vezama, ali i o hrvatsko-albanskome prožimanju odnosno o »slovenskoj i arbanaskoj osmozi« te o »jedinstvenome biološkom faciesu Zete i sjeverne Albanije« s nešto drugačijih kako znanstvenih, tako i političkih pozicija opširno pisao i Milan Šufflay, koji je u starim crnogorskim bratstvima pronalazio »jaku natruhu arbanaske krvi« i zaključivao o »zajedničkim pradjedovima« arbanaskih i srpskih plemena. (M. ŠUFFLAY, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925., 60 i dr.)

⁶⁴⁸ V. DVORNIKOVIĆ, *Psiha jugoslovenske melanholije*, 2., 61.

⁶⁴⁹ Isto, 38.

⁶⁵⁰ Isto, 58.

⁶⁵¹ Isto, 63.

đene, još je trajala talijanska okupacija primorskih dijelova države, ni mirovna konferencija još nije okončana, a tek je imao uslijediti plebiscit o pripadnosti Koruške. No, taj poziv se je iz Dvornikovićeve (i Tresić Pavičićeve) riječi logički i neminovno nametao, pa teror u Makedoniji i kasniji progon njemačke, talijanske i mađarske manjine kako i prvoj, tako i Jugoslaviji obnovljenoj nakon Drugoga svjetskog rata, nemaju samo karakter osvete za priklanjanje tih manjina matičnim narodima čije su države u ratu poražene, nego dio svojih uzroka ima i u rasnoj, upravo rasističkoj mržnji prema tim narodima odnosno u rasističkoj podlozi jugoslavenstva kao takvoga.

Jer, ako je »narod ona zajednica jedne krvi i jednoga jezika«; ako su narodi »veliki po značenju koje njihova borba, njihove uredbe, ili velikani njihove krvi (koji tu krv i dušu tih naroda predstavljaju) imaju za napredak i prosvjećenost čovječanstva«, i ako narod u fizičkom smislu živi strogo »od očuvanja i obnavljanja zdrave djedovske krvi (to znači: čuvanje koljena, ili rase, i od svoga rada u zajednici i za zajednicu«, kao što je tumačio Marjanović,⁶⁵² onda je jasno da nejugoslaveni, shvaćeni kao pripadnici drugih rasa, u tom procesu ne mogu sudjelovati, nego moraju atrofirati ili biti marginalizirani, a u iznimnim prilikama iz njega čak i silom isključeni. U tome svjetlu treba promatrati i ono često diskreditiranje bosansko-hercegovačkih muslimana kao »Azijata«, diskreditiranje koje će u tom dijelu pučanstva jačati nastojanje da se javno manifestira lojalnost jugoslavenskoj državi i nacionalno-političkim postulatima koje je propovijedao režim. I dok je ta lojalistička politika muslimanske društvene i političke elite nakon 1918. godine rezultirala njezinom povremenom, ali ograničenom i uvijek drugorazrednom participacijom u vlasti, na kulturno-ideološkome planu ona je i dalje bila smatrana inferiorom. Zato su ne samo u prvim godinama jugoslavenske države, kad je ideja rasnog pročišćenja i jedinstva bila na vrhuncu, nego i kasnije, bili posve logični kulturni pothvati i književna djela Ive Andrića, Jovana Dučića, Miloša Crnjanskog i drugih, iz kojih je izbijao rasni prijezir prema muslimanima.⁶⁵³ Jednako tako nije bilo slučajno da će upravo pripadnici velikosrpski orijentiranog dijela *mladobosanske* skupine jugoslavenskih rasista nasljeđovati Jovana Cvijića i u rasističko-eugeničkom projektu čišćenja jugoslavenskog područja od nepoćudnoga življa — kosovskih Albanaca. Jedan od takvih projekata sastavio je i u ožujku 1937. predstavio (pa ga je s preinakama ponovio i u studenome 1944.) sveučilišni profesor i akademik SANU-a Vasa Čubrilović,⁶⁵⁴ a drugi je 1939. potekao iz pera jugoslavenskog diplomata Ive Andrića.⁶⁵⁵

⁶⁵² M. MARJANOVIĆ, *Genij jugoslovenstva: Ivan Meštrović — prorok i slava jugoslovenstva*, Jugoslovenska biblioteka, New York, 1915., 3. Usp. *Milan Marjanović: Izabrana djela*, 415.

⁶⁵³ Jasno je da ne valja precjenjivati društveni i politički utjecaj književnika i njihovih djela — pa i onda kad su oni državni dužnosnici, ministri i diplomati — ali ne treba smetnuti s uma duhovni utjecaj koji ima kultura, i zbog kojega se je, primjerice, za Miroslava Krležu ne jednom kazalo da je za širenje komunističkih ideja u vrijeme prve Jugoslavije bio važniji od većine dužnosnika Komunističke partije Jugoslavije uzetih skupa.

⁶⁵⁴ Robert ELSIE, *Historical Dictionary of Kosovo*, The Scarecrow Press Inc., Lanham — Toronto — Oxford, 2004., 43.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

Donekle slična muslimanskoj bila je i židovska pozicija u prvo vrijeme nakon nastanka jugoslavenske države. Zbog njihove malobrojnosti, a i zbog potpore europskoga i svjetskog Židovstva, jugoslavenske je Židove koncepcija rasnog jugoslovenstva manje ugrožavala nego muslimane, ali ipak je ostavila traga i na njihovo političko raslojavanje. Opterećeni teškim povijesnim iskustvom u kojem ih se je smatralo zasebnima i nepočudnima, oni su se u 20. stoljeću našli u procjepu između asimilacionizma odnosno potrebe da se pokažu lojalnim građanima država u kojima su živjeli, i sve borbenijega cionizma odnosno probudene nade da će se u novim svjetskopolitičkim odnosima ipak vratiti u Palestinu i tamo stvoriti židovsku državu. Osim pristaša asimilacije, smetnja tomu bili su i ortodoksni Židovi koji su držali kako bi svođenje Židova na naciju ugrozilo konfesionalnu dimenziju židovstva.⁶⁵⁶

No, sada se jugoslavensko židovstvo našlo pred novim izazovom: rasno jugoslovenstvo isključivalo je sve Židove, pa i one koji su, ravnaajući se svojim manjinskim položajem, bili pripravnici s apsolutnom lojalnošću podupirati novu državu i njezin režim. Na temelju višetisućljetne tradicije, pojačane shvaćanjem koje je već odavno prevladavalo u Europi, da Židovi ne spadaju u indoeuropske (arijske) narode, i većina je Židova zastupala tradicionalno gledište kako pripada posebnoj rasi. Zagrebački je *Židov* već pred slom Austro-Ugarske upozoravao na izazove koje donosi novo vrijeme, s podsjećanjem: »Nije potrebno razložiti da su Židovi poseban narod. Dokazi su tome: njihova rasa, povijest, narodni običaji, literatura, jezik, bivša država itd.«⁶⁵⁷ U skladu sa svojim cionističkim opredjeljenjem, uredništvo tog lista simpatiziralo je s planovima kolonizacije Palestine, pa je u kolovozu 1918. iz bečko-berlinskoga mjesečnika *Der Jude* prenijelo u srpnju objavljeni članak u kojem se isticalo kako u Obećanoj zemlji ne treba očekivati sporove s Arapima: »Između Židova i Arapa nema velikih protivština, već poradi *plemenske srodnosti*, dok su kud i kamo veće razlike u rasi između Arapa i ostalih naroda (Nijemaca, Engleza, Francuza, Grka, Amerikanaca, Rusa itd.). Židovi su staroorijentalan narod i kao takvi sačuvali su čistoću svoje rase sve do sadašnjosti: onaj dio koji se je ženidbama miješao već je nestao ili će nestati, tumačio je *Der Jude*, dok »oni Židovi, što dolaze u obzir za kolonizaciju Palestine očuvali su se gotovo sasvim od mješovitih brakova, tako da su istokrvni potomci onih svojih predja orientalaca, koji su otišli iz Palestine prije skoro 2000 godine.«⁶⁵⁸

S očitom nakanom da osokoli svoje čitatelje i ohrabri sve one koji su razmišljali o kolonizaciji, ali su bili svjesni i toga da bi novostvorena jugoslavenska dr-

⁶⁵⁵ Bogdan KRIZMAN, »Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine«, *Časopis za suvremenu povijest*, 9/1977., br. 2, 77.-89.

⁶⁵⁶ »Proces ujedinjavanja i razlučivanja«, *Židov — glasilo za pitanja židovstva*, 6/1922., br. 18, 21. IV. 1922. (23. nisana 5682.), 1.-2.

⁶⁵⁷ Nikola T., »Nekoliko riječi k jugoslavenskom problemu«, *Židov*, 2/1918., br. 16, 16. VIII. 1918. (8. ulula 5678.), 1.-2.

⁶⁵⁸ »Arap i Židovi«, *Židov*, 2/1918., br. 20, 10. VIII. 1918., 4.-5.

žava mogla poticati asimilaciju, zagrebački je židovski list odmah nakon uspostave Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca opširno prenio i gledišta rabina Osiasa [Ozjasza] Thona, prvaka poljskih Židova i istaknutoga cionista, u njegovoj raspravi o »obnovi starih rasa« (*Die Erneuerung alter Rassen*) koja je objavljena u bečkome *Židovskom nacionalnom kalendaru za 5679. godinu*. Prihvaćajući izričekom Spencerovu teoriju o razvitku naroda »koji su slični zakonima razvitka svih organizama«, Thon je polazio od teze da su i brojni narodi umrli na isti način na koji ugibaju odnosno umiru živa bića. Narodi u pravilu nestaju prije svojih država, a Židovi su jedini narod koji je nadživio svoju državu, i koji ima snage iznova je stvoriti: »Židovski je narod vrlo stara rasa, nu nije istrošen, nije stari narod.«⁶⁵⁹ Međutim, i tomu je neistrošenomu i mladom narodu potrebno »obnovljenje«, jer su vidljive pojave degeneracije: pojavljuju se bolesti, malen rast, slabokrvnost i slično. Radikalnim se liječenjem može postići regeneracija, a za to liječenje ima i specifičan lijek, preseljenje u sigurnu zemlju, odnosno u — Palestinu. Tamo će se probuditi zadrijemala židovska duša, tamo će ta stara rasa novom snagom zaplivati naprijed.⁶⁶⁰

U težnji da zajednicu što više sačuva i održi na okupu, uredništvo *Židova* je isticalo kako je nužno da i »Židovi kao narodna, rasna i vjerska manjina« imaju svoje zastupnike u Skupštini,⁶⁶¹ a malo kasnije je upozoravalo na to da jedan od uzroka antisemitizmu u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca treba tražiti u mentalitetu pobjede iz 1918. koji je novu državu htio promatrati kao jednonacionalnu i rasnu državu, pa je logično ignorirao »inorodne nacijske i rasne grupe.«⁶⁶²

Izvršno prepoznajući teškoću novoga položaja Židova, Ćurčinova je *Nova Evropa* tom pitanju malo nakon stvaranja Kraljevstva SHS posvetila znatnu pozornost u više svojih brojeva. Već sredinom 1922. izišao je tematski broj u kojem su svoja gledišta izložili zagovornici različitih smjerova u društvenome i političkom životu jugoslavenskih Židova. U članku »Židovi kao rasa«, B. Rosner je analizirao antropološka istraživanja i rezultate o boji kose, puti, »krivome nosu« i sl., dolazeći do zaključka da samo »jedna čest« Židova nosi »pretežno značajke svog izvora« odnosno »antropološke značajke« koje ih dijele od okoline, dok se većina u rasno-antropološkome smislu uopće ne razlikuje od svoje okoline.⁶⁶³ Zato se pisac priklanja shvaćanju da ni Židovi — kao ni drugi narodi — ne pripadaju nekoj čistoj židovskoj rasi, iako mora priznati da oni »skoro svagdje iskaču kao više ili manje oštro označena ili odijeljena skupina«, što Rosner ipak ne pripisuje nešto većoj zastupljenosti armenskog (»jermenskog«) tipa kod Židova, nego i uzrocima koji se »ne daju dohvatiti antropološkom mjerom i šestarom.«⁶⁶⁴

⁶⁵⁹ »Obnavljanje starih rasa« (1), *Židov*, 2/1918., br. 25, 23. XII. 1918., 2.-3.

⁶⁶⁰ »Obnavljanje starih rasa« (2), *Židov*, 2/1918., br. 26, 2. I. 1919., 3.-4.

⁶⁶¹ »Izbori za Ustavotvornu skupštinu«, *Židov*, 4/1920., br. 27, 11. X. 1920., 2.-4.

⁶⁶² »Spoljašnja i unutrašnja neprijateljstva«, *Židov*, 6/1922., br. 22, 19. V. 1922., 1.-2.

⁶⁶³ *Nova Evropa*, knj. V, br. 9-10, Zagreb, 21.VII.1922., 258.-259.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

Odvjetnik i poznati bibliofil Lavoslav Šik objašnjavao je zašto su Hrvati jedini koji poznaju »Hrvate Mojsijeve vjere«, dok sličan pojam i pojava kod Srba uopće ne postoji,⁶⁶⁵ a knjižar i bibliograf Mirko Breyer zastupao je asimilacionistička gledišta, hoteći pokazati kako je moguće ostati Židov i istodobno voljeti zemlju u kojoj se je Židov rodio, a ona ne nosi njegovo ime.⁶⁶⁶

Nasuprot tome, pjesnik i publicist Aleksandar Licht, autor više tekstova u istome broju časopisa, zastupao je naglašeno cionistička stajališta, predbacujući Europi »sramni i neokajani greh« proгона Židova, ali istodobno ističući da su oni svagdje nastojali održati »nacijsko-vjersku posebnost« te su u tome uspijevali.⁶⁶⁷ Licht uopće nije dvojio o tome da se »i bez pomoći rasne antropologije« dade zapaziti »neka posebnost židovskog tipa«, ali je on sam puno veću važnost ipak pridavao »intelektualnoj, emocijskoj, i etičkoj posebnosti židovskog čovjeka«, koja se ne manifestira samo u religiji, jer je ona svojstvena i nereligioznim Židovima.⁶⁶⁸ Otprilike u isto vrijeme Licht je u *Židovu* u nekoliko nastavaka objavio raspravu o »političkom opredjeljivanju« unutar modernoga židovstva, konstatirajući već u uvodnim rečenicama paradoks: »Narodi nijesu vrećice za konfeti, u kojima odresci najraznolikijih rasa leže isprebrkani; oni su legure, individualne prirodne tvorbe kao ahati tla«, kaže Fritz Kahn u svojoj knjizi 'Die Juden als Rasse und Kulturvolk' [Židovi kao rasa i kulturni narod]. Za ovu biološko-kulturnu istinu jedva je koje pleme imalo tako malo razumijevanja kao što židovsko ova-mo od početka do pred kraj 19. vijeka. I to jedan od mnogih paradoksa u židovskom životu: pleme, koje je u kolu drugih naroda bijele rase toliko 'drugачije' i protiv kojega izbija toliko žestinom instinktna odbojnost kao možda ni između bijelaca i crnaca u Americi, više je od svakoga drugog, u izvjesnim fazama svoga historijskoga zbivanja, htjelo sebi da sugerira da su narodi vrećice za konfeti.⁶⁶⁹ Kritizirajući asimilacioniste, Licht je — ne spominjući izrijeekom jugoslavensku državu — upozorio na to da je »afirmacija pripadnosti državnoj naciji« jedan od oblika negacije židovstva. To se događa i u državama s više nacija: tamo se židovska buržoazija priklanja naciji koja brojčano ili politički dominira, a samo inzistiranje »ekstremno nacionalističkih partija« na rasnoj čistoći odnosno rasnoj i vjerskoj nesnošljivosti priječi je u tome da se u cijelosti prikloni i tim grupacijama. I upravo iz toga židovskog sloja se, kaže Licht, novače oni Židovi koji veličaju Chamberlaina i njegove rasističke i antisemitske teze.⁶⁷⁰

⁶⁶⁴ Isto, 260.

⁶⁶⁵ L. ŠIK, »Židovi u slovenskim zemljama, nekad i sad«, *Nova Evropa*, knj. V, br. 9-10, 278.-279.

⁶⁶⁶ M. BREYER, »Glas srca i savjesti«, *Nova Evropa*, knj. V, br. 9-10, 280.-283.

⁶⁶⁷ A. LIHT [LICHT], »Asimilatorstvo i nacionalno osveštavanje u Židova«, *Nova Evropa*, knj. V, br. 9-10, 283.-284.

⁶⁶⁸ Isto, 288.

⁶⁶⁹ A. LICHT, »Političko opredjeljivanje (I)«, *Židov*, 6/1922., br. 47, 22. X. 1922., 1.

⁶⁷⁰ Isto.

Zbog tih rasnih i nacionalnopolitičkih razloga će i Židovi biti jedna od meta radikalne jugoslavenske nacionalističke organizacije koja je imala i silom nametnuti »rasnonacionalnu« politiku — Organizacije jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA). Već u njezinu programu zapisano je kako će se ORJUNA energično boriti protiv svih pojava separatizma odnosno plemenskoga, pokrajinskog ili vjerskog partikularizma, s ciljem da pomogne »izgradjivanje jedinstvenog rasnonacionalnog jugoslovenskog tipa i izrazite jugoslovenske Nacije.«⁶⁷¹ U broju 10. splitske orjunaške *Pobede* osvanuo je 15. listopada 1921. dopunski »Program Organizacije Jugoslovenskih nacionalista«, koji je kao dodatak uvršten u brošuru s tiskanim Statutom. U tom se dopunskom Programu jasno propisuje: »Doktrina nacionalizma pre svega uključuje kult rasnosti, a onda podređuje čitavu funkciju života i pojedinca i naroda stvaranju jednog osebujnog organizma za izvršenje etičke narodne misije. (...) Država, kao organizacija, mora da odgovara glavnim potrebama naroda. Da bi se narodu pomoglo, da vrši svoju specifičnu rasnu misiju, država je dužna da podupre stvaranje organizma, koji je za to podešan. S toga u prvom redu država sama mora da je jedinstvena i kao takova da utiče na usavršavanje toga jedinstvenog organizma.«⁶⁷²

U čitavu nizu programatskih tekstova, pisanih borbenim jezikom i patetičnim frazama — koje su u praksi pratili štapovi i noževi, batine i puške kojima su se njezini članovi i pristaše nemilosrdno obračunavali s kojekakvim neprijateljima rase i države, jednostavno prozvanima »bakcilima« — ORJUNA je jugoslavenski nacionalizam uzdigla na razinu religije, pozivajući na izgradnju novoga, »rasnojugoslovenskog čovjeka« i nemilosrdan obračun sa svim protivnicima te progon osobito »zagrebačkih Židova, frankovaca, zajedničara, klerikalaca, Radića, Trumbića, Zagreba i drugih«. Glavne njezine krilatice bile su »Sve za državu, ništa protiv, ništa mimo države!« odnosno »Orjuna iznad svega; Jugoslavija iznad Orjune!«⁶⁷³ I kao što će ORJUNA tražiti »novo pokoljenje« koje će odgovoriti potrebama novoga doba, tako će član njezina Direktorija Ćiro Čičin-Šajin pisati da je krajni cilj borbe stvaranje »nacionalne duševne kulture i ispoljenje vrednota jugosl. rase.«⁶⁷⁴ Hvalospjevom »jugoslovenskoj rasi« natopljen je i njegov putopis po sjevernoj Dalmaciji, području dokle je na zapad doprlo pravoslavlje i na kojem se »salivala rasa.«⁶⁷⁵

Rasno je jugoslovenstvo bilo idejno polazište i ideološko uporište gotovo svih političkih grupacija koje su u prvo vrijeme bile uglavnom bliske Demokratskoj stranci u kojoj je dominirao vođa tzv. prečanskih Srba Svetozar Pribičević,

⁶⁷¹ Statut i program Organizacije Jugoslavenskih Nacionalista, Splitska Društvena Tiskara, Split, 1922., 3.

⁶⁷² Isto, 27.-28.

⁶⁷³ I. J. BOŠKOVIĆ, *ORJUNA*, 94.-98. i d.

⁶⁷⁴ Ć. ČIČIN ŠAJIN, »Naš put«, *Pobeda*, 1/1921., br. 1, 1. Usp. N. BARTULOVIĆ, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune*, 84.; I. J. BOŠKOVIĆ, *ORJUNA*, 112.

⁶⁷⁵ Vladimir RIMONDO, »Ćiro Čičin Šajin: Po Sjevernoj Dalmaciji«, *Jadranska straža*, 10/1932., br. 11, prema: I. J. BOŠKOVIĆ, *ORJUNA*, 323.-324.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

koji će se sa svojim najbližim pristašama 1924. odvojiti od matične stranke i osnovati Samostalnu demokratsku stranku. Zbog konkurentne pozicije Demokratske stranke i njezinih pristaša prema srpskim radikalima, rasno jugoslavenstvo će i u dijelu srpske političke elite nailaziti na otpor, ali ni kasnije stranačko diferenciranje među demokratima nije značilo napuštanje rasnojugoslavenske podloge. Zato je zagrebačka *Jugoslavenska njiva* svoje »narodno jedinstvo« poseve logično bazirala na »krvnoj vezi«,⁶⁷⁶ a njezin pokretač i urednik, nekadašnji naprednjak i socijaldemokrat Juraj Demetrović, ponavljao je da iz »jedinstva duše« Slovenaca, Hrvata i Srba logično proizlazi težnja prema krajnjemu cilju, nacionalnom jugoslavenstvu koje Demetrović definira kao građansko-političku jednakost u jednoj i nedjeljivoj Jugoslaviji te jedinstvenost etničko-kulturne svijesti i socijalizirano gospodarstvo prema načelima socijalne pravde. To će, kaže skorašnji povjerenik beogradske vlade za bansku Hrvatsku, dovesti do »jugoslavenskog socijalnog nacionalizma« [!] i do »unitarske jugoslavenske države.«⁶⁷⁷ Za nj nije bilo dvojbe o »moralnoj snazi i stvaralačkoj sposobnosti jugoslavenske rase«, ali je držao da je potrebna »prava i jedina aristokracija duha« kako bi pripravila »narod naš za posljednji čin jugoslavenske revolucije izgradjivanjem etičkog jedinstva jugoslavenske duše«, čime bi »jugoslavenska kultura kao emanacija toga etičkog jedinstva« bila svjetionik i putokaz »u najvećoj, moralnoj revoluciji.«⁶⁷⁸

Ta »moralna revolucija« nerijetko je značila kult snage, divljaštva i barbarstva kao iskonski izraz slavenske i jugoslavenske moći. Kao reakcija na tradicionalni rug iz Europe koja je govorila o slavenskoj »golubinjoj čudi«, o »ženskoj« odnosno inferiornoj rasi, jugoslavenska je rasa sada toj istoj Europi nadmoćno bacala rukavicu u lice. Poput Čerine koji je nekoliko godina prije veličao Nazorov slavenski »semivarvarizam« ili Ujevića koji je pozivao na jugoslaveniziranje Europe, mnoga od orjunaških pera nastavit će izgradnju kulta jugoslavenskoga divljeg junaštva, barbarizma i autentičnog primitivizma koji je, prema njihovu shvaćanju, značajka jugoslavenske rase.⁶⁷⁹

Iako će komunisti spadati u kategoriju »baccila« s kojima će i jugoslavenske integralističke stranke i režim i ORJUNA voditi nepomirljiv rat, jugoslavenski unitarizam koji je u jednom razdoblju zagovarala Komunistička partija Jugoslavije ostavit će traga i na djelu hrvatskoga književnika Miroslava Krleža. Borbeni pristaša boljševizma i svjetske revolucije koja je — baš kao što su proricali stihovi *Internacionale* — imala srušiti i u prah satrti sav stari svijet sa svim njegovim dostignućima, vrijednostima i tradicijama, Krleža će se poslužiti istom retorikom kojom su se služili oni što ih je poslije vehementno napadao. Kao suurednik *Plamena*, i on je, naime, 1919. u svojoj »Hrvatskoj književnoj laži« patetično kliktao

⁶⁷⁶ Ivo MAROEVIĆ, »Za narodno jedinstvo«, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 6, 5. II. 1919., 81.-82.

⁶⁷⁷ J. DEMETROVIĆ, »Naša narodna unifikacija«, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 33, 13. VIII. 1919., 517.-519.

⁶⁷⁸ ISTI, »Anketa o slobodi«, *Književni jug*, knj. III, sv. I, 1. I. 1919., 39.

⁶⁷⁹ Opš. I. J. BOŠKOVIĆ, *ORJUNA*, 434.-435., 447.-448., 456.-458. i dr.

da u nama vrije »požuda balkanske rase, mlade i žedne napona neobretih«, a istodobno je spacioniranim slovima naglašavao svoj vatreni poziv na krvavi obračun s onima koji misle i vjeruju drugačije, zazivajući pritom još i »Spasonosni, gigantski sukob Azije i Europe« koji ima »tako rešiti kulturni poziv Slavjanstva«. ⁶⁸⁰

No, najsnažniji poziv na obračun s Europom i najfanatičnija apoteoza barbarstva došla je iz pera Ljubomira Micića, srpskoga književnika rođenog u žumberačkom selu Sošicama, utemeljitelja avangardnoga literarnog pokreta pod nazivom zenitizam. Navješćujući kako »po drugi put treba uništiti smrdljive plodove evropske pseudokulture i civilizacije« — što je zadaća upravo nas, »barbara Evrope« — zenitističkim je pokretom, pisao je on 1922., balkanska rasa konačno »dobila svoj izraz i stil«. ⁶⁸¹ Ono što nužno slijedi, to je obračun s Europom odnosno njezina balkanizacija. ⁶⁸² Zenitisti, naime, slušaju »zapoved naše divlje krvi« i kliču: »Mi nećemo da smo Evropejci. Mi smo Balkanci — Istočnici. Stvaramo: balkansku umetnost — da — balkansku kulturu — Hoćemo: BALKANIZACIJU EVROPE — Na klin obesiti Evropu — biće divlje uživanje«. ⁶⁸³

Micićevo pjesništvo eksplicitno zaziva prolijevanje krvi, jer — »krv je najzdravije kupatilo«, ⁶⁸⁴ i pritom poziva rasno motivirani obračun sa Zapadom: »Napojte Latini! Vreme je heroizma. Mi imamo heroizma! / Zato / mi možemo biti samo pioniri i deonici stvaranja jedne nove svečovečje / kulture koju sobom nosi ISTOČNIK Čovek s Urala, Kavkaza i Balkana — / rođen u kolevci koja se zove RUSIJA.« ⁶⁸⁵ Usporedno s time srpski barbarogenij ne ostavlja nikakve dvojbe o tome, tko je i što je njegov najveći i najljući neprijatelj u kojem je utjelovljena ta Europa koju on tako dubinski prezire. Taj neprijatelj je, posve na tragu onoga rasnog jugoslavenstva koje su desetak-petnaest godina prije propovijedali Čerina, Tartaglia i njima slični, »hrvatska kultura' [koja je] vanbračno dete nenarav-

⁶⁸⁰ M. KRLEŽA, »Hrvatska književna laž«, *Plamen*, 1/1919., br. 1, Zagreb, 1919., 35., 40.

⁶⁸¹ Ljubomir MICIĆ, *Kola za spasavanje: zenitistička barbarogenika u 30 činova*, Zagreb, 1922., 10. Usprkos očito slabom autorovu poznavanju povijesnih činjenica i nesposobnosti da pojave i događaje kontekstualizira, korisnu raspravu o zenitizmu i srpskom barbarogeniju, kao i o njegovoj recepciji u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata, objavio je Dražen KATUNARIĆ, *Povratak barbarogenija. Odnos imaginarnog i zbiljskog u književnom pokretu zenitizma*, Belus, Zagreb, 1995. Razumije se, ni Katunarić nije mogao predvidjeti da će 16 godina poslije predsjednik Republike Srbije Boris Tadić upravo pretisak »Zenita« darovati hrvatskom predsjedniku Ivi Josipoviću. No, moglo se očekivati da će taj dar lijepim i prikladnim nazvati isti oni hrvatski autori koji su i u jugoslavensko doba hvalili Micićevo umjetnost, ne primjećujući njezine rasističke i političke poruke. Usp. Tihomir DUJMOVIĆ, »Lijepo svira, govori jezike i — ne shvaća Tadićeve podvale«, *večernji.hr*, 21. V. 2011.: <http://www.vecernji.hr/lijepo-svira-govori-jezike-i-ne-shvacatadiceve-podvale-290310>; Adriana PITEŠA, »Zenit je vrlo važna činjenica hrvatske kulture. I lijep dar«, *jutarnji.hr*, 5. VII. 2011.: <http://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/zenit-je-vrlo-vazna-cinjenica-hrvatske-kulture-i-lijep-dar/1807590/> (pristup 5. X. 2016.).

⁶⁸² Lj. MICIĆ, »Manifest varvarima duha i misli na svim kontinentima«, *Zenit*, 6/1926., br. 38, 1. II. 1926., 2.

⁶⁸³ ISTI, »Zenit — Manifest 1922«, *Zenit*, 2/1922., br. 1, 19. II. 1922., 1.

⁶⁸⁴ ISTI, »sifon — soda — krv«, *Zenit*, 6/1926., br. 39, 2.

⁶⁸⁵ ISTI, »Reči u prostoru«, prema: Dražen KATUNARIĆ, *Povratak barbarogenija*, 90.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

nog braka dresiranog majmuna i papige, čije je pravo ime i adresa — preuzvišena gospođa Politura Imitacije de Kultura, Zagreb.⁶⁸⁶ Svoj program zenitisti zasnivaju »u ime kulture i naše mlade rase«, a nasuprot »perverznoj« hrvatskoj kulturi, »srpski prilog čovečanskoj kulturi biće neosporno označen žigom rasne balkanske kulture i nove balkanske patetike.«⁶⁸⁷

Nije u ovdje spomenutim mislima jugoslavenskih integralista — i kad su među njima u odnosu na brojna pitanja postojale određene, ponekad i krupne razlike — samo kult snage i patetičan ton nacionalne mistike upućivao na duhovnu srodnost s talijanskim fašizmom, nego je i u strukturnome smislu bio izdanak iste one ideologije koja je koncem rata naglo buknuła u Italiji, a nešto kasnije i u Njemačkoj: jedna rasa, jedan narod, jedna država i jedan kralj, ujedno i jedna povijesna misija. Iako se ta koncepcija slomila razmjerno brzo, a svakako je najkasnije 1922./23. godine — makar će mnogi to odbiti javno priznati — i većini njezinih najzagriženijih pristaša postalo jasno da ne postoji ni jugoslavenska rasa niti jugoslavenski narod, ona je nastavila živjeti. A kad tijekom 1930-ih dobije nov zamah, s hrvatske će strane doći tri tipa odgovora. Jedan je bio podjednako rasni, ali je prisvajao hrvatske attribute (Bučeva interpretacija Starčevića kao rasista); drugi je bio proturasni katolički; a treći proturasni nacionalistički.

Ovoga posljednjega izvrsno ilustrira spomenuta knjiga Stjepana Ratkovića *Što je narod: rasa, pleme, narodnost, nacija?* iz 1935. godine, u kojoj se autor — budući državni tajnik, potom i ministar nastave, a onda i poslanik Nezavisne Države Hrvatske u Njemačkome Reichu — obračunava s tezama o postojanju posebne »dinarske« odnosno »jugoslavenske« rase, kao i uopće s učenjem o nejednakoj vrijednosti ljudskih rasa. Najvažnija njezina poruka svodila se na tezu: pojmovi rase i naroda ne podudaraju se, »pa na svijetu nigdje nema jedne rase, koje bi pripadnici bili članovi samo jednoga naroda, pače ni naroda koji bi bio sastavljen od individua samo jedne rase. (...) Među Hrvatima i Srbima ima pripadnika svih rasa, s kojima su oni bili u svojoj pradomovini, s kojima su dolazili u doticaj na svome putu prema jugu i koje su zatekli i s njima se miješali u svojoj novoj postojbini.«⁶⁸⁸

Ratkovićeva je knjiga u Kraljevini Jugoslaviji bila proglašena nepoćudnom te je zabranjena jer je potkapala rasnojugoslavensku mitologiju. No, ona se u raznim oblicima, pa i veličanjem Cvijićevih teza nastavila i u doba komunističke Jugoslavije, uslijed čega su se tek rijetki upuštali u kritiku zaključaka i interpretacija toga srpsko-jugoslavenskoga ideologa.⁶⁸⁹ To je jedan od razloga zbog kojih

⁶⁸⁶ ISTI, »Papiga i monopol 'hrvatska kultura'«, *Zenit*, 3/1923., br. 24, maj 1923., 1.-2.

⁶⁸⁷ Isto.

⁶⁸⁸ S. RATKOVIĆ, *Što je narod: rasa, pleme, narodnost, nacija*, 9.

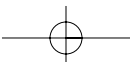
⁶⁸⁹ Usp. Stanko ŽULJIĆ, »Kritički osvrt na antropogeografske podvale Jovana Cvijića«, u: *Izvori velikosrpske agresije. Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*, ur. Bože Čović, August Cesarec — Školska knjiga, Zagreb, 1991., 327.-380.; ISTI, »Kritički osvrt na neke zaključke i poruke J. Cvijića u njegovim antropogeografskim istraživanjima«, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske* (zbornik radova). Ur. Ivan Crkvenčić, Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb, 1991., 335.-380.; Mario MIMICA, »Ecce

su jugoslavenska i nemali dio postjugoslavenske historiografije odbijali primijeti tu rasističku komponentu jugoslavenstva. U skladu s time, razumljivo, u kolektivnim predodžbama i u nacionalnome pamćenju (a onda i u školskim udžbenicima i školničkim priručnicima), rasističkih su atributa ostali pošteđeni i njezini ideolozi i protagonisti. Štoviše, kako pokazuju životopisi Milana Marjanovića, Ljube Leontića, Viktora Novaka, Josipa Smodlake i sličnih, mnoge od njih, ako se u međuvremenu nisu istaknuli protukomunističkim aktivnostima, naslijedit će i objeručke prigrliti i nova, komunistička Jugoslavija.⁶⁹⁰ A iz istih je jugoslavenskih razloga i motiva ostala neispričovijedana i priča o jugoslavenskoj »rasnoj higijeni« odnosno o pokušaju da se nakon Prvoga svjetskog rata eugeničkim metodama izgradi nova, nadmoćna i kompaktna jugoslavenska rasa.

homo... ecce malevolus», *Zbornik prof. Filip Lukas. Predsjednik Matice hrvatske 1928-1945. Radovi sa simpozija u Kaštel-Starom, 29. travnja 1994.*, Matica hrvatska — Ogranak Kaštela, Kaštela, 1995. 135-159.

⁶⁹⁰ Jedan od komunističkih autora koji se poslije žestoko obračunavao s rasnim jugoslavenstvom, bio je Krleža. Pišući predgovor knjižici Rajka Jovanovića, Miroslav Krleža je sredinom 1928. zabilježio: »...Stvaranje Države daje u stvarnosti ovakvu sliku: 24 političke smrtne osude, 600 političkih ubijstava, 30.000 političkih uapšenja, 3.000 političkih emigranata i bezbrojnu masu političkih izгона. Kada se batinaju politički kažnjenci u masama, kad se siluju uapšene žene, a nepopustljive kad se proglašuju službeno 'prostitutkama', kada se djeca zatvaraju s provalnicima, i kada se iskazi pišu krvavim zubalom, onda se to zove — Objavljenje naše rasne Svečovečanstvenosti: Gesta Dei per Jugoslavenos! Pred našim očima ubijaju se politički uapšenici i nestaju netragom iz zatvora; tuberkulozni ljudi zatvaraju se u betonske samice pune vode, vlasti se groze Dunavom, ljudi se dave, biju batinama, vrećama punima pijeska, žilama, kundacima i bokserima, ljudi se vežu naglavce i zatvaraju u dimnjak, po četiri čovjeka žive na prostoru od jednog kvadratnog metra, i sve to traje već punih deset godina, a da se do današnjeg dana nije još našao nitko da napiše sistematski prikaz ovog našeg rasnog, vidovdanskog, clairvoyantskog paklenog misterija.« (M. KRLEŽA, »Glavnjača kao sistem«. *Deset krvavih godina i drugi politički eseji. Sabrana djela Miroslava Krleže*, sv. 14-15, Zora, Zagreb, 1957., 612-614.)

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

5. Eugenika u funkciji stvaranja jugoslavenskoga rasnog čovjeka

Hrvati, Srbi i Slovenci su plemena jednoga, jugoslavenskoga, naroda, naroda koji se sada stvara i koji nastaje i koji će procvasti... (...) Od čega je živio i od čega će živjeti naš narod? Tjelesno je živio od čuvanja svoje stare, zdrave krvi, a gdje toga nije bilo, izrodio se je i raspadao, i od svojega rada, najviše zemljodjelskoga, a gdje u tome nije napredovao, propadao je i raseljivao se, a tako će i u buduće živjeti samo onda ako bude čuvao snagu, čistoću i zdravlje svoje krvi i ako bude na poštenom radu, neprestanom i predanom radu, osnivao svoju budućnost.

Milan Marjanović (1915.)⁶⁹¹

Činjenica da se u redovima onog dijela srpske inteligencije koji je zagovarao ekspanzionističke planove na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće počela postupno pojavljivati zamisao o potrebi organiziranog »popravljanja rase«, nije bila neobična. Ta se misao javljala i u drugim europskim narodima i državama — pa bi se vjerojatno u naglašenijem obliku pojavila i među Hrvatima, da pred njima u to doba nisu stajali preči zadatci, ponajprije oslobođenje hrvatskih zemalja iz okova dualizma i njihovo ujedinjenje — a bilo je posebno logično da će se ona pojaviti i razviti kod srpskih i hrvatskih zagovornika tzv. narodnog jedinstva koji su djelovali u hrvatskim zemljama, kao težnja da se organiziranim političkim i kulturno-prosvjetnim djelovanjem naglasi i ojača rasna podloga jugoslavenske koncepcije.

No, ta se težnja nije zadržala samo na razini »rasnog mesijanstva u kulturi«,⁶⁹² iako je ondje doista bila najizrazitija, nego je u jednom razdoblju imala i prilično otvorenu »rasnohigijensku«, eugeničku dimenziju. Većina suvremenika to nije uočavala, a i oni koji su bili svjesni te dimenzije i njezinih potencijalno dalekosežnih posljedica (u kombinaciji s agrarnom reformom, kolonizacijom i unutarnjim migracijama pučanstva, uključujući i prisilne mjere poput služenja vojnog roka u udaljenijim krajevima i raseljavanja inteligencije) većinom su smatrali kako je ona iz hrvatske nacionalne vizure opasna i neprihvatljiva, ali nisu formulirali jasan odgovor na nju, niti su je pokušavali organizirano diskreditirati.

Jer, slično kao i kad je riječ o rasama i o rasnom učenju, u Hrvatskoj je, kako ističe Kuhar, i pojam »eugenika« shvaćan različito. Nekima je u eugeničke mjere primarno spadalo higijensko prosvjeđivanje, drugi su pod tim pojmom shvaćali uglavnom zabrane ili ograničenja pri sklapanju braka i sterilizaciju tjelesno ili duševno hendikepiranih, trećima je na umu primarno bila težnja da se

⁶⁹¹ M. MARJANOVIĆ, *Genij Jugoslovenstva. Ivan Meštrović i njegov hram*, 3.-4.

⁶⁹² I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 195.-205. smatra da se ta tendencija u bitnome ograničavala na kulturno područje.

svjesnim djelovanjem izmijene ili »poprave« određena »rasna svojstva«. ⁶⁹³ Nejasnoće oko značenja i sadržaja tog pojma protegle su se i na prvo desetljeće 20. stoljeća, a kod niza autora mogle su se uočiti još i kasnije. Hekelizam je, doduše, i u dijelu hrvatskih intelektualnih krugova već na prijelazu stoljeća pobudio veliko zanimanje, ali pravih i otvorenih zagovornika jedva da je imao. ⁶⁹⁴ No, eugenika je u hrvatskim zemljama prve pristaše u pravome smislu riječi našla baš u tom desetljeću. Bilo je karakteristično da su oni dobrim dijelom pripadali naprednjačko-darvinističkim krugovima, većinom školovanima na inozemnim sveučilištima. Ondje su se upoznali s novim idejama i pristajali uz njih, pa ih potom pokušavali presaditi u Hrvatsku. Interes za te ideje i težnja za njihovim promicanjem bili su ujedno dio svjetonazorske i nacionalno-političke borbe koja je pred kraj 19. stoljeća dobila novu dimenziju, a osobito se zaoštrila nakon 1900. i Prvoga hrvatskoga katoličkog sastanka (kongresa) koji je, prema tumačenju protuklerikalnih i naprednjačkih skupina, prijetio novom klerikalizacijom društva. ⁶⁹⁵

Zato je u hrvatskim zemljama naglo porastao interes za Spencera, Nietzschea i Haeckela s jedne, a i Lamarcka, Darwina i Mendela s druge strane, pa su u tim redovima nicali i poticaji za prijevode stranih djela u kojima su promicana biologistička i evolucionistička shvaćanja. To će ujedno biti uvod u teoriju o izgradnji i popravljaju rase koja se u hrvatskim zemljama prepletala sa sve agresivnijim promicanjem rasnoga jugoslavenstva. U tom je kontekstu, malo nakon što je pokrenut, naprednjački *Hrvatski djak* počeo otvoreno veličati Nietzschea i njegovo učenje o Nadčovjeku kao cilj koji treba postići svjesnim djelovanjem; za taj

⁶⁹³ Usp. M. KUCHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini*, 10.

⁶⁹⁴ Kao što je poznato, Ivo Pilar je, skupa sa Silvijem Strahimirom Kranjčevićem i Dušanom Plavšićem, bio jedan od pokretača Kola sarajevskih (hrvatskih) književnika. Kolo je tijekom svoga postojanja 1900./01. održalo nekoliko sastanaka. Posljednji, deseti, kojemu je Pilar bio »kolovođa« odnosno moderator, održan je 24. V. 1901. Na tom je sastanku Ljudevit Dvorniković održao predavanje o Haeckelovoj knjizi *Die Welt-räthsel (Zagonetke svijeta)*. Dvorniković je priopćio kako će knjigu samo prikazati, ne braneći autorova gledišta niti ih osporavajući. No, njegov je prikaz prekinut zbog opširnosti, pa je uglavljeno da će se nastaviti na idućem sastanku, do kojega nikad nije došlo. Sadržaj predavanja nije poznat, iako se može razložno pretpostaviti da je u bitnome odgovaralo tekstu koji je Dvorniković dvije godine kasnije pod naslovom »Welträthsel« Dra Ernesta Häckela, objavio u *Viencu*, 25/1903., br. 5 (153.-155.), br. 6 (186.-190.) i br. 7 (219.-220.). O djelovanju toga intelektualnoga kruga v. Davor KAPETANIĆ, »Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića u sarajevskoj 'Nadi' 1894-1903«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 365, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1972., 373.-495. Ovdje se zbog prostora ne može ulaziti u razloge prestanka djelovanja Kola sarajevskih (hrvatskih) književnika, a usprkos nedostatku dokaza, u literaturi je uglavnom prihvaćeno tumačenje nekih njegovih pripadnika da su crkveni krugovi negodovali zbog Dvornikovićeve predavanja, pa je to dovelo do obustave književničkoga druženja.

⁶⁹⁵ O samome radu tog sastanka (kongresa) v. opš. Stjepan KORENIĆ, *Prvi hrvatski katolički sastanak održavan u Zagrebu dne 3., 4. i 5. rujna godine 1900. Uredio po želji Središnjega odbora Stjepan Korenić, tajnik Središnjega odbora*, Knjigotiskara C. Albrechta, Zagreb, 1900.; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994., 155.-181. i M. STRECHA, *Mi smo Hrvati i katolici. Prvi hrvatski katolički kongres*, Golden marketing, Zagreb, 2008., 133.-430.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

je časopis »slika idejala nadčovjeka: dakle, čovjek fizički i duševno savršeniji, kao svrha razvoja, kojemu imamo svijesno težiti«.⁶⁹⁶ U *Hrvatskome djaku* su odmah počeli redovito surađivati i kasnije najistaknutiji hrvatski pristaše eugenike, uključujući i mladoga Andriju Štampara kojemu su svoje stranice otvarali i drugi časopisi srodne političke i svjetonazorske orijentacije (*Zvono*, *Svjetlost*, *Slobodna misao*, *Zora*, *Slobodna riječ* i sl.), ali i strukovni *Liječnički vjesnik*, kao i časopisi u kojima je surađivala intelektualna elita, poput *Savremenika*, mjesečnika Društva hrvatskih književnika.

U *Hrvatskome djaku* je najprije u nastavcima, počevši od listopada 1908., a potom i kao knjižica objavljena te potom u naprednjačkome tisku obilno reklamirana *Nauka o razvijanju* Wilhelma Bölschea, njemačkog pjesnika koji je 1906. bio među utemeljiteljima Njemačkoga monističkog saveza (*Deutscher Monistenbund*), a već 1905. je postao članom Društva za rasnu higijenu (*Gesellschaft für Rassenhygiene*) koje je te godine utemeljio Alfred Ploetz.⁶⁹⁷ Uvjereni pristaša hekelizma i zagovornik eugenike, Bölsche nije skrivao kako smatra da je »mutacijska teorija uistinu tek podteorija teorije selekcije«,⁶⁹⁸ a njegovu je raspravicu na hrvatski preveo »J. D.« odnosno Juraj Demetrović, istaknuti član Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije te jedan od najdosljednijih zagovornika jugoslavenskog integralizma među Hrvatima,⁶⁹⁹ kasnije i jedan od glavnih pokretača osnutka Sociološkog društva u Zagrebu, udruge u kojoj će u prvom razdoblju dominirati uglavnom jugoslavenski unitaristi i socijaldemokrati.⁷⁰⁰

Iz naprednjačkih je krugova potekla i zamisao o pokretanju časopisa *Priroda* koji je kao glasilo Hrvatskoga prirodoslovnog društva (koje je davne 1885. osnovano pod nazivom Hrvatsko naravoslovno društvo) odnosno prilog njegova *Glasnika* počeo izlaziti 1911. godine, s izrazito monističkim i evolucionističkim programom.⁷⁰¹ Iz katoličkih se redova isticalo da se taj časopis već 1912. otvoreno založio za primijenjenu eugeniku,⁷⁰² a njegova popularnost i utjecaj brzo su se širili: malo nakon sloma Austro-Ugarske Hrvatsko je prirodoslovno dru-

⁶⁹⁶ Franjo KREJČI, »Friedrich Nietzsche«, (2), *Hrvatski djak*, 1/1907., br. 10, studeni 1907., 271.

⁶⁹⁷ Vilim [Wilhelm] BÖLSCHKE, *Nauka o razvijanju u XIX. stoljeću. Teorija evolucije*, Nakladom Hrvatskog djaka, Zagreb, 1909. Reklama je, primjerice, objavljena na korici *Hrvatskoga djaka*, 4/1909., br. 1, listopad 1909.

⁶⁹⁸ W. BÖLSCHKE, *Natur und Kunst. Erster Band: Auf dem Menschenstern*, Carl Reissner Verlag, Dresden, 1921., 92., 127.

⁶⁹⁹ J. J. BALABANIĆ, *Darvinizam u Hrvatskoj*, 108. će pogriješiti, držeći da se iza prevoditeljevih inicijala (J. D.) krije Juraj Domac.

⁷⁰⁰ Karakteristično je da je *Hrvatski djak* već 1908. poticao svoje čitatelje na bavljenje sociologijom. (Iz sociologije, *Hrvatski djak*, 2/1908., br. 3, ožujak 1908., 95.) U disertaciji »Ivo Pilar kao politički ideolog«, koja je obranjena 2015. na Sveučilištu u Zagrebu, ispravio sam neke podatke o nastanku i djelovanju Sociološkog društva koje je u svome pionirskom i inače korisnom radu *Počeci sociologije u Hrvatskoj. Društveni uvjeti, institucionaliziranje i kronologija do 1945. godine* (Kultura i društvo, Zagreb, 1995.) objavio Goran Batina.

⁷⁰¹ Miroslav VANINO, »Kršćanstvo i prirodoslovci«, *Život*, 1/1920., Sarajevo, siječanj [1920.], br. 4., 70.-74.

⁷⁰² W. BATESON, »Metode i zadaci nauke o nasledu«, *Priroda*, 2/1912., sv. 2-3, Zagreb, 1912., 43.-65.

štvo imalo 1.900 članova, a broj pretplatnika *Prirode* prelazio je 5.000.⁷⁰³ No, usporedno s tekstovima o higijensko-eugeničkim mjerama u sklopu kojih na prvo mjesto dolazi zdravstveno prosvjeđivanje s ciljem iskorjenjivanja bolesti, interes za eugeniku približno u isto vrijeme pojavio se i na društveno-humanističkom području, napose u raspravama Josipa Šilovića i Ernesta Milera, koji su se posebno bavili zločinom i njegovim biološkim uzrocima i poticajima, u određenoj mjeri prihvaćajući Lombrosove postavke.⁷⁰⁴

Mladi je zoolog Nikola Fink 1916. u *Nastavnom vjesniku* objavio raspravu o mendelizmu, koja će 1919. u novim okolnostima izići kao sedma knjiga Popularne biblioteke Hrvatskoga prirodoslovnog društva.⁷⁰⁵ Iako je studirao u Zagrebu, Fink je tijekom studija boravio u Jeni te je upoznao Haeckela i nastavio održavati kontakt s njime. U svojoj je raspravi, između ostaloga, pored nastojanja da u eugeniku uvede suvremene poglede o nasljeđivanju, isticao kako bi se smrću bolesnih ili hendikepiranih predaka nesreće i patnje poštjednili ne samo njihovi potomci, nego i čitavo čovječanstvo.⁷⁰⁶ Istodobno je bez ograde upozorio i na to da »u Švicarskoj i u 13 država Usone (United States of North America, do konca 1913.) postoje zakoni za sterilizaciju (t. j. da se socijalno neprikladni elementi učine nesposobni za rasplod). Radi se röntgenovim zrakama ili vasektomijom (prereže se sjemenovod), da se ne mogu prenositi loša svojstva na potomke.«⁷⁰⁷ Eugenička je gledišta Fink otvoreno zastupao i u knjizi *Razvitak živih bića* koja je izišla iste te 1919. godine, kao osma knjiga Popularne biblioteke Hrvatskoga prirodoslovnog društva.⁷⁰⁸

Iako je o nekim eugeničkim mjerama, poput onih koje su u SAD-u bile usmjerene protiv Kineza i pripadnika drugih azijskih naroda, već ranije pisao Stjepan Radić koji je i sam u jednom razdoblju mladosti pripadao naprednjacima, Finkova je rasprava bila jedna od prvih na hrvatskome jeziku u kojoj je javnost obaviještena da postoje i drastičniji oblici »popravljanja rase«. Sam je Fink, doduše, još bio mlad i nepoznat, ali je pojava njegove rasprave ilustrirala smjer koji se je činio neminovnim. Već 1917. godine Hrvatsko je prirodoslovno društvo objavilo Maeterlinckov *Život pčela*, raspravu u kojoj je taj poznati belgijski književnik na primjeru pčela jedva prikriveno sugerirao da bi i u odnosu na ljudski rod bile poželjne intervencije u proces prirodne selekcije i nasljeđivanja.⁷⁰⁹ Model

⁷⁰³ K[runoslav] BABIĆ, »Povodom hrv. izdanja 'Teorija o razvoju', *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 9, 26.II.1919., 141.-142.

⁷⁰⁴ Opš. M. KUCHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini*, 11.-30. Pored niza članaka u periodici, Šilović je 1913. u nakladi Matice hrvatske objavio zanimljivu knjigu pod naslovom *Uzroci zločina*.

⁷⁰⁵ N. FINK, *Nasljeđivanje (Mendelizam)*, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Zagreb, 1919.

⁷⁰⁶ N. FINK, *Nasljeđivanje (Mendelizam)*, 75.

⁷⁰⁷ Isto, 74.

⁷⁰⁸ N. FINK, *Razvitak živih bića (Transformizam)*, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Zagreb, 1919. Naslov na koricama knjige nešto je drugačiji: *Razvoj živih bića*.

⁷⁰⁹ M. MAETERLINCK, *Život pčela*, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Zagreb, 1917.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

koji je zagovarao Maeterlinck bio je isti, iako su zaključci formulirani manje drastično nego što je to učinio švicarski psihijatar, neuroanatom i eugeničar August Forel u svojim studijama o mravima i njihovu socijalnom životu.⁷¹⁰ No, Maeterlinck je u općoj javnosti značio više od Forela: belgijski je književnik u to doba već više od dva desetljeća bio jedan od idola modernističkog pokreta u Europi, pa je njegovo ime kao zastava privlačilo mlade i borbene naraštaje.

Pravu će eksploziju eugeničko učenje doživjeti nakon stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, kad vlasti nove države u duhu silnoga širenja eugenike u Europi i svijetu odluče potražiti način da se »popravi rasa«. Za pristaše rasnog jugoslavenstva koji su u stvaranju nove države vidjeli dokaz ispravnosti svojih ideja, to je bila prigoda da se krene i korak dalje od onoga što su htjeli vodeći politički čimbenici. Taj korak dalje značio je pokušaj oživotvorenja misli o rasnome čišćenju i o izgradnji jedne nadmoćne jugoslavenske rase, koja je imala preporoditi Europu, budući da je bila oslobođena stranih natruha i inspirirana kosovskim idealom. Ona je u tim zamislima imala višestruku ulogu. U prvom je redu trebala biti u funkciji poništenja »plemenskih individualiteta« i jačanja ideje o jedinstvenome, makar za početak »trolemenom narodu«. S druge je strane to eugeničko nastojanje, pod krilaticom »prosvjećivanja naroda«, trebalo odigrati svoju ulogu u procesu sekularizacije društva, smanjivanju utjecaja vjerskih zajednica i crkava, po mogućnosti radi stvaranja posebne, sinkretističke religije koja bi svoju vanjsku formu dobila u »narodnoj crkvi«. Kod najradikalnijih pristaša tih koncepcija na koncu bi se tim putem oblikovala rasa koja bi zahvaljujući svojoj etičkoj i fizičkoj nadmoćnosti imala u budućnosti »jugoslavenizirati Europu« koja je nakon svjetskog rata višestruko pokazivala svoju dekadenciju, o čemu je rječito govorila ne samo politička i gospodarska kriza Staroga kontinenta, nego i djela filozofa poput Oswalda Spenglera, Joséa Ortege y Gassetta i drugih, koja su postupno dobivala kulturni status.

Iako su njegove tendencije jasno prepoznatljive, taj rasno-jugoslavenski idejni sustav nikad nije u cijelosti formuliran, a njegovi su različiti segmenti imali različitu potporu raznih društvenih i političkih skupina, pa su mnogi od njih tražili način kako da vlastite partikularne interese ostvare u kontekstu provedbe »rasnohigijenskih mjera«. Nemalom dijelu vodećih režimskih krugova odgovarala je ideja o anuliranju »plemenskih razlika«, ali nisu bili spremni na konflikt s priznatim vjerskim zajednicama i crkvama ni u onoj mjeri koju su priželjkivali, primjerice, pristaše tzv. reformskoga krila u Katoličkoj crkvi odnosno utemeljitelji i sljedbenici Hrvatske starokatoličke crkve, a kamoli u mjeri koju su općenito zagovarali slobodni zidari; mnogim hrvatskim pristašama »rasne higijene« odgovaralo je uvođenje civilnoga braka i stroži nadzor države ne samo nad pravnim, nego i nad medicinskim aspektom bračnoga i obiteljskog zakonodavstva,

⁷¹⁰ Forel je poznat i kao zagovornik kastracije »hereditarno teško opterećenih« duševnih bolesnika, a zanimljivo je napomenuti da se je njegov lik od 1978. do 2000. nalazio na novčanici od 1000 švicarskih franka.

ali nisu nužno bili zagovornici jugoslavenskog integralizma (iako su većinom bili pristaše jugoslavenstva); napokon, i slavenske i jugoslavenske kombinacije imale su razne, ponekad i suprotstavljene motive i ciljeve: jedni su u tome gledali prigodu da Beograd — nakon boljševičke revolucije u Rusiji — iza Carigrada i Moskve postane »četvrti Rim«, drugima je na umu bilo duhovno, pa i religijsko i političko zблиženje sa srednjoeuropskim slavenskim narodima u duhu mazarikovske ideologije, treći su držali kako ostatci tradicionalne slavenske kulture i Tolstojev primjer svjedoče o mogućnosti da se slavenstvo ponudi kao formula za rješavanje poratne europske duhovne i stvarne krize, donekle prema uzoru koji je u Indiji pokazao Mahatma Gandhi.

A kao što su na hrvatskoj strani zagovornici eugenike velikom većinom bili pristaše jugoslavenskog integralizma, tako su i u Srbiji eugeničke ideje još prije Prvoga svjetskog rata zagovarale grupacije koje su rješavanje srpskog pitanja vidjele u stvaranju jugoslavenske države, iako je bilo i srpskih nacionalističkih skupina kojima je bio zazoran »cincarski« i »čaršijski« mentalitet dijela srpskoga građanstva, pa su njegove negativne pojave pripisivali preveliku utjecaju neslavenske krvi. Tako je, kao što je spomenuto, Jovan Skerlić već 1910. vrline »srpske rase« pripisivao svojevrsnoj »revolucionarnoj selekciji« i činjenici da se građanstvo stvara neposredno iz naroda, »pritanjem te zdrave narodne krvi«. Zato će čitav niz srpskih autora, nerijetko potpuno ignorirajući činjenicu da su vlaško-cincarskog podrijetla bili mnogi istaknuti ljudi srpskoga političkoga, gospodarskog i kulturnog života, smatrati kako je cincarski element zaprljao i unazadio čistoću »srpske rase« odnosno negativno djelovao na kulturni i politički razvitak.⁷¹¹ Činjenice koje su dokazivale protivno trebalo je jednostavno prešutjeti jer bi se u protivnome mit o čistoći rase urušio sam od sebe.

Ni beogradski se *Pijemont* — u čijem su pokretanju sudjelovali i neki hrvatski zagovornici tzv. hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva — nije zadržavao samo na propovijedanju jugoslavenstva i apologiji njegove rasne podloge, nego je već pokazivao i simpatije prema eugeničkim koncepcijama kao instrumentom jugoslavenskog rasizma. Zato je taj list već prije svjetskog rata zastupao ideju da sustav naobrazbe i odgoja treba što prije u cijelosti prepustiti državi, pri čemu »nova državna uprava mora prvu pažnju pokloniti narodnom zdravlju i rasnoj regeneraciji naroda«. ⁷¹² Moglo se to tumačiti i kao poziv na izgradnju javnog zdravstva ili na sustavno pristupanje borbi protiv socijalnih bolesti, no bilo je karakteristično da se časopis divio plodovima koji su u Njemačkoj već bili postignuti »na progresu nemačke rase« odnosno na stvaranju »jakoga, zdravoga moralnog Nemca« koji se očituje u »uspehu germanske rase«. ⁷¹³ Divljenje »rasnoj higijeni« u

⁷¹¹ Opš. Radivoj SIMONVIĆ, »Etnografski pregled Vojvodine«, p. o. iz *Spomenice Vojvodina*, s. n., Novi Sad, 1924.; Dušan J. POPOVIĆ, *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka naše čaršije*, Narodna misao, Beograd, 1937.

⁷¹² V. DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, 634.

⁷¹³ Isto, 739.-741.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

njezinoj njemačkoj verziji — napose kad se pojavljivalo u sredini koja je Njemačkoj i nijemstvu bila često nesklona — već u to je doba značilo više od pukoga higijenskog prosvjećivanja pučanstva.

Bosanskohercegovački Srbin dr. Uroš Krulj, jedan od utemeljitelja tamošnje Srpske narodne organizacije, pokretač i vlasnik mostarskoga srpskog lista *Narod*, u novopokrenutom je sarajevskom *Pregledu* 1910. isticao kako su »biološke nauke postale (...) važan potporanj sociologiji bez kojih ova upravo nije ni moguća. Tim je i rasna higijena kao biološka nauka postala važan faktor u životu jedne nacije, odnosno država.« Budući da, nastavlja Krulj, opći socijaldarvinistički zakoni historije vrijede i »u našim prilikama i na našem geografskom terenu«, ovdje »ostaće pobjednik ona nacija koja bude prva shvatila i provela načela rasne higijene.«⁷¹⁴ Bilo je to zanimljivo i važno gledište, osobito s obzirom na etničko-konfesionalnu pomiješanost pučanstva u BiH i snažne unutarnje napetosti u toj zemlji. Kako su ti Kruljevi pogledi bili višekratno objavljeni i poznati, nije bilo slučajno da je upravo on u kasnijoj jugoslavenskoj državi dobio ministarski položaj već u prvoj, Protićevoj vladi 7. prosinca 1918., kad je došao na čelo Ministarstva narodnoga zdravlja: bila je to jasna poruka stručnoj, pa i općoj javnosti. U njegovo vrijeme i u vrijeme njegovih nasljednika, Ministarstvo će dobiti posve nove zadaće, one koje je prvotni nacrt, načinjen pred kraj 1918. godine, počeo tek sramežljivo nagovještavati.⁷¹⁵

Stvaranje nove države otvorilo je, naime, prostor za »rasnohigijensku« propagandu, ali i za ugrađivanje »rasne higijene« u državni sustav izobrazbe i medicinske zaštite. Veliki broj ratnih žrtava, napose onih srpskih, dodatno je legitimirao eugeničku modu koja je dolazila iz Srednje i Zapadne Europe. U Zagrebu se u to doba množe članci i knjige u kojima se zagovaraju mendelizam, darvinizam i eugenika. U nakladi Hrvatskoga prirodoslovnog društva objavljena je 1919. knjižica Jeana Henrija Fabrea o životu kukaca,⁷¹⁶ a iste će se godine to društvo pojaviti i kao nakladnik knjige Yvesa Delagea i Marie Goldsmith *Teorije o razvoju* u kojoj je istaknuta nužna povezanost sociologije s biologijom (makar uz napomenu da je Spencer u svome biologizmu pretjerao).⁷¹⁷ Iz prirodoslovno-socioloških naprednjačkih redova množile su se i pohvale publikacijama poput *Bioloških listića* srpskoga biologa, kasnijega rektora beogradskog Univerziteta, Ivana Gjaje (Zagreb, 1918.), koje nam djelo, tiskano također u nakladi Hrvatskoga prirodoslovnog društva, »treba kao korica hljeba«, kako je pisao Vladimir Dvorniković.⁷¹⁸ Otpor toj tendenciji dolazio je u prvo vrijeme samo iz katoličkih redova: katolički su pisci negodovali zbog agresivne propagande evolucioniz-

⁷¹⁴ U. KRULJ, »Nacionalna rasna higijena«, *Pregled*, 1/1910., br. 5, Sarajevo, 15. IX. 1910., 262.-264.

⁷¹⁵ Usp. »Nacrt zakona o ministarstvu zdravlja«, *Liječnički vjesnik*, 41/1919., br. 2, 15. II. 1919., 77.-78.

⁷¹⁶ J. H. FABRE, *Iz života kukaca I.*, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Zagreb, 1919.

⁷¹⁷ Y. DELAGE, M. GOLDSMITH, *Teorije o razvoju*, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Zagreb, 1919., 164.

⁷¹⁸ Vladimir DVORNIKOVIĆ, »Ivan Gjaja. Biološki listići«, *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 2, 8.I.1919., 29.-30.

ma, ali i zbog stajališta evolucionista koja su se odnosila na položaj Crkve u društvu, a napose na njezin utjecaj u znanosti, prosvjeti i školstvu.⁷¹⁹ Poseban problem za Crkvu su predstavljali zagovaranje kontrole začeća i liberalizacija pobačaja, što je za eugeničare bila osobito važna tema i podesno sredstvo za popularizaciju njihovih ideja.⁷²⁰

Odmah pri formiranju jugoslavenske vlade odnosno na samome početku djelovanja Ministarstva narodnog zdravlja, u njemu je ustrojeno posebno »Odeljenje za rasnu, javnu i socijalnu higijenu«,⁷²¹ a u njegovu su sastavu predviđena dva odsjeka: prvi bi se bavio kvantitativnim, a drugi kvalitativnim poboljšanjem pučanstva.⁷²² Na čelo tog Odjeljenja, na preporuku svog mentora, srpskoga liječnika i sveučilišnog profesora Milana Jovanovića-Batuta, 28. svibnja 1919. postavljen je Andrija Štampar, oduševljeni pristaša jugoslavenske države i uvjereni pobornik eugenike.⁷²³ Kraljevstvo SHS je u tom pogledu prednjačilo u odnosu na, primjerice, Njemačku: ondje je slično odjeljenje utemeljeno 1920. godine, u sastavu pruskoga Ministarstva unutarnjih poslova, dok je na svenjemačkoj (saveznoj) razini slično tijelo postojalo od 1923. do 1928. u sklopu Medicinske uprave Reicha (*Reichsmedizinalverwaltung*).⁷²⁴ Sam je Štampar najavio osnivanje tog odjeljenja na »kongresu interaliiranih nacija za socijalnu higijenu«, koji je održan u Parizu u travnju 1919., ujedno nagovještujući niz eugeničkih zadaća koje se stavljaju pred to odjeljenje i pred cijelo Ministarstvo.⁷²⁵

Svomu je mentoru Štampar ostao zahvalan do kraja života, a s njim je dijelio i većinu svjetonazorskih i medicinskih pogleda.⁷²⁶ Jovanović-Batut je već u mladosti pokazivao nagnuća prema eugenici i rasnoj higijeni. Školovao se je kod poznatih njemačkih eugeničara, kasnije i u Galtonovu laboratoriju,⁷²⁷ a kasnije

⁷¹⁹ Fran BARAC, *Katolička dogmatika ili Nauka o vjerskim istinama, katoličkim napose*, drugo popr. i popunjeno izdanje, Zagreb, 1920., 213.-219. Usp. Ante BULJAN, »Ernst Haeckel«, *Život*, 1/1920., br. 4, Sarajevo, siječanj [1920.], 65.-70.

⁷²⁰ Uz mnoštvo članaka u stručnim medicinskim i prirodnoznanstvenim časopisima, ali u dnevnome i tjednom tisku, rasnohigijenski nadzor nad trudnoćom i pobačajem populariziran je i u prijevodnoj literaturi. Klasičan primjer za to je već spomenuta iznimno popularna knjiga nizozemskoga ginekologa Th. H. van der VELDEA, *Ljubav u tijelu žene. Kako da po volji utičemo na plodnost u braku*.

⁷²¹ *Glasnik MNZ*, br. 1-2 [1919.], 42.-43.

⁷²² M. JOVANOVIĆ-BATUT, »Glavni pravci naše zdravstvene politike«, (1), *Glasnik MNZ*, br. 6, februar 1920., 199.-200.

⁷²³ M. D. GRMEK, »O životu i djelima Andrije Štampara«, u: *Andrija Štampar I. IX. 1888. — 26. VI. 1958.*, Škola Narodnog zdravlja »Andrija Štampar«, Zagreb, 1958., 32.; ISTI, »Životni put Andrije Štampara, borba za unapređenje narodnog zdravlja«, u: *U borbi za narodno zdravlje. Izabrani članci Andrije Štampara*, prir. M. D. Grmek, Zagreb, 1966., 24.; M. KUCHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini*, 35. piše: »Štampar je stvaranje nove nacije list. T. J.] dočekao oduševljen ne samo zato što se ostvarila njegova želja za postojanjem jedne države južnih Slavena...«

⁷²⁴ H. FANGERAU, *Das Standardwerk zur menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*, 19.

⁷²⁵ A. ŠTAMPAR, »Zaštita djece u kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca«, *Liječnički vjesnik*, 41/1919., br. 7, 15. VII. 1919., 381.-383.

⁷²⁶ Usp. M. KUCHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini*, 31.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

je na beogradskoj Visokoj školi predavao higijenu i sudsku medicinu. Još prije Prvoga svjetskog rata postao je počasnim članom i Hrvatskoga liječničkog zbora,⁷²⁸ a u njegove zasluge ulazi i skoro utemeljenje beogradskoga Medicinskog fakulteta koji je formalno ustanovljen odlukom Stojana Protića iz 1914., ali je faktično počeo radom 1919. godine. Širenje jugoslavenske ideje bio je poticaj koji je dao maha Jovanović-Batutovim eugeničkim nagnućima: predratna godišta *Zdravlja*, časopisa koji je s podnaslovom »Lekarske pouke o zdravlju i bolesti« u Beogradu objavljivalo *Društvo za čuvanje narodnog zdravlja*, a on uređivao, zadržavala su se na zdravstvenom prosvjećivanju Srba, ali su jasno odavala i urednikov interes za eugeniku. No, jačanje jugoslavenske ideologije i težnja za stvaranjem odnosno održavanjem »jugoslavenske rase« u novostvorenoj državi Jovanoviću-Batutu će otvoriti prostor za promicanje eugeničkih ideja. Njegovu knjigu *Preporodaj: Ljekarske pouke mladeži i roditeljima*, koju su 1920. u Zagrebu objavili Matica hrvatska i Zdravstveni odsjek za Hrvatsku, Slavoniju i Međimurje, Kuhar će nazvati »kolekcijom eugeničkih savjeta mladim ženama i muškarcima«.⁷²⁹

Zato ni Jovanović-Batutov izbor Štampara nije bio slučajan jer je i ovaj bio već nadaleko poznati zagovornik monističko-organicističkih teorija te slavitelj Darwina i Galtona. Čini se, štoviše, da je upravo Štampar bio među onima koji su najglasnije zahtijevali formiranje tog odjela, možda baš najglasniji.⁷³⁰ U svakom slučaju, Jovanović-Batut je birao suradnike po svojoj mjeri, a Štampar je odobravao i njegovo zagovaranje sterilizacije kojom bi društvo spriječilo množenje svojih najopasnijih članova. Bio je toliko oduševljen Jovanović-Batutovom knjigom da je napisao kako će i »najbolji poznavalac rasnohigijenske literature priznati, da nijedan narod nema ovako pisane popularne rasne higijene«.⁷³¹ I zagrebački je strukovni liječnički list hvalio Jovanović-Batutove *Ljekarske pouke mladeži i roditeljima*. To je, kaže se »zlatna knjiga u pravo vrijeme«, jer svojim poukama o ženidbi, nasljeđivanju i odgoju spaja pučko iskustvo, rasnu higijenu, eugeniku i znanost o nasljeđivanju.⁷³²

⁷²⁷ N., † Dr. Milan Jovanović-Batut, *Politika*, 37/1940, br. 11594, 12. IX. 1940., 10.

⁷²⁸ »Mjesečna skupština zbora liečnika dne 25. o. mj.«, *Liečnički viestnik*, 22/1910., br. 2, 15. II. 1910., 114.

⁷²⁹ M. KUHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini*, 38.

⁷³⁰ »...Štampar nije došao na ministarstvo samo da sluša i pomaže, nego da vodi i stvara. Zato traži odmah, da se formira samostalan Odjel za higijenu i u njemu za sebe mjesto načelnika,« piše njegov »učenic, sljedbenik i dugogodišnji suradnik« Eugen Nežić u nenaslovljenom predgovoru knjige *Andrija Štampar 1. IX. 1888. — 26. VI. 1958.*, koja je 1958. objavljena u Štamparovu čast. Pritom je Nežić, kao što se vidi, krivotvorio naziv te službe: ona se je službeno zvala »Odeljenjem za rasnu higijenu«, a ne »Odjelom za higijenu«. Tendenciozno ispuštanje atributa »rasni« više je nego očito: i u komunističkoj je Jugoslaviji sustavno prikrivana rasna i rasistička dimenzija jugoslavenstva.

⁷³¹ A. ŠTAMPAR, »Rasna higijena: Preporodaj«, *Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja* (dalje: *Glasnik MNZ*), 1/1919.—1920., br. 5 [1920.], 170.; M. KUHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini*, 38.-39.

⁷³² *Liečnički vijesnik*, 42/1920, br. 1-2, Zagreb, siječanj-veljača 1920., 63.-65.

Osim što je predvodio Odjeljenje za rasnu higijenu, Štampar je u prvim godinama uređivao i službeni *Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja*. U tom je časopisu objavljeno mnoštvo priloga koji su jasno pokazivali koje rasne i higijenske vrijednosti nova država oficijelno zastupa, a ni izbor urednika nije bio slučajan: Štampar je i u *Jugoslavenskoj njivi* naširoko razglabao o zdravstvenoj politici nove države, ističući na tragu njemačkog eugeničara Alfreda Grotjahn (1869.—1931.), da postoje samo tri puta za poboljšanje narodnog zdravlja: ortodietetika, eugenika i socijalna higijena. Ukazujući na koristi koje bi se postigle »izolacijom degeneriranih« i hvaleći »umjetnu sterilizaciju« koja se provodi u Americi, Štampar — koji je doduše smatrao da se eugenički ciljevi uspješnije postižu prosvjećivanjem negoli »zakonima i policajnim mjerama« — založio se za radikalne zahvate u bračno odnosno ženidbeno pravo (»te zakonske mjere morat ćemo i mi da uvedemo«) te za dosljedno promicanje eugeničkih načela: eugenika ima postati »bitnim sadržajem narodnog života, a po tom će usahnuti i izvori degeneracije«. ⁷³³ Grotjahn je, naime, još od početka 20. stoljeća razvijao svoju teoriju socijalne higijene te se sve više približavao eugenici, pa je postao i članom njemačkoga Društva za rasnu higijenu. Zalagao se za »čišćenje« ljudske zajednice od maloumnih, nakaznih i manjevrijednih jedinki (pri čemu je smatrao da u te spada čak trećina društva!), kao i za prisilnu sterilizaciju i eutanaziju. Kao jedan od najistaknutijih eugeničara iz doba Weimarske Republike, svoju je karijeru okrunio 1926. opširnim studijom o higijeni ljudskog razmnožavanja kao pokušaju praktične eugenike. ⁷³⁴

Raspravljajući o ustroju Ministarstva narodnog zdravlja, Štampar je ustvrdio da se uspostavljanjem Ministarstva narodnog zdravlja »ostvaruje jedino ispravni princip, da zdravstvena uprava i zakonodavstvo budu za cijelu državu jedinstveni jer smo jedan narod, koji jednako boluje i za svoju regeneraciju treba jednakih mjera«. ⁷³⁵ Poruka je bila jasna, tim više što je na području zemalja koje su prije bile u sastavu Austro-Ugarske zdravstvo spadalo u autonomne poslove. Sad se to više nije moglo prepustiti nikomu jer su središnje vlasti odlučile centralizirati i hijerarhijski urediti sve poslove skupčane s »regeneracijom naroda«. Osobitu ulogu u Ministarstvu imat će bliski Kruljev suradnik i istomišljenik, dr. Laza Marković, povjerenik za zdravlje Narodne uprave za Banat, Bačku i Baranju, kako je u prvo vrijeme nazivana pokrajinska vlada tog dijela jugoslavenske države. On je početkom 1919. godine objavio knjižicu pod naslovom *Zadaci Narodne Uprave za unapređenje rasne higijene i evgenike* u kojoj se založio za to da

⁷³³ A. ŠTAMPAR, »O zdravstvenoj politici«, (2), *Jugoslavenska njiva*, 3/1919., br. 30, 23. VII. 1919., 471.-472. Tekst je uvršten i u knjigu *U borbi za narodno zdravlje. Izabrani članci Andrije Štampara*, prir. Mirko Dražen Grmek, Zagreb, 1966., 55.-73.

⁷³⁴ A. GROTTJAHN, *Die Hygiene der menschlichen Fortpflanzung. Versuch einer praktischen Eugenik*, Urban und Schwarzenberg Verlag, Berlin — Wien, 1926.

⁷³⁵ A. ŠTAMPAR, »Primjetbe k osnovi zakona o čuvanju narodnog zdravlja (Preventivni dio zakona)«, *Liječnički vjesnik*, 41/1919. br. 8, 15. VIII. 1919., 424.-429.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

država i sve njezine institucije kao i pojedinci pomažu one koji su kadri dati zdravo i u rasnome smislu kvalitetno potomstvo. Država mora nadzirati brak, a i kod kolonizacije pučanstva treba prednost davati »zdravim, evgeničnim porodicama«.⁷³⁶

Opširno i pozitivno prikazujući tu knjižicu, zagrebački je *Liječnički vjesnik* posebno istaknuo: »Nu glavna reforma morala bi biti *nova etika* t. j. preporodjenje čovjeka iznutra. Osjećaj odgovornosti prema potonjim naraštajima mora se jako osnažiti. Mora se stvoriti *rasno-higijensko javno mnijenje*. Katedre na univerzitetima moraju se otvoriti za tu mladu nauku, moraju se osnovati društva za rasnu higijenu, moraju se voditi nasljedno biološke bilješke, kao što je to već zamislio zakon o narodnom zdravlju u Hrvatskoj. Takovom naukom mora se već početi u ranoj mladosti. Naš narod Srba, Hrvata i Slovenaca mora, kao što je to nekada i bilo, doći do uvjerenja, da je to onda najveće zlo, kad mu se *kućna svijeća* ugasi, kad ostane bez djece. Onda će od rasne higijene i evgenike postati ono, što je njen osnivalac *Galton* želio da postane: religijom, novom vjerom kulturnog društva.«⁷³⁷

Već u uvodnome, programatskom članku prvoga broja službenoga glasila Ministarstva jasno je kazano kako taj list i u pogledu državnog ustroja zastupa organicističko stajalište, slijedom čega je za vrijednost države presudna »kvalitativna i kvantitativna vrednost stanovništva«.⁷³⁸ U skladu s tim je odmah istaknuta važnost eugenike, u prilog koje ne govore samo znanstvena postignuća nego i »vekovno iskustvo kulturnih naroda«. Njezini ciljevi se — piše *Glasnik* — provode savjetovanjem, prosvjeđivanjem, ali i nasilnom provedbom, kako u pogledu zdravlja pojedinca, tako i zakonodavnim mjerama na području braka i obiteljskih odnosa.⁷³⁹ Štamparova je inačica socijalnog darvinizma proizlazila iz Haeckelove u kojoj je »altruizam« što ga je propovijedalo kršćanstvo neminovno štetan za cjelinu odnosno zajednicu, pa mu se uz bok mora staviti egoizam kao jednakovrijedna kategorija.⁷⁴⁰ A pravila i prirodni zakoni iz anorganskoga svijeta

⁷³⁶ Opš. L. MARKOVIĆ, *Zadaci 'Narodne Uprave' za unapređenje rasne higijene i evgenike*. Štamparija Supeka i Jovanovića u Novom Sadu, s. a. [1919.]

⁷³⁷ Dr. [Lazar] N[OVKOVIĆ], »Zadaci 'Narodne Uprave' za unapređenje rasne higijene i evgenike. Dr. Laza Marković, poverenik Nar. Upr. za Banat, Bačku i Baranju«, *Liječnički vjesnik*, 41/1919., br. 4, 15. IV. 1919., 187. Usp. Radovan MARKOVIĆ, »Osnova zakona o uredjenju zdravstvene službe«, *Liječnički vjesnik*, 40/1918., br. 3, 15. III. 1919., 111.-130.

⁷³⁸ Milan JOVANOVIĆ-BATUT, »Glavni pravci naše zdravstvene politike«, *Glasnik MNZ*, br. 1-2, Beograd, septembar-oktobar 1919., 1.-7.

⁷³⁹ Dr. STANOJEVIĆ-TRNSKI, »Eugenika i rasno-higijenski problem«, *Glasnik MNZ*, br. 1-2, 20.-26.

⁷⁴⁰ E. HAECKEL, *Tajne sveta*, 214.-215., 222.-223. i dr. M. KUHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini*, 33. Štamparov darvinizam, zbog njegovih simpatija prema socijalističkim idejama, naziva »socijalističkim darvinizmom« i smatra ga mješavinom Haeckelovih i Kropotkinovih utjecaja, dodajući da se, prema toj interpretaciji monizma, »samo u takvom (...) društvu mogao pojaviti pojedinac koji više ne bi bio egoističan i koji bi internalizirao novu etičku zapovijed da je društvo vrjednije od bilo kojeg pojedinca. Ako se nužni koraci ne poduzmu u tom smislu, Štampar je mislio, bolesno društvo će zakočiti prirodni zakon napretka.«

ta, tumačio je Haeckel, moraju jednako vrijediti ne samo u organskome, nego i u »moralnom svijetu«. ⁷⁴¹

Razumije se da želje i nastojanja skupine mladih liječnika, pa bio među njima i urednik službenog časopisa, ne bi doživjele pokušaj svog ostvarenja da za to nije postojala politička volja. Formiranje Odjeljenja za rasnu, javnu i socijalnu higijenu u sklopu Ministarstva nije, međutim, predstavljalo nikavu slučajnost: socijalna higijena je shvaćana kao socijalno-politička, a ne kao medicinska disciplina, a »rasna higijena u najužoj je vezi s populacionom politikom jednoga naroda«. ⁷⁴² Prema Uredbi o ustrojstvu Ministarstva od 14. svibnja 1919. ustroj i zadužbe Odjeljenja za rasnu higijenu propisani su opširnim normama iz članka 6., a prema posebnoj alineji toga članka, u rasnu je higijenu spadalo i proučavanje fizioloških i patoloških osobina »našeg plemena«, kao i prikupljanje »antropološkog, demografskog i biometrijskog materijala iz naroda« sa svrhom poboljšanja rase. ⁷⁴³ Godine 1927. ministar zdravlja u Vukićevićevoj vladi Aleksa (Aleksandar) Savić u Zagrebu podsjetit će u prigodi otvaranja škole narodnog zdravlja da je narodno zdravlje već 1921. postalo ustavna kategorija, a da baš ustrojstvo Ministarstva predstavlja »pravi program naše državne zdravstvene politike«. ⁷⁴⁴ Drugim riječima, time je i »rasna higijena« otvoreno i formalno priznata dijelom državne zdravstvene politike.

Ona je razrađivana i u posebnim segmentima zakonodavstva i društvene prakse. Tako je Savićev predšasnik Živojin Rafajlović kao ministar narodnoga zdravlja u Vesnićevoj vladi 21. kolovoza 1920. donio »Okružnicu o pregledavanju pre braka«, motiviranu eugeničkim razlozima, odnosno »narodnim zdravljem i napretkom naše rase«. ⁷⁴⁵ Ta »rasnohigijenska reforma braka« poslije će se podupirati i u stručnim člancima jer se smatralo kako je to »jedan od najzamašnijih i najprećih poslova«, ⁷⁴⁶ a Ministarstvo narodnog zdravlja će se obratiti i Ministarstvu vjera s prijedlogom da se izradi dokument koji bi ne samo kandidate, nego i svećenike svih vjera upozorio na potrebu poštivanja rasnohigijenskih načela dok ta problematika ne bude uređena posebnim zakonom. ⁷⁴⁷ Makso Hirsch je predlagao da se problemu »baštinjivosti« bolesti i »bolesnih nagnuća« u međuvremenu doskoči tako što bi se »za svako novorođenče uredovno zavela zdrav-

⁷⁴¹ E. HAECKEL, *Tajne sveta*, 222.

⁷⁴² Ivo JELAVIĆ, »Dr. Andrija Štampar i naše narodno zdravlje«, *Volja*, 1/1926., br. 5, Beograd, jul 1926., 377.

⁷⁴³ »Uredba o ustrojstvu Ministarstva Narodnog Zdravlja«, *Liječnički vjesnik*, 41/1919., br. 7, 15. VII. 1919., 387.-393. Uz tekst je naznačeno da je »vjerno prenesen« iz *Narodnih novina* od 19. VI. 1919.

⁷⁴⁴ »Govor G. Ministra Narodnog Zdravlja u Zagrebu«, *Glasnik MNZ*, br. 3, decembar 1927, 97.-99.

⁷⁴⁵ *Glasnik MNZ*, br. 1-2 [1920.], 42.-43.

⁷⁴⁶ Laza MARKOVIĆ, »Potreba rasnohigijenske reforme braka«, *Glasnik MNZ*, br. 3 (novembar 1919., 74.-77.), br. 5 (decembar 1919., 110.-115.), br. 5 (januar 1920., 153.-155.); Lujo TALER [THALLER], »Eugenika i ženidba«, *Glasnik MNZ*, br. 12, avgust 1920., 508.-513.

⁷⁴⁷ *Glasnik MNZ*, br. 6 [1920.], 232.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

stvena putnica, koja bi čovjeka pratila od kolijevke kroz sve važne odsjeke života, pa bi se popunjavala tekucim unašanjima, pri čemu »ljudima, koji posjeduju valjane baštinske sposobnosti, trebalo bi brak olakšati i promicati rađanje djece kod njih.«⁷⁴⁸

Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja uveo je već od prvoga broja stalnu rubriku pod naslovom »Rasna higijena«, a u toj je rubrici pred kraj 1919. objavljen i službeni »Nacrt zakona o braku«. Navodno ga je po nalogu ministra priredio dr. Laza Marković, a prvi je paragraf tog nacrtu glasio: »Podanik Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca ne može sklopiti brak sa članom crne, crvene ili žute rase.«⁷⁴⁹ To, međutim, nije bilo lako provesti s obzirom na konfesionalne propise o sklapanju braka, pa je oživotvorenje te zamisli moralo čekati druga vremena: sve dok vjerske zajednice presudno reguliraju to područje, država nije mogla preuzeti njihovo mjesto.⁷⁵⁰ A malo nakon donošenja spomenutoga »Nacrta zakona o braku« objavljen je i »Nacrt zakona o čuvanju narodnog zdravlja« čija je druga glava nosila naslov »Popravljanje rase«, a predviđala je ograničenja pri sklapanju brakova.⁷⁵¹

Andrija Štampar, koji je 1919. godine bio, prema Kuharu, na vrhuncu svoga eugeničkog zanosa, tumačio je kako je potrebno što prije ozakoniti »neke eugenične principe«, jer da »nema svaki pojedinac prava da bude roditeljem«, pa »tu ne možemo i ne smijemo ostati ravnodušni, nego strogim zakonskim odredbama prepriječiti rađanje pokoljenja, koje će očevitno biti slaboga zdravlja, nesposobno za život i na teret društvu.«⁷⁵² U bračno je zakonodavstvo, kao i u Zakon o suzbijanju spolnih bolesti, kasnije doista uvedena obveza pregleda kandidata za brak, motivirana eugeničkim razlozima, na što ni Katolička crkva nije imala bitnijih primjedaba.⁷⁵³

U to je vrijeme eugenika i u zagrebačkim, mahom projugoslavenskim krugovima, dobivala sve više pristaša. Posebna uloga u njezinu širenju pripast će slovenskom liječniku Borisu Zarniku koji je na Medicinski fakultet u Zagrebu došao s Carigradskog sveučilišta.⁷⁵⁴ O interesu javnosti za te teme rječito govore

⁷⁴⁸ M. HIRSCH, *Izbor supruga. Liječnički savjeti mladim djevojkama kod sklapanja braka*, Tisak i naklada knjižare St. Kugli, Zagreb, s. a. [1919.?,], 60.

⁷⁴⁹ *Glasnik MNZ*, br. 3 [1919.], 126.-130.

⁷⁵⁰ Kongres pravnika Srba, Hrvata i Slovenaca u prvoj polovici rujna 1926. donio rezoluciju u kojoj se na prvome mjestu traži izjednačavanje ženidbenoga prava, uvođenje građanskoga braka i dokidanje konfesionalne nadležnosti u bračnopравnim sporovima. (»Kongres pravnika«, *Mjesečnik. Glasilo Pravničkoga društva*, 52/1926., br. 9, Zagreb, rujan 1926., 416.-422.)

⁷⁵¹ »Nacrti sanitetskih zakona«, *Vanredni broj Glasnika MNZ*, februar 1921., 10.

⁷⁵² Nav. prema M. KUJAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini*, 37.

⁷⁵³ Usp. *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije. IX. redovni sastanak Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije držan 24. novembra 1933. u Beogradu*, god. 3, knj. I., Beograd, 1933., 144.-148.

⁷⁵⁴ O Zarniku više u: Hubert PEHANI, »Zarnik, Boris (1883—1945)«; *Slovenski biografski leksikon*, elektroničko izdanje, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi856618/> i <http://nl.ijs.si/fedora/get/sbl:>

podatci o broju slušača na javnim predavanjima predavanjima zagrebačkoga Pučkog sveučilišta. U akademskoj godini 1920./21. predavanje Vale Vouka o »kulturnom znamenovanju darvinizma« posjetilo je čak 526 ljudi, ono Vladimira Dvornikovića o Nietzscheovu »nadčovjeku« (1920./21.) slušalo je 430 slušača; godine 1922./23. izlaganje Borisa Zarnika pod naslovom »Biološke osnove rasne higijene« njih čak 660, a u studenome 1926. Zarnikovo predavanje »O nakazama i njihovu postanku« slušalo je 311 ljudi. U ožujku 1929. isti je predavač — koji je i inače bio među najčešćim predavačima na Pučkome sveučilištu — održao dvodijelno predavanje pod naslovom »Biologijski pogledi na židovsko pitanje«, koje je slušao 221 odnosno 232 slušača, a njih čak 413 odnosno 405 i 249 nazočilo je u veljači i u ožujku 1931. trodijelnome Zarnikovu izlaganju o »izboru bračnog druga s eugeničkog gledišta«. ⁷⁵⁵

I takav odziv javnosti posredno govori o stajalištu režima. Takozvana rasna higijena odnosno eugenika u to je vrijeme bila vrlo rašireno i danomice sve popularnije učenje, ali su njezini jugoslavenski pristaše imali i vlastite, rasnojugoslavenske motive, što pokazuju spomenute publikacije Ministarstva narodnoga zdravlja, ali i one koje je Ministarstvo financiralo ili sufinanciralo pa potom populariziralo. Tako je, primjerice, ministar narodnoga zdravlja 20. kolovoza 1919. odredio da se o trošku Ministarstva tiskaju i novčano nagrade dvije knjige, od kojih je jednoj autor bio Vlada Stanojević. ⁷⁵⁶ Riječ je, naime, o Stanojevićevu priručniku *Eugenika, higijena čovečjeg začeca i problem nasleđa* (Beograd, 1920.), objavljenom u nakladi Ministarstva narodnog zdravlja. Autor te knjige inače nije dvojio da bi »slučajeve teškog idiotizma i tjelesne nakaze trebalo uništiti sa gledišta rasne higijene«, samo je to potrebno zakonski regulirati. ⁷⁵⁷

Stanojević, doduše, nije smatrao da je rasna čistoća uvjet snage jedne rase, ali je ukazivao na primjer Sjedinjenih Američkih Država u kojima je miješanjem različitih rasa nastala jedna nova, koja će zagospodariti svijetom. Poruka je bila jasna i na jugoslavenskoj razini: nova je država imala poslužiti kao lonac za taljenje (*melting pot*) u kojem će nastati nova, dominantna jugoslavenska rasa. ⁷⁵⁸

4700/VIEW/, pristup 7. XII. 2013.; Zdravko LORKOVIĆ, »Prof. dr. Boris Zarnik«, *Priroda. Popularni ilustrirani časopis Hrvatskog prirodoslovnog društva u Zagrebu*, 35/1945., br. 1-3, siećanj-veljača-ožujak 1945., 7.; Anton ŠVAJGER, »Tradition and the Present State of Development Biology in Yugoslavia«, *International Journal of Developmental Biology*, 35/1991., 155.-160.; M. KUCHAR, *Eugenika u hrvatskoj medicini*, passim. S obzirom na to da je Ivo Pilar u jednom razdoblju surađivao sa Zarnikom u sklopu Antropološke sekcije Sociološkog društva u Zagrebu, njihovoj suradnji i Zarnikovim pogledima vratit ćemo se opširnije u posebnom prilogu koji će se baviti Pilarovim odnosom prema rasnoj tematici i eugenici.

⁷⁵⁵ Svi podatci prema »Pregledu održanih predavanja u Pučkom sveučilištu u Zagrebu od godine 1912.-1932.«, u: *Spomenica Pučkog sveučilišta u Zagrebu*, passim.

⁷⁵⁶ *Glasnik MNZ*, br. 1-2 [1919.], 43.

⁷⁵⁷ »Izvanredna glavna skupština zbora liječnika kralj. Hrvatske i Slavonije, održana dne 13. listopada ove godine u zakladnoj bolnici u Zagrebu«, *Liječnički vjesnik*, 41/1919., br. 11, 15. XI 1919., 631.-632.

⁷⁵⁸ R. YEOMANS, »Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia«, u: *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900—1940*. Ed. by Marius Turda and Paul J. Weindling, Central Euro-

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

Naravno, knjiga će doživjeti pohvale na stranicama službenog vjesnika njezina nakladnika, ali će je zdušno pozdraviti i liberalno raspoložena *Nova Evropa* koju je uređivao uvjereni jugoslavenski integralist, slobodni zidar Milan Ćurčin. *Nova Evropa* je požurila objaviti prikaz knjige iz pera Laze Popovića, poznatoga liječnika i uskoro profesora na zagrebačkom Medicinskom fakultetu, a kasnije i člana Senata Kraljevine Jugoslavije. Popovićev je prikaz bio pozitivan, ali je autoru ipak spočitnuto da u knjizi nema dijela koji bi specifično »govorio o eugeničkim nazorima i radu našeg plemena i naše rase do sada, a to je nešto apsolutno potrebno i važno«, a nema u njoj ni poglavlja koje bi praktično i ostvarivo govorilo »o tome, što i koliko eugeničkoga moramo i možemo mi u našoj državi provedemo, i na koji način«. ⁷⁵⁹ Sličnim je pohvalama i kritikama knjigu popratio i zagrebački *Liječnički vjesnik*, ističući kako knjiga ispravno prikazuje postanak te nove znanosti i »njenu usku vezu s rasnom higijenom i naukom o nasleđu ili genetikom.« ⁷⁶⁰

I nekoliko godina poslije je Stanojević na stranicama službenoga *Glasnika* uvjeravao stručnu i laičku javnost u potrebu dosljednoga eugeničkog pristupa zdravstvenim i socijalnim poteškoćama jugoslavenske države, ponovno predlažući da se za uzor uzmu Sjedinjene Američke Države. ⁷⁶¹ Glavni urednik službenoga *Glasnika Ministarstva narodnog zdravlja*, Andrija Štampar, višekratno je ponavljao kako je eugenika nezaobilazna metoda, ali je isticao da se eugenički ciljevi samo jednim dijelom mogu provesti zakonskim mjerama. Puno važnije i djelotvornije je narodno prosvjeđivanje u tom smjeru, isticao je on. ⁷⁶² Slično mišljenje zastupao je i Hugo Klajn, koji se ipak zalagao za prisilnu sterilizaciju jer se bez nje ne može »radikalno« raditi na polju rasne higijene. ⁷⁶³ Laza Marković je redovito naglašavao da se ni agrarnu reformu ne smije provoditi bez obzira na rasnohigijenska načela i interese, tim više što »ima u svakom narodu i u svakoj rasi i takvih ljudi koji su *rdavo rođeni* [ist. u izv.]«, pa predstavljaju »balast, teret za državu i društvo«. ⁷⁶⁴ Dok je Jova M. Popović raspravljao o očnim bolestima sa stanovišta rasne higijene, ⁷⁶⁵ Klajn je objašnjavao da je narod »ona kulturna zajed-

pean University Press, Budapest — New York, 2007., s. 88.-89. primijetio je izlazak te knjige, ali uopće nije shvatio koji je smisao Stanojevićeva isticanja američkog primjera.

⁷⁵⁹ L. POPOVIĆ, »Eugenika, higijena čovečjeg začeca i problem nasleđa. Dr. Vlada S. Stanojević. Beograd, 1920. Izdanje ministarstva narodnog zdravlja«, *Nova Evropa*, knj. I., br. 7, Zagreb, 1920., 243.-244.

⁷⁶⁰ I. K., »Dr. Vlad. Stanojević. Eugenika (higijena čovečjeg začeca i problem nasleđa)«, *Liječnički vijesnik. Znanstveni dio*, 43/1921, sv. 3, Zagreb, avgust 1921., 198.-200.

⁷⁶¹ V. STANOJEVIĆ, »Eugenika i naše evgeničke potrebe«, *Glasnik MNZ*, br. 4-7, april-jun 1923, 224.-232.

⁷⁶² A. ŠTAMPAR, »O socijalnoj terapiji«, *Glasnik MNZ*, br. 7, mart 1920., 265.-266..

⁷⁶³ H. KLAJN, »Nešto o čuvanju i podizanju duševnog zdravlja narodnog«, *Glasnik MNZ*, br. 9 (septembar 1921., 437.-448.), br. 10-11 (oktobar 1921., 501.-514.)

⁷⁶⁴ L. MARKOVIĆ, »Agrarna reforma i rasna higijena«, *Glasnik MNZ*, br. 7 [1920.], 294.-299.

⁷⁶⁵ J. M. POPOVIĆ, »Očne bolesti sa gledišta rasne higijene«, *Glasnik MNZ*, br. 4-5, april-maj 1924., 200.-209.

nica, čiji članovi imaju pre svega isti materinski jezik; zatim iste običaje, istu tradiciju, naposljetku i srodno poreklo i rasu ili rasnu mešavinu.⁷⁶⁶

A kao što su na »čišćenje« rase u to doba pozivali liječnici i državni dužnosnici, tako su ih objašnjavali i tumačili filozofi poput Vladimira Dvornikovića i Miloša Đurića, a popularizirali književnici poput Ante Tresića Pavičića, Jovana Dučića, Ive Andrića ili Miloša Crnjanskog. I razočarani Tin Ujević, koji je za svoj jugoslavenski integralizam već prije kraja svjetskog rata nagrađen poniženjima i uvredama srpskih diplomata i političara, objašnjavao je 1920. da je i umjetnost nerazdvojivo povezana s rasom: »Pjesnika ne stvara škola: ni najmunđriji savjeti, ni najkorisniji gotovi obrasci; on postaje velikim samo ljubavnim približenjem duhu svojega plemena, rasnom geniju koji se u njemu povijesno ovaploćuje.«⁷⁶⁷ Zato su, kaže Ujević, u krivu oni koji nude Zapad kao lijek za aktualnu krizu: »Zapadni intelektualizam malo govori jugoslavenskom osjećanju svejedno kao i zapadni utilitarizam našem moralnom idealizmu i religioznom poimanju života. Treba nam krepke duhovne i duševne hrane. A može nam je dati samo vraćanje geniju naše rase: rasa, jezik, zemlja, povijest i narodno osjećanje, stvarnosti koje sve skupa čine potpunu našu domovinu.«⁷⁶⁸ A kao što smo vidjeli, taj »genij rase« samo kvare Nijemci, Mađari, »Čifuti«, Cigani i njima slični; tom je »geniju« apsolutno neprihvatljivo bilo kakvo miješanje s obojenim rasama.

Početak svibnja 1920. Ministarstvo narodnog zdravlja objavilo je naredbu kojom se predviđa osnivanje škola »za narodno prosvjećivanje« u kojima će se organizirati besplatni tečajevi, među njima i onaj na temu rasne higijene.⁷⁶⁹ Nekoliko mjeseci poslije bivši je ministar dr. Uroš Krulj, u prigodi otvaranja sarajevске Škole za narodno prosvjećivanje, ponovno isticao važnost rasne higijene za sudbinu naroda i države.⁷⁷⁰ Kao što je spomenuto, Krulj se prihvaćanjem socijalnoga darvinizma i zalaganjem za rasnu higijenu isticao još tijekom liječničke i političke karijere u BiH, a njegovo imenovanje ministrom narodnoga zdravlja jasno je govorilo o pravim težnjama jugoslavenskog režima. Zato je posve logično da je ona stajališta koja je u svojim raspravama zastupao prije rata Krulj nastavio promicati i kao ministar, a i kasnije. Svoje je poglede izložio i u knjizi *Politika i rasa (Rasni nacionalizam)*, koju je objavio 1925. godine. On nije uopće dvojio o tome da su rasni mješanci manje vrijedni u intelektualnome, tjelesnom i moralnom smislu i da se kod njih pojavljuju atavistička svojstva.⁷⁷¹ Iako je bio svjestan da nema rasno čistih naroda, zastupao je stajalište da današnji na-

⁷⁶⁶ H. KLAJN, »Nešto iz psihopatologije naroda«, *Glasnik MNZ*, br. 4-5, april-maj 1924., 210.-218.

⁷⁶⁷ T. UJEVIĆ, »Za obnovu srđaca«, *Progres*, Beograd, 1920., u: *Sabrana djela*, sv. X, 306.

⁷⁶⁸ Isto, 307.

⁷⁶⁹ »Proučavanje i poučavanje naroda«, *Glasnik MNZ*, br. 10, juni 1920., 421.-422.

⁷⁷⁰ »Važnost higijene za državu i naciju«, *Glasnik MNZ*, br. 1, januar 1921., 1.-13.

⁷⁷¹ U. KRULJ, *Politika i rasa*, 17.-18., 50. i dr.

⁷⁷² Isto, 41.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

rodi odnosno nacije nisu ništa doli »ukršćavanjem nastale nove biološke celine (nove rase) sa posebnim tipom, posebnom kolektivnom dušom i posebnim rasnim instinktima i mentalitetom.«⁷⁷²

Suočeni s prevladavajućim znanstvenim shvaćanjima da ne postoje čiste rase, neki su od jugoslavenskih rasnih ideologa, dakle, prigrlili shvaćanje da je rasnim miješanjem nastao ne samo novi narod, nego da je time nastala posve nova, jugoslavenska rasa koju treba njegovati, po mogućnosti čistiti i u svakom slučaju otežavati njezino kvarenje miješanjem s drugim, inferiornim rasama. Krulj je, doduše, isticao da ne dijeli mišljenja antisemitskih autora, ali držao je kako je neprijeporno da su Židovi u prosjeku nižega stasa, da kod njih prevladava brachicefalija, a da ih napose odlikuju materijalističko shvaćanje (nasuprot idealističkom shvaćanju »mnogih arijskih naroda«), potom »neproduktivnost kao nacionalna osobina« i, napokon, naglašeni »nedostatak smisla za veće socialne ustanove.«⁷⁷³ Ocijenio je kako posebno valja upozoriti na to da su Mađari tijekom dugog razdoblja bili u krizi zbog javnoga života koji je bio »previše infiltriran židovstvom«, da Nijemci »dobar deo svojih nacionalnih nedaća pripisuju svojim nacionalizovanim Židovima«, a da je i kod Hrvata »jedan pokršćeni Židov [Josip Frank] poveo politički pravac naroda jednom ružnom stranputicom čije se posljedice još i danas opažaju.«⁷⁷⁴ Prema Krulju, »Srbohrvati« su »jedne te iste rasne kompozicije«, pa su jedinstveniji i kompaktniji od Talijana, Nijemaca ili Francuza, a njihovu »srećnu rasnu kombinaciju« remeti tek unošenje »rdavog rasnog kvaliteta« miješanjem s grčko-cincarskim elementom. Ti »rasni infiltrati« unose strani mentalitet, a »unošenje stranog rasnog mentaliteta u jedan nacionalni organizam može da bude sudbonosno po dotičnu naciju naročito ako se isti unosi u vodeći sloj naroda.«⁷⁷⁵

I kao aktivni ministar i nakon napuštanja ministarskog položaja, Krulj se dakle zalagao za stvaranje »rasno čistoga srbohrvatstva«, uz usporedno uklanjanje svih onih elemenata koji priječe nastanak jedinstvenoga jugoslavenskoga naroda: od posebnih imena do različitih religija odnosno crkava. Svoje poglede nije promijenio ni kad je 1932. postao banom Zetske banovine, a istim su putem od 1919. krenuli i njegovi nasljednici na čelu Ministarstva narodnog zdravlja Vitoimir Korać, Živojin Rafajlović, Slavko S. Miletić i Aleksa Savić koji su se na čelu tog resora smjenjivali do početka 1928. godine. Od druge polovice 1920. diljem države održavana su javna predavanja koja su u organizaciji Ministarstva narodnoga zdravlja odnosno škole narodnog prosvjećivanja držali istaknuti medicinski stručnjaci, pedagozi i sociolozi. Sam sadržaj predavanja nije poznat, ali su naslovi nekih od njih — koje je *Glasnik* uredno bilježio gotovo iz broja u broj

⁷⁷³ Isto, 44.-45.

⁷⁷⁴ Isto, 75.-76.

⁷⁷⁵ Isto, 71.-77.

— više nego rječiti: »Preporodaj čovječje rase«, »Eugenika i rasna higijena«, »Plemenska i socijalna higijena«, »Eugenika i sportovi«, »O nasledstvu« itd.

Oni su sami za sebe vrlo ilustrativno svjedočili da državna zdravstvena politika nastoji ukomponirati eugenička načela u svoj program. Odobravanje toga smjera i u idućim će godinama dolaziti od niza istaknutih liječnika i biologa, a mogla je računati i na intelektualnu i ideološku potporu iz jugoslavenskih integralističkih krugova od ORJUNE, preko socioloških udruga koje su uskoro formirane u Beogradu i u Zagrebu,⁷⁷⁶ do novina i časopisa koje su uporno ostajale na jugoslavenskom programu, kao što je, primjerice, bila zagrebačka *Jugoslavenska njiva*. U njoj je 1922. i Božidar Adžija raspravljao o degeneraciji pojedinaca i društva te o načinima na koje se tom problemu može doskočiti. Ne odbacujući različite biološke smjerove i teorije, od Gobineauove teorije o miješanju rasa do Schallmeyerove o miješanju viših i nižih slojeva, Adžija se pozabavio mjerama socijalne politike, pa je isticao kako je »skrajnje vrijeme i skrajnja potreba« da države i Društvo naroda »počnu uvoditi radikalne socijalne reforme u interesu moralnog i fizičkog napretka ljudskog društva« jer će »radikalnim lijekom nastupit [...] sam po sebi proces odabiranja, koji će iz društvene zajednice izlučiti manje vrijedne i degenerirane ljudske tipove, a budućnost će društva biti osigurana onim istim zakonima ljudskog razvoja, koji su i na ostalim područjima doveli društvo do današnjeg stupnja napretka«.⁷⁷⁷

Nakon nekoliko godina postojanja jugoslavenske države eugenički će zanos ipak splasnuti, ali nikad ne će posve utrnuti. U jesen 1924. službeni je *Glasnik* izvijestio o Međunarodnome antropološkom kongresu koji je od 14. do 21. rujna 1924. održan u Pragu, naglašavajući kako se »osobito istakla« eugenička sekcija koja je donijela čitav niz zaključaka, među kojima je bio i onaj da se u svim zemljama članicama osnuju eugenička društva.⁷⁷⁸ Kraljevina SHS se službeno odazvala i pozivu na Treću skupštinu Međunarodnoga antropološkog instituta koja je u rujnu 1927. održana u Amsterdamu, a predstavljao ju je ministar na raspolaganju, raniji ministar bez portfelja Niko Županić (Županič), slovenski etnolog naglašeno jugoslavenske orijentacije i istaknuti član srpske Narodne radikalne stranke. Županić se u svome znanstvenom radu istaknuo brojnim radovima o etnogenezi i antropologiji južnoslavenskih naroda, pa ni njegovo predstavljanje jugoslavenske države na skupštini Međunarodnoga antropološkog instituta

⁷⁷⁶ Prema podatcima na službenoj mrežnoj stranici Srpskoga sociološkog društva, u okviru djelatnosti beogradskog Društva za socijalno vaspitanje (1918.—1919.), koje je bilo preteča Sociološkog društva osnovanog 1920. godine, održano je ukupno dvanaest predavanja, među kojima su bila i ona pod naslovom »O evoluciji u prirodi i društvu« (Borivoje Milojević i Živko Jovanović, 5. II. 1919.), »O evoluciji u društvu« (Ž. Jovanović, 5. III. 1919.), »Borba kao faktor razvitka u prirodi« (B. Milojević, tri predavanja tijekom svibnja i lipnja 1919.) (http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=181&Itemid=67, pristup 31. VIII. 2016.)

⁷⁷⁷ B. ADŽIJA, »Socijalna politika i regeneracija društva«, *Jugoslavenska njiva*, 6/1922., knj. II., br. 8, 15. XII. 1922., 343.-344.

⁷⁷⁸ »Antropološki Internacionalni Kongres«, *Glasnik MNZ*, br. 11-12, novembar-decembar 1924, 775.-776.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

nije bilo slučajno. Na taj su međunarodni antropološki skup prvi put službeno pozvani predstavnici poraženih sila iz svjetskoga rata (Njemačke, Austrije, Bugarske i Turske), a među različitim sekcijama skupštine bila je »socijološka«, ali i ona »za hereditarnost i eugeniku«. ⁷⁷⁹

U govoru održanom o stotoj obljetnici rođenja Franje Račkoga ugledni je srpski učenjak i političar Slobodan Jovanović objašnjavao kako se ideja kulturne zajednice Slavena miješala s idejom političke uzajamnosti i nacionalnog jedinstva Hrvata i Srba, pa je njihova nacionalna borba u višerasnoj Habsburškoj monarhiji »uzimala (...) često vid rasne borbe«. ⁷⁸⁰ Može se, kaže Jovanović, s teorijskoga gledišta različito suditi o onoj filozofiji povijesti koja je »pojedine velike rase« predstavljala kao »nosiocce kulture«, ali se u našem slučaju taj model »u praksi pokazao [kao] izvrsno sredstvo za buđenje nacionalne energije«. ⁷⁸¹ Rački je, prema Jovanoviću, polazio od romantičarske predodžbe o jeziku kao bitnoj odrednici naroda, pa je Hrvate i Srbe proglašavao jednim narodom, pri čemu je »gledao da utvrdi njihovo osnovno antropološko jedinstvo«. ⁷⁸² Jovanović se je, dakle, očito nevoljko mirio s time da je povijesni razvitak pokazao kako je rasnojugoslavenska koncepcija doživjela brodolom.

I sredinom tridesetih godina 20. stoljeća, sad već u izmijenjenim okolnostima i pod dojmom novoga snažnog vala sličnih tendencija u Europi, a napose u Njemačkoj, jugoslavenska će inačica rasnog učenja dobiti nov zamah. ⁷⁸³ U to će doba — dok se na hrvatskoj strani javljaju i već spomenute suprotstavljene interpretacije prema kojima je Starčević bio preteča Hitlerova rasnog učenja — suradnici uglednoga *Letopisa Matice srpske* ponovno tumačiti kako je »rasa primarni faktor u stvaranju kulture, države i nacije [...]. Rasa, moglo bi se reći, u jednoj reči, stvara blaga, kulturna i materijalna...«. ⁷⁸⁴ Jer, kako je objašnjavao zagrebački *Jugoslavenski glas*, »nijedan problem danas ne dominira duhom savremenog čovečanstva, kao problem rase«, iz čega je list zaključivao da se »veličanstvena suverenost jedne rase ogleda u samopouzdanju u svoju snagu i vitalnost«. ⁷⁸⁵ Taj je list u zaglavlju imao stilizirani zemljovid Jugoslavije, s utkanim navodno zadnjim riječima Aleksandra Karadževića »Čuvajte mi Jugoslaviju!«, i nije uop-

⁷⁷⁹ »Tretja skupščina internacionalnega instituta za antropologijo v Amsterdamu od 19.-29. septembra 1927.«, *Etnolog. Glasnik Kr. etnografskega muzeja v Ljubljani*, 2/1928., Ljubljana, 1928., 83.-85.

⁷⁸⁰ S. JOVANOVIĆ, »Franjo Rački i jugoslavenska misao«, u: S. JOVANOVIĆ, *Iz naše istorije i književnosti*, 79.

⁷⁸¹ Isto, 79.-80.

⁷⁸² Isto, 81.

⁷⁸³ Opš. Ilija MALOVIĆ, »Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka«, *Sociologija. Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, vol. 50/2008., br. 1, Beograd, 2008., 79.-96.

⁷⁸⁴ Svetislav STEFANOVIĆ, »O rasnom pitanju kao kulturnom i nacionalnom problemu u Jugoslaviji«, *Letopis Matice srpske*, CX/1936., knj. 345, sv. 1, Novi Sad, januar-februar 1936., 83.-91.

⁷⁸⁵ »Problem rase«, *Jugoslavenski glas. List za nacionalne i kulturne potrebe omladine*, 7/1938., br. 7, 20. VIII. 1938., 1.

će tajio kako svojim zagovaranjem rasnosti uopće ne misli na »tri osnovne rase« (nordijsku, alpinsku i mediteransku), nego na »problem rasa u užem smislu«, u smislu jedinstvenoga jugoslavenskog naroda.⁷⁸⁶

Drugim riječima, smjerao je na isto ono na što je smjerao časopis Matice srpske koji je tvrdio kako »jugoslovenska«, dinarska rasa, ima »misiju« slavizirati ovaj dio Europe, što »u rasnom pogledu znači afirmiranje u kulturi Evrope jednog boljeg, višeg, herojskog i humanog u isti mah, *dinarskog* tipa čoveka, koji je sudbinski određen da svojim visokim rasnim kvalitetama stvara ne samo svoje nove državne organizacije na mesto preživelih i propalih, nego i nove samosvojne oblike društvene organizacije na bazi sinteze individualnog i kolektivnog duha i nove kulturne vrednosti svoga izraženo osobenog 'čojstvenog' rasnog tipa«, koji će uzeti rasne vrline od Marka Kraljevića i Matije Gubca, »i možda nada sve od rase Svetoga Save, državnika i prosvetitelja, diplomate i mistika, većitog izmiritelja zavađene braće, zaraćenog Istoka i Zapada, duha univerzalnog i duha nacionalnog, borca i tvorca, junaka i svetitelja, koji je Hristovu univerzalnu crkvu načinio crkvom svoga naroda i bio prva velika, možda do sad najveća jugoslovenska sinteza u njenim velikim duhovnim i kulturnim stremljenjima.«⁷⁸⁷

Pod uredničkom palicom Miloša Crnjanskog beogradski je časopis *Ideje* od samoga početka svog izlaženja u listopadu 1934. postao tribinom na kojoj se vodila važna i ilustrativna rasprava o rasnoj problematici i eugenici, potaknuta pitanjem udjela krvne grupe u rasnoj diferencijaciji.

Naime, srpski je antropolog i eugeničar Branimir Maleš — sveučilišni docent Beogradskog univerziteta, suradnik Centralnoga higijenskog zavoda i pisac čitava niza tekstova i rasprava o ljudskim rasama — objašnjavao kako su svojstva rasa (pa tako i svojstva dinarske rase) potanko utvrđena i zato poznata, ali da se o arijskim (»arijevskim«) odnosno rasnim elementima ipak ne može zaključivati iz krvne grupe.⁷⁸⁸ Malo kasnije je na te Malešove tvrdnje reagirao liječnik i pjesnik Svetislav Stefanović. Ne spominjući Maleša poimence, ustvrdio je kako su krvne grupe važne za utvrđivanje rasne pripadnosti. Pozivajući se na Hirsfelda i Hansa Günthera odnosno njegovu knjigu *Rassenkunde des Deutschen Volkes*, čije je posljednje izdanje, naglašava Stefanović, izišlo te iste 1934. u Münchenu u 84.000 primeraka, Stefanović zastupa mišljenje da je »krvni indeks već potvrdio svoju važnost u ispitivanju rasnog problema i da se bez njega, i ako je tek skoro spoznat i utvrđen, ne mogu tretirati rasna pitanja, a još manje može se odricati i poricati postojanje rasnih razlika. Naprotiv, rasna nauka i antropologija uopšte, dobila je ovim indeksom jedan od bitnih elemenata više za naučna ispitivanja rasnog problema, koji je na dnevnom redu ne samo čiste spekulacije nego i aktuelne politike.«⁷⁸⁹ Stefanovićev je članak uredništvo *Ideja* ilustrir-

⁷⁸⁶ S. STEFANOVIĆ, »O rasnom pitanju kao kulturnom i nacionalnom problemu u Jugoslaviji«, 83.-91.

⁷⁸⁷ Isto, 90.-91.

⁷⁸⁸ B. MALEŠ, »Jedno pitanje koje se diskutuje: Rase i krvne grupe«, *Ideje*, 1/1934., br. 3, Beograd, 20. X. 1934., 7.

T. Jonjić: *Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina*

ralo likom »našega hercegovačkog seljaka« i rječitim potpisom: »Tamo gde je pitanje krvne grupe rešeno.«⁷⁹⁰ Nije se, naravno, radilo o tome da je riješeno pitanje krvne grupe; Crnjanski je svojim časopisom htio kazati da je time riješeno pitanje — rase.

Maleš je uzvratilo opširnim člankom objavljenim u tri uzastopna broja časopisa. On je dijelio mišljenje da miješanje (»ukrštanje«) pojedinih »rasnih kvaliteta« dovodi do slabljenja rasnih, bioloških razlika. Međutim, rasu ne čine samo tjelesne nego i duševne osobine, isticao je on, pa je narod koji je stariji ujedno biološki homogeniji. Zato, prema Malešu, »tuđinske infiltracije« treba svesti na najmanju moguću mjeru: »Ova biološka veza je čvršća kada je narod svestan svoje zajednice i kada ume da ceni svoje rasne i kulturne odlike. Sve ono fizičko i psihičko što je dobro, što čini bolji deo jedne rase, postaje deo programa narodnosti, nacije. Rasa i grupa zlatnim su slovima upisane u program Hitlerovih nastojanja. Kad je Mussolini stvorio novu varoš, namenjenu italijanskom radnom narodu — Litorio, odredio je da se svake godine vrši detaljan antropološki pregled njenih stanovnika, da se vodi računa o onome što valja i onome što ne valja. Svaka rasa ima svoje vrednosti, svaka rasa ima svoju ulogu u istoriji naroda i sveta. Ali baš stoga treba te vrednosti poznati, i država je dužna da o njima vodi računa. U tom slučaju narodnost i rasa postaju sinonimi, dva puta koja vode istome cilju: afirmaciji, napretku i boljem životu celoga naroda. U narodnosti nalazimo naša kulturna i politička nastojanja, u rasi naše težnje za zdravstveni, telesni i duševni napredak naroda.«⁷⁹¹ U skladu s time i u skladu s biološkom vrijednošću i hegemonijom »dinarske rase« Maleš nudi eugeničku preporuku radi stvaranja »rasno čistih tipova« kojima bi se unaprijedili narod i država: »A zatim treba odstraniti nesposobno za život, proizvod bolesti i degeneracije, neizlečivo bolesno, pa ma kojoj rasi pripadale takve nasledno opterećene osobe. Treba omogućiti potomstvo zdravih roditelja i telesno i duševno, naročito potomstvo rasno čistih tipova i sa većom telesnom i duševnom harmonijom, a ne dati da se razviju pojedinci i generacije biološki i karakterno slabije vrednosti — to mora da je najsvetliji cilj jednog naroda. U tome je neprekidna biološka borba koju vodi svak narod, svaka nacija. Ako budemo sačuvali sve svoje životne vrednosti biološki bitno narodne, ako bude svakom prilikom dolazilo do afirmacije sve istinski naše, a od tog našeg ono što je najbolje, bićemo dostojni svojih boljih i starijih, biće sačuvano ono što je rasno naše, kao što su ga sačuvali Kosovo, Mohač, Cer i Kajmakčalan.«⁷⁹²

⁷⁸⁹ S. STEFANOVIĆ, »Jedno pitanje koje se diskutuje: Rase i krvne grupe«, *Ideje*, 1/1934., br. 6, Beograd, 24. XI. 1934., 3.

⁷⁹⁰ S. STEFANOVIĆ, »Jedno pitanje koje se diskutuje: O krvnim grupama i rasnom problemu«, *Ideje*, 1/1934., br. 6, Beograd, 24. XI. 1934., 3.

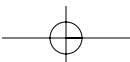
⁷⁹¹ B. MALEŠ, »Jedno pitanje koje se diskutuje: Narodnost i rasa«, *Ideje*, 1/1934., br. 8, Beograd, 20. XII. 1934., 3.; br. 9, 27. XII. 1934., 3. i br. 10, 3. I. 1935., 2.

Teza o rasnoj podlozi jugoslavenstva i njegovoj rasnoj nadmoći održala se sve do sloma Kraljevine Jugoslavije, čak i nakon što je vlast bila prisiljena poduzeti krupne unutarnje reforme kako bi spriječila ili bar odgodila raspad države. Srpski je književnik i diplomat Branko Lazarević 1940. godine, u uskršnjem broju beogradske *Politike*, isticao kako je baš »rasni masiv« ono što »Jugoslovenima« omogućuje da se suprotstave općem propadanju europske kulture: »Istoriski presek kroz našu rasu i njenu dušu, istoriski kao i aktuelni, daje vrlo veliki niz osobina, koje su od prvostepene vrednosti. To pokazuje već sam hiljadugodišnji stalni boravak na ovome poluostrvu najezda, bura i okršaja. Održati se i ostati na ovakvom mestu mogla je samo jedna rasa nepokolebljivih ratnika i velikih građana. (...) Ostati na ovome 'strašnom mestu' u kome se živi samo pod opasnošću, mogao je narod čije su rasne podloge izuzetne.«⁷⁹³

⁷⁹² B. MALEŠ, *O ljudskim rasama*, Beograd, 1936. Nav. prema: Nenad Ž. PETROVIĆ, »Srpski rasizam«, *Danas*, 11. XII. 2015., http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/srpski_rasizam.26.html?news_id=312690, pristup 25. IX. 2016.

⁷⁹³ B. LAZAREVIĆ, »Balkansko-jugoslovenska konstanta«, *Politika*, 37/1940, br. 11461, 27. IV. 1940. (Uskrs), 12.

7. Zaključak

Teorije prema kojima je rasni čimbenik nezaobilazan, pa čak ključan čimbenik u životu pojedinca, naroda i države, počinju se razvijati u prvoj polovici 17. stoljeća, a u 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća bitno obilježavaju politički i društveni život zapadnoga svijeta. Čitavo to vrijeme postoje nejasnoće i nedosljednosti u identificiranju rasnih obilježja, pa je uslijed toga postalo moguće i potpuno pogrešno poistovjećenja rasa s jezicima i jezičnim skupinama u prvoj polovici 19. stoljeća. Ono će osobito u Europi imati dalekosežne posljedice, jer će pogodovati stvaranju uvjerenja o kulturnoj superiornosti germanskih odnosno nordijskih naroda, iz čega se je dalje stvarala predodžba o pravu tih naroda na gospodarsku i političku dominaciju.

Usporedno s rasnim učenjem razvijaju se, naime, i njegova rasistička zastrañenja odnosno razvitak raznih teorija prema kojima postoje superiorne i inferiorne rase. Razvitku tih shvaćanja napose su pogodovale različite evolucionističke teorije, poglavito one koje su oblikovali Jean-Baptiste Lamarck i Charles Darwin. U svjetlu ubrzanog razvitka prirodnih znanosti i tehnike, te su se teorije prepletale s organicističkim i biologističkim filozofskim i sociološkim teorijama, pa je iz toga kolopleta ideja i teorija u drugoj polovici 19. stoljeća nastala eugenika, tobožnja »znanost o popravljaju rase«. Ona je osobitu ekspanziju doživjela u prvim desetljećima 20. stoljeća, kad je u neku ruku postala intelektualnom modom.

Sve te ideje imale su određenog odjeka i u hrvatskim zemljama. No, kako su se hrvatske zemlje nalazile na razmeđu Istoka i Zapada, a bile su upravno-politički podijeljene te gospodarski i kulturno zapuštene, prodor tih ideja u hrvatsku intelektualnu javnost bio je slabijeg intenziteta i kasnio je u odnosu na Srednju i Zapadnu Europu. U većoj ih mjeri na prijelazu 19. u 20. stoljeće u domovinu donose većinom povratnici sa školovanja u inozemstvu, mahom privrženi naprednjačkih i socijaldemokratskih političkih grupacija. U političkome smislu oni su listom zagovarali tzv. hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo (»srbohrvatstvo«) i stvaranje jugoslavenske države, pa su upravo u tobožnjemu jezičnom i rasnom jedinstvu tražili i nalazili legitimaciju svojih jugoslavenskih vizija. U tom je smislu njihovo priklanjanje rasnom učenju i eugenici bilo komplementarno s težnjama dijela elite u Kraljevini Srbiji i onoga sloja revolucionarno raspoložene mladeži jugoslavenske orijentacije u južnoslavenskim zemljama, koja je također smatrala kako su »čišćenje« i »popravljanje rase« najbolji način stvaranja jugoslavenskog naroda te nastanka i obrane jugoslavenske države.

Budući da je nakon stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca tako shvaćena »rasna higijena« postala dijelom službene državne politike, a nastavila je tinjati i kasnije, i nakon što je politički razvitak pokazao da je stvaranje jedinstvenoga jugoslavenskog naroda tek iluzija, može se reći da su takvo »srbohrvatstvo« i jugoslavenstvo preasli u jedinu rasističku koncepciju koja je u hrvatskim zem-

ljama do uoči Drugoga svjetskog rata bila dosljedno smišljena i ozbiljno provedena. Ona je uključivala ne samo stvaranje zasebne »jugoslavenske rase« s vlastitim sustavom vrijednosti i zasebnom mističnom religijom uobličenom u po mnogočemu poganski vidovdanski kult, nego i potiskivanje, pa i protjerivanje pripadnika drugih rasa, kao što su Albanci, Mađari, Nijemci, Židovi i svi drugi koji su upravo zbog svoje tobožnje natrunjenosti stranim rasnim elementom pokazivali nesklonost jugoslavenskoj državi.

Tomislav Jonjić

Racial Doctrine and Eugenics in Croatian Lands up to the mid-1930s

Despite abundant literature on the emergence, development and aberrations of racial doctrine, according to which the racial factor is an unavoidable and even key factor in the life of an individual, nation or state, in the Croatian intellectual milieu the erroneous belief prevailed that these theories dated to the second half of the nineteenth century. The task of this text is to show how these teachings began to develop during the first half of the seventeenth century, so that by the first half of the nineteenth century they already had a significant impact on the political and public life of the western world. All the while there were racist theories, i.e., theories according to which there are superior races who are entitled to dominate, even at the cost of the elimination of inferior individuals, groups and races. The evolutionary theories that marked the nineteenth century contributed to the development of philosophical, sociological and political beliefs that it was possible to "improve the race" through systematic eugenic programs. This doctrine underwent dramatic development during the late nineteenth and early twentieth centuries. All these theories had delayed and diminished repercussions in the Croatian lands but Croatian historiography has generally failed to notice the ample evidence that "Serbo-Croatianism" and Yugoslavism were the only racist theories in the southern Slavic region that had been consistently conceived and seriously enforced prior to the eve of the Second World War.